

FLITIGA OCH SYSSLOLÖSA

Essäer om 1700-talets Europa

JOHANNA ILMAKUNNAS

APPELL FÖRLAG

SLS

Denna bok är nr 876 i serien
Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
och utges gemensamt av Appell Förlag och
Svenska litteratursällskapet i Finland.

Boken utges med stöd av Ingrid, Margit och Henrik Höijers
donationsfond I inom Svenska litteratursällskapet i Finland.
Översättningen har erhållit stöd från FILI – Center för
litteraturexport och bildarbetet har genomförts med stöd från
Stiftelsen Finlandssvensk Bokkultur.

Appell Förlag, Stockholm, www.appellforlag.se
Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, www.sls.fi

Flitiga och sysslolösa. Essäer om 1700-talets Europa
Johanna Ilmakunnas
Första upplagan, första tryckningen

Originalets titel: *Joutilaat ja ahkerat. Kirjoituksia 1700-luvun*
Euroopasta, Siltala, Helsingfors 2016.
Översättning från finska: Sofia Gustafsson

© Appell Förlag och författaren 2024. Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-Icke-kommersiell-Inga Bearbetningar 4.0 Internationell](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) (CC BY-NC-ND 4.0).

Omslag och grafisk form: Kristin Lidström

Pdf-utgåva 2025

ISBN 978-91-988150-5-4 (Tryckt utgåva, Sverige)
ISBN 978-951-583-609-0 (Tryckt utgåva, Finland)
ISBN 978-951-583-680-9 (epub), <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-680-9>
ISBN 978-951-583-681-6 (pdf), <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-681-6>

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
ISSN 0039-6842 (tryckt)
ISSN 2490-1547 (digital)

J O H A N N A I L M A K U N N A S

F L I T I G A
O C H
S R S S L O L Ö S A

*

Essäer om 1700-talets Europa

Ö V E R S Ä T T N I N G
S O F I A G U S T A F S S O N

A P P E L L F Ö R L A G • S T O C K H O L M
S V E N S K A L I T T E R A T U R S Ä L L S K A P E T
I F I N L A N D • H E L S I N G F O R S

2 0 2 4

INLEDNING 7

I *PÅ LANDSBYGDEN OCH I STADEN * 15*

ARBETE OCH SYSSLOR PÅ HERRGÅRDAR 17
STADSPALATSEN SOM URBANA RUM 55

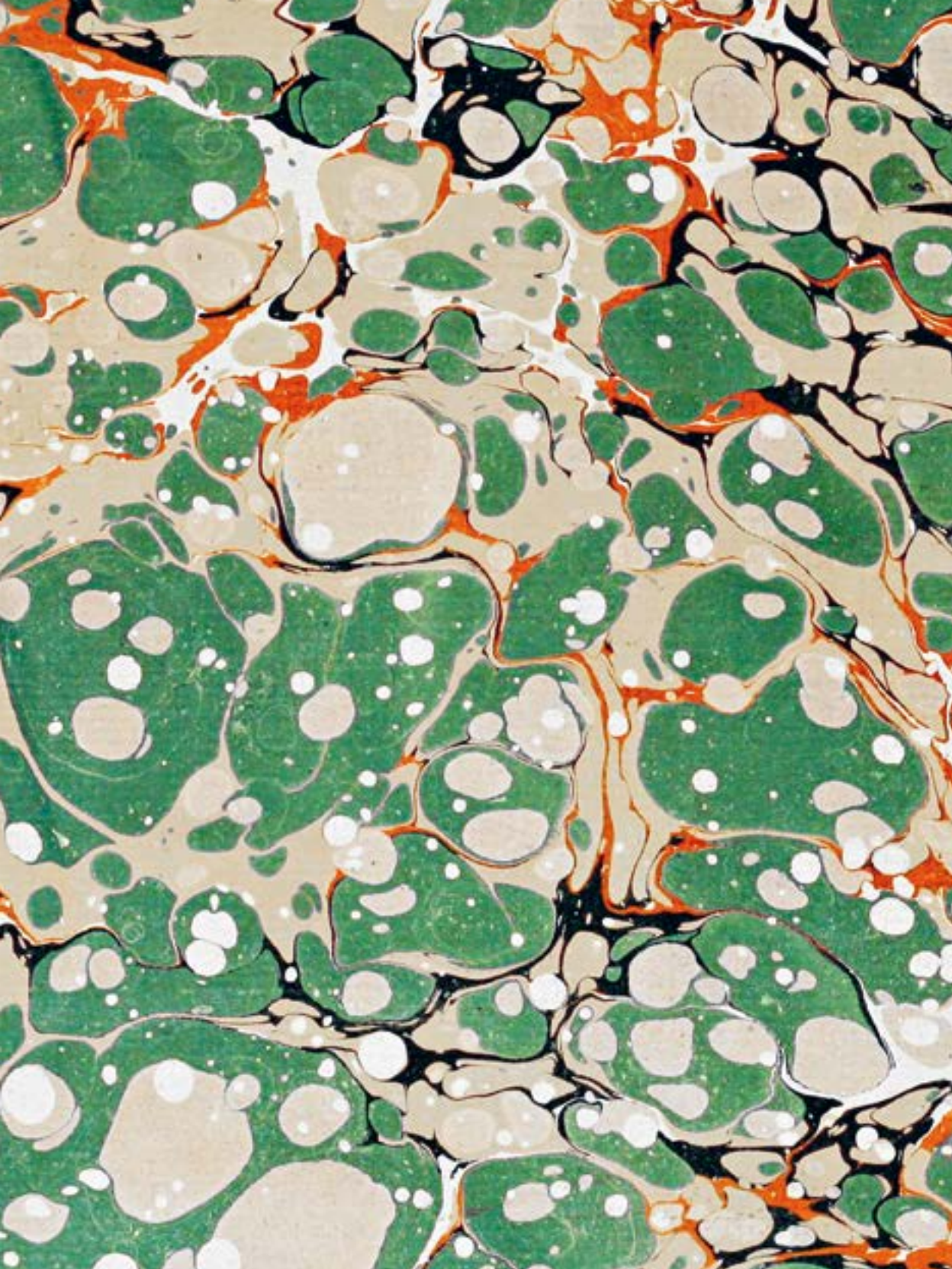
II *TINGENS VÄRLD * 97*

SHOPPING I PARIS 99
HANDARBETE 137

III *I SÄLLSKAPSLIVET * 183*

MAT, DUKNING OCH GEMENSAMMA MÅLTIDER 185
FAMILJERELATIONER 231

EFTERORD 268
NOTER 270
KÄLLOR OCH LITTERATUR 288
PERSONREGISTER 305

I N L E D N I N G

HUR SKRIVER MAN om sekler, tidsperioder och epoker, och hur definierar man dem? Tidsperioder är föränderliga historiska konstruktioner. 1700-talet innebär slutpunkten för den tidigmoderna tiden; i Europa inleddes den på 1500-talet och senast på 1800-talet tog man steget in i den moderna tiden. I europeisk historia kan 1700-talet lika gärna kallas långt som kort, det beror på vilka händelser eller händelseförlopp man vill betona. Politiska eller ekonomiska förändringar och brytpunkter är ofta snabbare och kraftigare än kulturella förändringar – för att inte tala om långsamma mentalitets- eller samhällsförändringar respektive kontinuiteter som försiggår under ytan. Ur dagens svenska eller finska perspektiv är det därför rätt välmotiverat att uppfatta 1700-talet som en kort tidsperiod: från 1721 till 1809, från slutet av stora nordiska kriget till slutet av finska kriget, från förlusten av Sveriges stormaktsställning 1721 fram till förlusten av Finland till Ryssland 1809. Förutom de nuvarande nationalstaterna Sverige och Finland ingick på 1700-talet även områden i Pommern, nuvarande norra Tyskland, samt i slutet av seklet den lilla karibiska kolonin Saint Barthélemy i det svenska riket. Ur brittiskt perspektiv är däremot 1700-talet långt: från den ärorika revolutionen till drottning Victorias trontillträde, från 1680-talet till 1830-talet. I Frankrike är seklet kort, från solkungen Ludvig XIV:s död 1715 till den stora revolutionen 1789 och revolutionstiden innan Napoleon kröntes till kejsare 1804.

Upplysningstiden, frihetstiden, nyttans tidevarv, kvinnornas århundrade, rokokons, den gustavianska stilens och nyklassicismens tid, men även väckelserörelsernas och militarismens tidevarv, brevens och den skriftliga kulturens, de mänskliga rättigheternas, den globala ekonomins och konsumtionskulturens samt den borgerliga offentlighetens sekel. Man kan ge 1700-talet många epitet, som alla säger något essentiellt om perioden. Då inleddes stora förändringar inom europeisk politik, ekonomi och kultur, men hur omvälvande dessa egentligen var framgick först i efterhand: den agrara revolutionen, konsumtionsrevolutionen, den naturvetenskapliga revolutionen, den franska revolutionen och startskottet för den industriella revolutionen.

I ståndssamhället hade varje människa sin av Gud givna plats, där hon föddes, levde och dog. Under 1700-talets lopp började samhällsordningen från *ancien régime* knaka i fogarna; inom eller utom de gamla politiska och sociala stånden uppstod det överallt i Europa nya yrken och fram trädde sociala, politiska och ekonomiska aktörer som inte tillhörde adeln, borgerskapet eller prästerskapet – i det svenska riket inte heller bondeståndet, som hade egen riksdagsrepresentation. Alla stånd och samhällsgrupper hade mångskiftande interna hierarkier, de var inte homogena utan alla hade de sin egen elit. Däremot kan man under tidigmodern tid beteckna de mest inflytelserika adelspersonerna, grosshandlarna och ofrälse ståndspersonerna som aristokrati; deras verkliga politiska och ekonomiska makt genomsyrade hela samhället.

Den tidigmoderna statiska samhällsuppfattningen och den stora betydelse som normativa källor haft inom historieforskningen kan dölja möjligheterna till uppåt- eller nedåtgående ståndscirkulation. Bondesöner läste vid universiteten till präster, medan

ämbetsmän som meriterat sig i tjänsten eller bruks- och sågpatroner som idkade tidigindustriell entreprenörsverksamhet adlades för tjänsterna de utfört för det allmänna bästa och fosterlandet. Men en uppåtgående officerskarriär eller en inkomstbringande ställning som hantverksmästare gick inte nödvändigtvis i arv till nästa generation, då blev det svårt att upprätthålla ståndsställningen och ståndscirkulationen blev nedåtgående. Som döttrar, hustrur, mödrar och systrar spelade kvinnorna en viktig roll för att upprätthålla och förnya kulturen, även om deras betydelse kan förbli fördold i källorna, bland annat på grund av vilka källor som bevarats i arkiven.¹ Ståndstillhörighet, civilstånd och ålder definierade dock individens livsmiljö och möjligheter i ännu högre grad än kön. I studier om tidigmodern tid har det här intersektionella perspektivet använts åtminstone sedan sekelskiftet 1900, även om det inte har konceptualiserats på samma sätt som på 2000-talet.

Den viktiga statsbärande roll som eliterna, främst de politiska, innehade i sin samtid kan leda till att vi i fråga om de översta samhällsskikten lätt glömmer bort de människor som inte alls var exceptionella, de som bara levde ett liv typiskt och representativt för den livsmiljö där de råkat födas. Ett mikrohistoriskt angreppssätt som studerar det exceptionellt typiska sammankopplar mikronivån med meso- och makronivån, men har mer sällan tillämpats på de högsta samhällsskikten, trots att det ger oss en tydligare bild av människor i allmänhet, inte enbart av exceptionella individer. Ett mikrohistoriskt perspektiv visar dessutom på all den slumpmässighet som ofta påverkar livet.²

De vanliga eller exceptionellt typiska människorna i den här boken är adels- och ståndspersoner som bodde i det svenska riket och reste i Europa, som skrev om sitt liv i dagböcker och brev,

som lät måla porträtt av sig själva och sina familjer eller som efterlämnade en bunt kvitton som visar vad de köpte från Stockholm eller beställde från butiker i Paris. Egodokument och föremål öppnar titthål mot adelsståndets dagliga liv, där det på 1700-talet ingick såväl materiell kultur och sällskapsliv som politisk kultur och maktutövning. De adelspersoner som jag studerat, främst männen, var samtidigt aktiva inom flera livs- och samhällsområden. Men när man talar om 1700-talet bör man komma ihåg att ekonomi, politik och kultur flöt samman, överlappade och korsade varandra. Såväl människors aktiviteter som samhälleliga, kulturella och politiska företeelser var i regel mångfacetterade. Genom studier av enskilda levnadsöden går det att synliggöra en större helhet, en mångfald av identiteter och erfarenheter som kännetecknar både individen och gruppen.³

Det europeiska 1700-talet är den kosmopolitiska och gränsöverskridande kulturens tidevarv, före nationalitetsidén och nationalstaternas uppkomst. Kultur och levnadsvanor föredde många allmäneuropeiska drag; såväl inom adeln, den kosmopolitiska gruppen *par excellence*, som bland borgare, hantverkare och ofrälse ståndspersoner uppvisade livet inom de olika grupperna stora likheter oberoende av boningsort, hemland och språk. I Europa ökade välståndet på 1700-talet och överallt uppstod nya samhällsgrupper som hade råd och lust att konsumera, vare sig det handlade om nya lyxvaror, såsom snusdosor och teserviser, eller om kultur, såsom musik och bildkonst. Människorna omgavs av en global konsumtionsmarknad, de drack kinesiskt te ur koppar av Meissenporcelain, beställde lyxvaror från Paris och bar kläder tillverkade av indiska bomullstyger. Herrskapslivet fick sin rytm av bestyr som följde årstiderna: sommarfirande hemma, borta eller på kurort; skördetid på herrgården och julförberedelser. Föräldrar oroade sig

för sina barns framtid och välgång, far- och morföräldrar tog hand om sina barnbarn. Sovrum var platser för sömn, umgänge, läsning och handarbete. Stadspalats var öppna och urbana rum för sällskapsliv, politiskt deltagande och affärsverksamhet.

I ståndspersonernas liv varvades stunder av sysslolöshet med stunder av flit, vilket även syns på bokens omslag. Jean-Baptiste-Siméon Chardins lilla målning *Les amusements de la vie privée* (1746) avbildar privatlivets nöjen och njutningar: läsning och sysslolöshet. Bakom kvinnan i den bekväma länstolen står en liten spinnrock på ett bord och uppe på hörnskapet några böcker, eventuellt hushållsräkenskaper, för att påminna om kvinnors flit och arbetsamhet. Men fast händerna är sysslolösa betyder det inte att sinnet skulle vara inaktivt. Beträktaren kan inte veta vad kvinnan tänker på eller vad hon läser. Greve Carl Gustaf Tessin beställde 1745 tavlan till den svenska kronprinsessan Lovisa Ulrikas samlingar. År 1747 utfördes också en gravyr efter målningen, den dedikerades till Tessins maka, och i likhet med annan tryckt kultur blev den en vida spridd avbildning av ståndspersonernas livsstil, flit och sysslolöshet.

Dessa essäer fokuserar på människors dagliga liv och vardagens kulturella praktiker. Vanliga adels- och ståndspersoner står i blickpunkten: deras dagliga liv, val, göromål och levnadsöden. Det vardagshistoriska och kulturhistoriska perspektivet förskjuter tyngdpunkten bort från politisk kultur, ekonomisk historia och idéhistoria. Sålunda framstår samhällspolitiska aktörer i ett nytt ljus som känslolösa fäder, bröder eller makar, och palats växer från arkitektoniska och byggnadshistoriska helheter till komplexa rumsliga helheter, där människor från olika stånd, olikartade näringar och olika former av sällskapsliv kunde mötas.

I likhet med omslagsbilden är essäerna i den här boken ögon-

blicksbilder av ståndspersonernas vardag och fest, av deras sysslöshet och flit. Ämnena är lika oförutsägbara och fristående som historiska företeelser kan vara och läsaren kan bekanta sig med dem på samma sätt som med historia i allmänhet, det vill säga genom att börja från början, från mitten eller från slutet. Företeelserna som beskrivs – shopping och konsumtion, arbete och sysslor, matkultur och familjerelationer – var relativt typiska för adelns och herrskapets livsstil överallt i 1700-talets Europa. De är inslag i den långsamma historien, *l’histoire de la longue durée*, som i grunden inte förändrades, trots att de samhälleliga och politiska omvälvningarna runt omkring kunde vara radikala. Människor har alltid levt sitt eget liv, med glädjeämnen och sorger, parallellt med stora politiska och statliga förändringar. För ståndspersoner var 1700-talet ett relativt tryggt och välmående sekel. Men varje människa fick sin beskärda del av förhoppningar och farhågor, av födelse, liv och död.

Privatlivets nöjen, läsning och sysslöshet. Louis de Surugue de Surgis, efter Jean-Baptiste-Siméon Chardin, *Les amusements de la vie privée*, 1747.

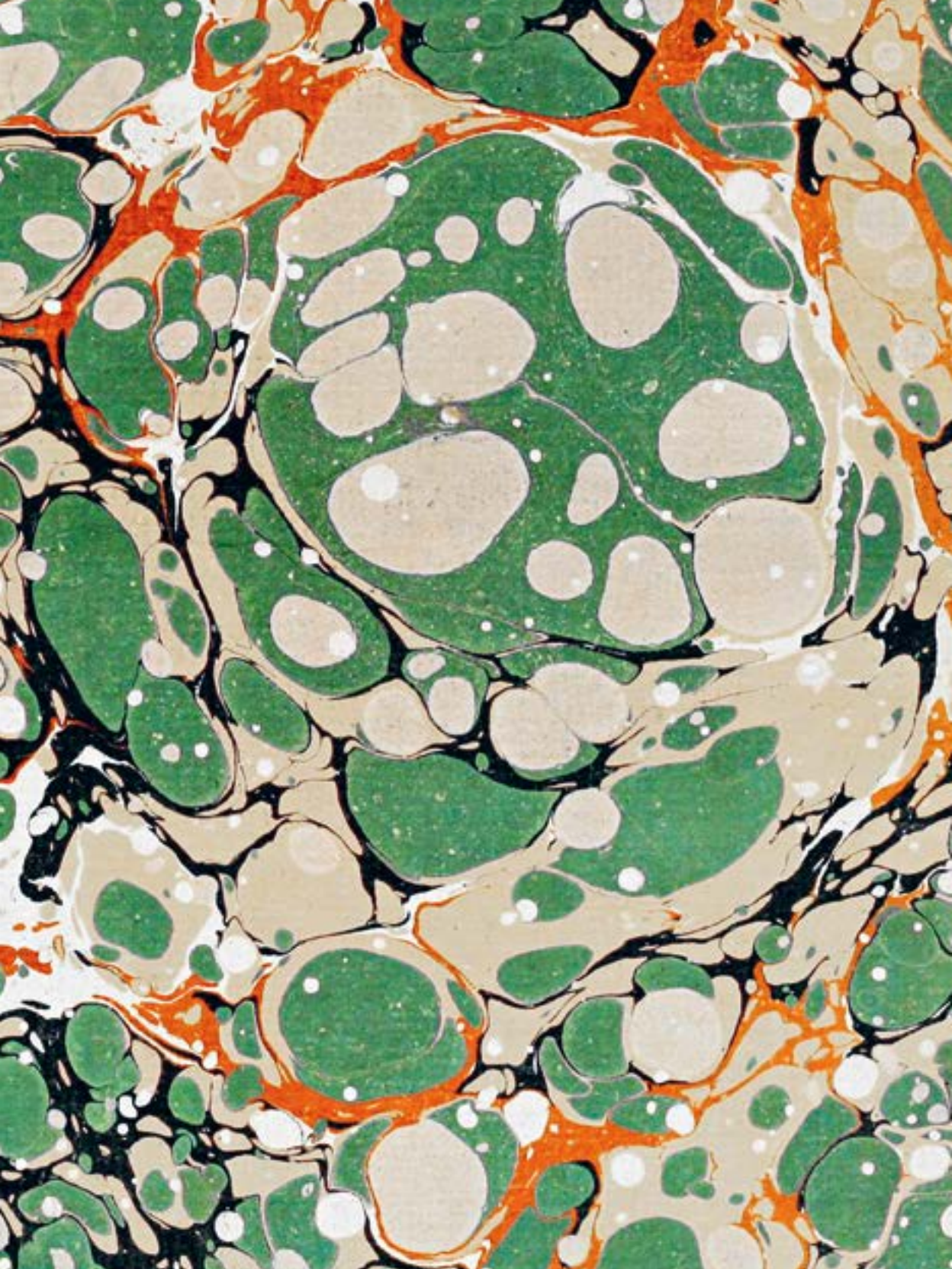
FOTO: ERIK CORNELIUS, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

I

*På landsbygden
och i staden*

ARBETE OCH SYSSLOR PÅ HERRGÅRDAR

EN LEVANDE BILD av vardag, arbete och aktiviteter på svenska herrgårdar i slutet av 1700-talet och runt sekelskiftet 1800 förmedlas av unga pojkars och flickors dagböcker. Johan Gabriel Oxenstiernas dagbok från åren 1766–1768 och Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok från 1799–1801 visar hur adliga ungdomar skrev om sin vardag och sina förehavanden samt hur de genom studier och sysslor fostrades till olika levnadsbanor och arbeten. De här dagböckerna är särskilt intressanta eftersom de skildrar Oxenstiernas och Munsterhjelm's övergång från ett livsskede till ett annat, från barndomen via ungdomen till vuxenlivet. Dagboksskrivarna var inte längre barn, men inte heller vuxna med en vuxens ansvar för sina egna förehavanden. Bägge skrev i sina dagböcker om händelser ur den egna livsmiljön, men de upplevde på ett för ungdomar i alla tider typiskt vis att just deras eget liv och egna upplevelser var det viktigaste.

Adel och arbete

Sysslolöshet, överksamhet och fritid hör till de begrepp som ofta förknippas med den europeiska adeln under *l'ancien régime*. Men redan på medeltiden var adelsprivilegier en belöning som regenten gav till enskilda personer för deras tjänster till kronans fromma, såsom rusttjänst. I hela Europa var uppkomsten av den cent-

raliserade moderna staten och adelns omvandling till ett utbildat stånd som stödde staten parallella processer. Adelsmännens plikt att tjäna regenten och riket var central inom adelns självförståelse. En adelsman tjänade riket och fosterlandet som ämbetsman eller officer och i de flesta europeiska länder var de högsta ämbetena förbehållna adeln långt in på 1700- och 1800-talet. Även adelsdamer hade plikter mot sitt land, trots att kvinnor inte kunde inneha andra offentliga tjänster än hovtjänster, som innehades av aristokrater. Adelsfröknar uppfostrades inte heller till sysslolöshet utan till arbetsamhet, till att leda och övervaka hushållets och tjänstefolkets arbete.

I svenska språket har ordet arbete ända sedan 1500-talet betytt ansträngning, göromål, möda och annan sorts verksamhet vid sidan av fysiskt arbete och lönearbete.¹ I adelns vardag var arbetet närvarande i alla dessa olika former. Det finns en lång forskningstradition om adliga jordägare, ämbetsmän, officerare och entreprenörer samt vid hovet aktiva medlemmar ur adelsståndet.² Trots detta har adelns arbete i det tidigmoderna Europa knappt alls problematiserats ur adelns eget perspektiv, hur adeln själv uppfattade arbete, vad den ansåg vara arbete och vilket förhållande adliga män och kvinnor hade till egna arbetsuppgifter och sysslor inom olika livssfärer. Man har oftare studerat 1800-talsadeln ur ett arbetsperspektiv, främst yrkesarbete, eftersom allt fler adelsmän – från och med slutet av 1800-talet också adelsdamer – gjorde yrkeskarriär i den bemärkelse vi numera tolkar som arbets- och yrkeskarriär.³ Adelns arbete på 1700-talet kan inte på samma sätt studeras som yrkesarbete, födkrok och modern yrkesbana. Tjänst, arbete och lön löpte inte alltid parallellt på 1700-talet. En adlig ämbetsman förväntades även ha andra inkomster vid sidan av tjänsteinkomsten för att trygga uppehållet för honom

och hans familj. Ämbetsmän som inte hade tillräckligt stora övriga inkomster kunde ha svårt att upprätthålla en ståndsmässig livsstil.⁴ Det här föranledde missnöje och kritik bland ofrälse ämbetsmän och lågadel eftersom de saknade stora jordegendomar och därför var beroende av tjänstelönen. Så uppstod också tanken på en sysslolös aristokrati som levde på ränteinkomster. De borgerliga eliterna på 1800-talet övertog senare den här mentala bilden och skapade med hjälp av den en negativ bild av föregående seklers aristokratiska maktelit.

Etnologer har i olika sammanhang granskat adelns arbete mer teoretiskt än historikerna och studerat adelskvinnors arbete före slutet av 1800-talet, då samhällets professionalisering öppnade möjligheter till lönearbete även för högadliga kvinnor. I Sverige var hovtjänst ännu i slutet av 1800-talet en viktig karriär för aristokratiska kvinnor, men kvinnors arbete var också hushållsarbete, barnavård och barnuppfostran, omhändertagande av sjuka och åldringar samt välgörenhet.⁵ Inom herrgårdskulturen definierades arbete på flera sätt på basis av individens sociala ställning. För adeln innebar arbete ofta administration, instruerande och övervakning såväl på herrgårdar som i ämbetet, eftersom många godsägare också var ämbetsmän, åtminstone på lokalnivå.⁶

Ämbetsutövning var på 1700-talet enbart ett manligt uppdrag och ingick i adelsmännens plikter mot sitt land och det allmänna bästa. Däremot hade högreståndskvinnor inte någon möjlighet till självständigt arbete och egen lön. Ett undantag utgjordes av de fåtaliga aristokratkvinnor som tjänstgjorde vid hovet.⁷

Johan Gabriel Oxenstiernas dagbok skildrar bland annat de sista månaderna av 1768, då han hade börjat som kanslist vid Kungliga kansliet i Stockholm. Han beskriver kanslisternas arbete och stockholms societeten med fyndig humor, även om det under

ytan finns en mörkare underström: arbetet var enformigt och deltagande i det sociala och politiska livet i Stockholm förutsatte en betydande förmögenhet, något som Oxenstierna saknade. Han beskriver normerna och människorna inom sällskapslivet som tillgjorda och dolska.⁸ I Oxenstiernas dagbok framträder inte tjänstetutövningen som särskilt givande eller ädel. För honom inkluderade arbete en mängd olika sorters göromål. En del arbete var psykologiskt och estetiskt givande – läsning, vissa studier och trädgårdskötsel – medan annat arbete – vissa studier och tjänstearbetet på kansliet – förfaller ha varit trist och monotont.

Arbete utfördes, och har också alltid utförts, vid sidan av lönearbetet. Arbete kan även definieras som en socialt konstruerad kulturell verksamhet.⁹ I det hierarkiska ståndssamhället definierades arbete på grundval av stånd och genus. För adeln innebar 'arbete' nyttiga och praktiska göromål eller att tjäna regenten och riket, lönearbete var endast ett inslag i den verksamhet som adeln uppfattade som arbete. Bakom begrepp och betydelser förknippade med arbete finns alltid komplicerade moraliska, religiösa och pliktmässiga faktorer som inte ens nödvändigtvis framgår av ett mångsidigt källmaterial. De moraliska värderingar som påverkade adelns arbete och göromål framgår inte heller direkt av Johan Gabriel Oxenstiernas eller Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker. De skriver om sina göromål på en konkret nivå, även om de inte alltid använder ordet arbete, det vill säga 'arbete' i Munsterhjelm's svenskspråkiga dagbok och 'travail' i Oxenstiernas franskspråkiga, om sina sysslor. Ändå ger bägge dagböckerna en ypperlig bild av unga personers liv, vardagssysslor och arbete på herrgårdar under senare hälften av 1700-talet och runt sekelskiftet 1800.

Två miljöer, Skenäs och Tavastby

Johan Gabriel Oxenstierna började föra dagbok på franska den 1 januari 1766. På första sidan i dagboken skrev den då femtonårige ynglingen att han ämnade »skriva dagbok om exakt allt som jag gör inklusive mina fel och brister och jag antecknar här mina reflektioner över det som sker. Jag målar en bild av mina studier, mitt arbete och mina nöjen.» Oxenstierna skrev på franska åren 1766–1768.¹⁰ Senare skrev han dagbok på svenska.¹¹

Jacobina Charlotta Munsterhjelm började skriva dagbok på svenska några decennier senare, i maj 1799. Hon var då tretton år gammal. Även om Munsterhjelm inte uttryckte sina avsikter lika tydligt som Oxenstierna, skrev hon på samma sätt om sina arbetsuppgifter, sina nöjen och sitt vardagsliv. Däremot reflekterade hon inte över sina känslor, sina önskningar eller sin framtid på samma sätt som Oxenstierna. Hennes dagboksanteckningar är konkreta beskrivningar av det dagliga livet på Tavastby gård i östra Finland runt sekelskiftet 1800.¹²

Greve Johan Gabriel Oxenstierna föddes den 19 juli 1750 på Skenäs gård i Västra Vingåkers socken i Södermanland som den äldste av fyra bröder. På sin fars, generalmajoren greve Göran Gabrielsson Oxenstiernas, sida tillhörde han en av 1600-talets mest inflytelserika släkter, ett släktband som kallats för »de stora anornas tragik».¹³ Skuggan av hans berömde förfader Axel Oxenstierna skymtar i Johan Gabriel Oxenstiernas ungdomsdagböcker, främst när han funderade över sina studier och sin framtida levnadsbana. På moderns, grevinnan Sara Gyllenborgs, sida härstammade Oxenstierna från släkten Gyllenborg, varifrån flera po-

Uppslag ur Johan Gabriel Oxenstiernas dagbok från januari 1768.

FOTO: RIKSARKIVET, STOCKHOLM.

litiska förgrundsfigurer inom hattpartiet härstammade. Den unge Johan Gabriel Oxenstierna skrevs in vid Uppsala universitet 1762, även om han främst studerade hemma på Skenäs under ledning av sin informator, poeten Olof Bergklint, och under överinseende av sin morbror, skalden, hovmannen och kammarrådet greve Gustaf Fredrik Gyllenborg. Oxenstierna avlade kansliexamen 1767 vid Uppsala universitet och arbetade därefter vid Kungliga kansliet i Stockholm. När han upphörde med sin franskspråkiga dagbok den 31 december 1768 var han kanslist och hade inlett sin karriär mot att bli diplomat, hovman och ämbetsman.¹⁴ I den här boken representerar Oxenstierna dock ännu en ung adelsman som

Uppslag ur Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok från maj 1800.

FOTO: JANNE RENTOLA, SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND, HELSINGFORS.

skildrar sin vardag och sitt liv. Han var en för sin tid typisk aristokratyngling som växte upp på en släktgård där han uppfostrades och utbildades med sikte på en framgångsrik ämbetsmannakarriär.

Fröken Jacobina Charlotta Munsterhjelm föddes den 16 april 1786 på Tavastby gård i Elimäki i östra Nyland. Hon var näst yngst av nio syskon. Hennes far, Anders Gustaf Munsterhjelm, var officer och hade 1763 gift sig med Ester Sofia Nohrström, ofrälse dotter till inspektorn på Strömfors bruk. Också moderns sysstrar gifte in sig i adelssläkter, familjerna Aminoff och Rehbinders, med vilka familjen Munsterhjelm hade tät kontakt. Till de sociala kretsar som Jacobina Charlotta Munsterhjelm beskrev hörde också andra

lokala adelsfamiljer, ämbetsmannafamiljer, prästfamiljer och ogifta mamseller. Munsterhjelm uppfostrades hemma på Tavastby till den viktigaste rollen för en adelsflicka: att som hustru och mor styra över ett eget hushåll och en egen familj. Hon gifte sig dock aldrig och bodde efter föräldrarnas död hos släktingar.¹⁵

Såväl Johan Gabriel Oxenstiernas som Jacobina Charlotta Munsterhjelm dagboksskrivande tillhör, i likhet med brev och resejourner, en gammal tradition av bildande skrivning. Genom att skriva övade man upp språk, stil, moral och retorik. Den här sortens texter beskrev ofta skribentens vardag, läsning, sysslor och sociala liv. Informatorer och guvernanter, föräldrar och andra familjemedlemmar eller släktingar kommenterade texten. Dagböckerna hörde till en gammal texttradition, vare sig skribenten var medveten om detta eller ej.¹⁶ Johan Gabriel Oxenstierna kände till traditionen att skriva reseskildringar och krigsdagböcker, eventuellt genom exempel från sin familj. Däremot trodde han att tanken på att skriva om sin vardag var något nytt som han själv hittat på, trots att det inte alls var fråga om någon nyhet.¹⁷ Oxenstiernas dagbok lästes inte av någon annan än han själv. Han skrev för eget nöje och privat nytta.¹⁸ Enligt tiden sed kommenterades Jacobina Charlotta Munsterhjelm dagbok troligen av hennes mor, eventuellt också av äldre syskon. Hon behövde även öva sig i skrivkonsten på ett helt annat sätt än den flyhänte och vältalige skribenten Oxenstierna.

Johan Gabriel Oxenstierna och Jacobina Charlotta Munsterhjelm skrev dagligen, oftast korta beskrivningar av dagens sysslor och arbete. För Jacobina Charlotta var avsikten med dagboksskrivandet att nedteckna dagliga händelser och öva skrivning. Johan Gabriel skrev även längre funderingar om sitt liv, sina studier och sin framtid. Dagboksskrivandet gav honom uppenbar glädje och

njutning,¹⁹ vilket Jacobina Charlotta av allt att döma inte upplevde när hon skrev dagbok. De här två unga dagboksförfattarna hade mycket olika utgångspunkter. Men trots sina skilda förutsättningar tillbringade bägge största delen av sin dag med vardagsysslor. Båda skrev också om livet på herrgården som de såg det. Under tiden de förde dagbok var Oxenstierna och Munsterhjelm i den åldern då herrskapsungdomar redan fick delta i sällskapslivet, medan de däremot redan som barn vant sig vid att utföra olika ståndsmässiga sysslor och arbetsuppgifter.²⁰

Den här övergångstiden från barn till vuxen – och vilken betydelse den hade för arbetet – syns i bägges skrifter. Å ena sidan ansvarade båda för vissa dagliga sysslor, men å andra sidan var de även fria att använda en del av sin tid som de själva önskade, så länge det motsvarade vad som förväntades av adelsynglingar och -fröknar. Dessutom avslöjar bägge dagböckerna hur adelns livsstil samtidigt var rotad både på landsbygden och i staden. Johan Gabriel Oxenstiernas släktingar reste mellan Stockholm, Skenäs och andra herrgårdar, medan han själv studerade i Uppsala och arbetade i Stockholm. Även Jacobina Charlotta Munsterhjelm släktingar och vänner rörde sig mellan olika herrgårdar samt från herrgårdarna till staden och vice versa, men deras miljö var östra Nyland, där det viktigaste urbana centret var garnisonsstaden Lovisa.

Förutom att den ene var en ung adelsman och den andra en ung adelsfröken, representerar Johan Gabriel Oxenstierna och Jacobina Charlotta Munsterhjelm också adelssläkter som slagit sig ner på olika håll i det svenska riket. Den ene tillhörde en gammal aristokratisk ätt, den andra en släkt som adlats under frihetstiden. Den enes hemgård låg i mellersta Sverige, den andras i Finland nära ryska gränsen. Sålunda representerar Oxenstierna och

Munsterhjelm olika skikt inom adelsståndet, kvinnor och män, centrum och periferi. Bägge familjerna bodde relativt långt borta från större befolkningscentrum och båda uppskattade ett livligt umgänge med familj, släktingar, vänner och bekanta. Bägges fäder var officerare och barnen fick en vedertagen uppfostran för att redan i späd ålder socialiseras in i adelskulturens olika former. Johan Gabriels uppfostran och utbildning, samt de ambitiösa planerna för hans framtid, bestämdes av att han var den äldste sonen i en aristokratfamilj och av att släkten var politiskt aktiv. Jacobina Charlottas uppfostran var anspråkslös, främst på grund av den stora syskonskaran och hennes vacklande hälsa.²¹ Kanske var det just hennes dåliga hälsa som gjorde att man inte hade några storstilade äktenskapsplaner för henne, i så fall hade det troligen fordrats en mångsidigare uppfostran.

Adelns arbete på herrgårdarna

Herrskapsbarnen socialiserades in i adelskulturen genom uppfostran och utbildning samt genom att tidigt börja delta i arbetet och sällskapslivet på herrgården. På detta sätt förmedlades kunskap och färdigheter från en generation till en annan och herrskapsbarn växte in i sina framtida mans- och kvinnoroller. På herrgården ansvarade husfadern för skötseln och förvaltningen av herrgården samt för ledningen av utomhusarbetet, i allmänhet tillsammans med en förvaltare eller inspektor. Ofta innehade godsägaren dessutom en officersvakans eller en tjänst inom civilförvaltningen. Från på gården övervakade och ledde inomhusarbetet, hushållsarbetet, matlagningen och tjänstefolket.²² Adelns liv indelades i manliga och kvinnliga sfärer, dessa var delvis separata och delvis överlappande. Ideal och praktik möttes inte alltid, där-

Åkerarbete, kopparstick av Jean Eric Rehn.

FOTO: NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

för var det inte något konstigt om adelsdamer fick ta ansvar för åligganden som snarare ansågs höra till männens domäner. Även på 1700-talet kunde kvinnor leda gårdsdriften eller sälja jordegendom utan att tillfråga sin make om hans åsikt, alternativt kunde män delta i den dagliga omvårdnaden av småbarn.²³

Förutom i manliga och kvinnliga uppgifter indelades adelns verksamhet i land och stad, i agrara och urbana verksamhetsområden. Jordägor och herrgårdar med därtill hörande plikter, nöjen och materiella förutsättningar skiljde sig från städerna, som i stället var platser för politisk påverkan och ämbetsutövning samt möjlig-

gjorde diversifierad konsumtion. På herrgårdarna innebar lyxkonsumtion på 1700-talet främst att man beställde varor från städerna.

Johan Gabriel Oxenstierna och Jacobina Charlotta Munsterhjelm skriver i sina dagböcker rätt lite om föräldrarnas göromål. Oxenstierna skriver aldrig om deras arbete och vardag eller om hur arbetet på herrgården var organiserat. Munsterhjelm skriver mer om sin mors dagliga sysslor, medan faderns verksamhet som godsherre döljer sig bakom korta anteckningar om vart han reste eller vem som kom till Tavastby gård för att träffa honom. En dagboksanteckning från den 5 augusti 1799 visar på godsägarens ansvar för att leda arbetet och bestämma tidpunkten för vad som skulle utföras: »ärnade söta far siara [skära] råg på stora åkern men det regnade om natten.«²⁴

I september 1766 skrev Johan Gabriel Oxenstierna om hur hans far Göran Oxenstierna inbjöd allt tjänstefolket och gårdsfolket till fest. Han ger en bild av den idealiske godsägaren som alla högaktade: »Jag blev rörd när jag hörde dem i sin glädje önska far allt gott. [...] Jag har hundra gånger med rörelse åsett hans mildhet mot de olyckliga och hans välvilja mot alla dem som är beroende av honom.«²⁵ Senare upprepade och idealiserade Johan Gabriel Oxenstierna i sina dikter faderns arbete på Skenäs. Fadern representerade i Oxenstiernas dikter idealbilden av en adlig gårdsägare som faderligt tar hand om sina underlydande.²⁶

Oxenstierna berättar inte i sin dagbok om föräldrarnas göromål. Däremot skildrar han sitt eget deltagande i gårdsarbetet, vilket företrädesvis inskränkte sig till höbärgning, skördearbete och gårdsfolket fester, såsom midsommardansen. Oxenstiernas mor tyckte inte alls om att de sociala skrankorna sänktes, men det hindrade inte ynglingen från att delta i firandet.²⁷ Somrarna 1766 och 1768 deltog Oxenstierna i höbärgningen. Även om det är up-

penbart att alla mäns arbetsinsats behövdes vid säsonsarbeten på herrgården var slåttern för Oxenstierna ett sommarnöje bland alla andra och han skildrade den i rent pastorala ordalag. Slåttern erbjöd ett angenämt sommarnöje i form av fysiskt arbete och gav också Oxenstierna en chans att kurtisera tjänsteflickor när höet kördes in i ladan. Höbärgningen betydde inte samma sak för adelsynglingen som för gårdens arbetsfolk. Oxenstierna jämförde höbärgningen med promenader, roddturer, jakt, fiske och ströv-tåg i somriga skogar.²⁸

Också i Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok framträder det säsongsbundna arbetet på herrgården. Hon plockade svamp och bär med sin lillasyster Beata Christina och gårdens pigor. På sommaren plockade de smultron och hallon, på hösten körsbär, äpplen, lingon och nötter. På herrgårdar var bärplockning en uppgift för unga flickor och små pojkar, för herrskapsbarnen var det säkert frågan om till hälften nöje och till hälften arbete. Herrgårdsbarnen åtföljdes alltid av ett par pigor, som troligen plockade största delen av bären, svamparna och nötterna.²⁹ I augusti 1799 plockade Jacobina Charlotta flera korgar riskor tillsammans med pigorna. Även om det tog dem nästan hela dagen att rensa svampen, så begav sig flickorna på nytt ut för att plocka mer svamp. En vacker dag i augusti 1800 plockade Jacobina Charlotta smultron tillsammans med Beata Christina och pigan Lisa. Flickorna åt också stora mängder jordgubbar, vilket var dagens viktigaste och trevligaste händelse.³⁰ Bär- och svampplockning ingick i adelsflickornas uppfostran och i deras kommande roll som gårdsfru, det här var ett sätt att lära dem att på en herrgård deltog alla i arbetet och hushållningen. Genom enkla och lätta sysslor lärde sig flickorna att de i framtiden skulle leda arbetet i hushållet eller på herrgården.

Bärplockning tillhörde dock inte adelsynglingarnas sysslor,

utan det var småpojkar, flickor, åldringar och tjänstefolk som ägnade sig åt bärplockning i skog och mark. I juli 1766 skrev Johan Gabriel Oxenstierna att smultronplockning var »ett plågsamt arbete och fast jag är en sådan läckergom skulle jag aldrig göra det om jag alltid måste plocka dem [smultronen] själv«. ³¹ Synpunkten reflekterar starka kulturella koder som definierade vad som var passande arbete och sysslor för personer av olika stånd och kön. Oxenstierna tyckte inte alls att det var nödvändigt att han skulle behöva ägna sig åt enformigt och simpelt smultronplockande.

I ståndspersoners ögon var tjänste- och gårdsfolkets arbete en självklarhet, därför behövde man inte, åtminstone inte särskilt ofta, kommentera det i dagböcker eller brev. Det är också därför som tjänste- och gårdsfolkets arbete ofta i brev och dagböcker utmålas som ett herrskapsnöje. På herrgårdar var skördearbetet arbetsintensivt och herrgårdens välstånd var avhängigt av att det lyckades. Godsägarna visade sitt intresse för arbetet på gården och sin välvilja mot de underlydande genom att delta i skördearbetet som åskådare. På Skenäs följde Johan Gabriel Oxenstierna med höbärgning och skörd, eller deltog i dem på sina egna villkor, sommaren 1766 och 1768. Trots att Oxenstierna inte nämner något om det så åsåg troligen hela familjen skördearbetet vid gynnsamt väder, eftersom det var ett ytterst viktigt arbete för gården. Oxenstierna njöt också av att följa med i hur reparationsarbetena på huvudbyggnaden på Skenäs framskred efter en brand som utbrutit vintern 1766. ³²

I augusti 1799 skrev Jacobina Charlotta Munsterhjelm på Tavastby gård hur hela familjen begav sig ut på åkern för att se på rågskörden. ³³ Det bildade herrskapet såg skörden genom den världsbild som den antika litteraturen, den franska herdediktningen och Bibeln förmedlade. Redan under antiken uppfattades livet

på landet vara enkelt och rent i jämförelse med de dekadenta städernas politiska kultur och sällskapslivet vid hoven.³⁴ Både Oxenstierna och Munsterhjelm skildrade skörden på sina hemgårdar i ljuset av den här litterära traditionen, även om Munsterhjelm knappast var medveten om det.

Adelns livsstil och olika former av umgängesliv baserade sig på tjänstefolkets arbete, såväl inne som ute, och inom gårdsdriften ålåg det kvinnorna att organisera och övervaka tjänstefolkets arbete. Det livliga sällskapslivet föranledde mycket arbete för kvinnorna på herrgården.³⁵ Tjänstefolket skötte de tunga hushållsarbetena, men trots detta fanns det gott om uppgifter som föll på herrskapskvinnorna, förutom att vara arbetsledare. Pigor, tjänarinnor och kokerskor skötte matlagning, dukning och disk. De tvättade, strök och manglade lakan, borddukar och servetter; linnets renhet och släthet åskådliggjorde herrgårdens kulturella kapital. Det här dagliga arbetet på herrgården syns varken i Oxenstiernas eller Munsterhjelm's dagböcker, även om man kan läsa det mellan raderna. Bägge skrev om de frekvent kommande och gående gästerna, som var ett viktigt inslag i herrgårdslivet. När det inte fanns tillräckligt med fina sängar för alla gäster på Skenäs fick Johan Gabriel Oxenstierna lov att avstå sin säng till morbrodern, kammarherre Gyllenborg, under dennes besök på gården.³⁶ Jacobina Charlotta Munsterhjelm i sin tur deltog i den livliga umgängeskulturen och gästfriheten på herrgården genom att hjälpa sin mor i köket då gårdsfrun övervakade tillagningen av sådana delikatesser som förutsatte specialkunskaper eller när hennes övervakning bara annars behövdes.³⁷ På det här sättet, genom sällskapslivets nöjen och det arbete som låg bakom nöjena, inkorporerades unga män och kvinnor i adelskulturen och dess upprätthållande.

Till sommarnöjena på herrgårdar
hörde på 1700-talet att åse skörden.
Det var också ett sätt att visa sin
uppskattning för gårdsfolkets arbete.
Ett sällskap med ståndspersoner har
ridande eller i vagn kommit till en åker
där en del av arbetsfolket skördar säd
medan andra äter och vilar i skuggan
av ett träd. Jean-Baptiste Le Prince,
Skörd, skördearbetarnas matpaus, 1777.

FOTO: © LAURIANNE KIEFFER,
LA COUR D'OR, EUROMÉTROPOLE
DE METZ.

Uppfostran och studier som arbete

Det som Johan Gabriel Oxenstierna i sin dagbok oftast beskriver som arbete hör ihop med hans studier. Jacobina Charlotta Munsterhjelm däremot skriver ingenting om sin edukation. Ändå utförde även hon uppfostrande och bildande göromål som kan klassas som arbete. I aristokratiska kretsar fäste man särskild vikt vid flickornas edukation. Begreppet edukation innefattade såväl uppfostran som utbildning genom att förena praktisk undervisning med socialiserande sällskapsliv.³⁸ Dylika drag syns även i Munsterhjelm's dagbok, även om hennes familjebakgrund var anspråkslös jämfört med Oxenstiernas aristokratiska ursprung.

Johan Gabriel Oxenstiernas uppfostran och utbildning skedde under överinseende av hans morbror, skalden greve Gustaf Fredrik Gyllenborg. Redan som mycket ung skickades Johan Gabriel till Villeneufs pensionat i Stockholm för att lära sig franska, dans, teckning och etikett.³⁹ Hemma undervisades han av sin informator, skalden Olof Bergklint. Han studerade totalt nio terminer vid Uppsala universitet innan han tog kansliexamen 1767.⁴⁰ Enligt tidens sed åtföljde informatorn sin unge adept till Uppsala.⁴¹ Största delen av studierna utförde ändå Oxenstierna hemma på Skenäs, medan vistelserna på Villeneufs pensionat och vid Uppsala universitet var säsongsbundna.

Oxenstierna studerade franska och latin, litteratur och poesi, antikens mytologier, filosofi, morallära, teckning, matematik, historia och geografi. I 1700-talets uppfostran ingick däremot inte några studier som skulle ha förberett honom för godsdrift. Oxenstierna skrev dagligen i sin dagbok, ofta sent på kvällen.⁴² I sina anteckningar beskrev han oftast sina studier som 'arbete' (*travail*),

'att arbeta' (*travailler*) eller 'att studera' (*etudier*). När han skrev att han inte gjort någonting alls under dagen innebar det troligen att han läst något bara för nöjes skull eller gjort utflykter till fots.

Den ekonomiska och kulturella satsningen på Johan Gabriel Oxenstiernas uppfostran och utbildning var betydligt större än vad som investerades i Jacobina Charlotta Munsterhjelm. Det här framgår tydligt av bägge dagböckerna: Oxenstierna var rentav plågsamt medveten hur släktens ställning präglade hans framtid. Han visste att han i enlighet med familjetraditionerna skulle bli hovman och ämbetsman, även om han själv skulle ha trivts bäst i landsbygdens ro.⁴³ Som man kunde förvänta sig av en blivande hög ämbetsman och hovherre skrev Oxenstierna elegant franska med van hand, han hade tränat att hålla gåspennan. Han skildrar sin vardag med intelligent ironi och retorisk säkerhet. Munsterhjelm handstil var däremot klumpig och hennes förmåga att skriva felfri svenska var bristfällig.

På 1700-talet skrev överklasskvinnor mer fonetiskt än männen för att inte bli ansedda för lärda blåstrumpor.⁴⁴ Det fonetiska och ostrukturerade skrivandet berodde dessutom ofta på att flickor inte övat skrivning lika mycket eller på samma sätt som sina bröder. Jacobina Charlotta kunde helt enkelt inte skriva felfritt, inte heller behärskade hon dagboks- och brevskrivandets retorik på samma sätt som Johan Gabriel, eller ens på samma sätt som adelsfröknar som fått en mer omsorgsfull och litterat edukation. Jacobina Charlottas skriftliga färdigheter kan dock mycket väl ha motsvarat förväntningarna på adelsfröknar ute på landet, långt borta från societeten och hovet i Stockholm. För de flesta adelsfröknar räckte det med behjälplig läs- och skrivfärdighet.⁴⁵

Enligt idealen borde adels- och ståndspersoner uppfostra och utbilda såväl döttrar som söner väl. Verkligheten levde dock inte

Penn- och bläckställning i blåvit fajans från Rörstrand, 1748.

FOTO: HALLWYLSKA MUSEET, STOCKHOLM.

alltid upp till idealen och Jacobina Charlotta Munsterhjelm's formella edukation förblev obetydlig. Hon ansträngde sig hårt för att skriva felfri svenska, såväl i dagboken som i brev till släktingar, men hon lärde sig aldrig franska, något som den pedagogiska litteraturen ansåg vara en central färdighet för adelsfröknar. Modern och äldre syskon kommenterade Jacobina Charlottas skriftliga alster och ibland fick hon lov att skriva om brev, trots all möda hon lagt ner på dem. Även om hon inte uttryckligen kallar dagboks- och brevskrivandet för övning eller arbete kan man mellan raderna läsa att hon ansträngde sig hårt för att förkovra sin skrivning. Av allt att döma var den äldre system Ullas skriftliga färdigheter mycket bättre, medan den tre år yngre system Beata

inte kunde skriva felfritt. Fröknarna Munsterhjelmns äldre bror Anders fick däremot en uppfostran som motsvarade de adliga idealen. Han hade en informator som undervisade i franska, tyska och engelska samt i andra ämnen som ingick i adelsynglingarnas studier. Senare tjänade Anders Munsterhjelm som page vid hovet, vilket ansågs vara ett passande sätt för mindre bemedlade adelsynglingar att träna upp sina sociala färdigheter.⁴⁶ I adelsfamiljer var det inte heller ovanligt att sönerns informator även undervisade döttrar eller att flickor deltog i brödernas lektioner. Men i familjen Munsterhjelm tyckte man tydligen inte att det var nödvändigt.

Handarbete

Medan Johan Gabriel Oxenstierna ägnade mycket tid åt studier, ägnade Jacobina Charlotta Munsterhjelm främst sin tid till handarbete. Handarbete har förknippats med stånds- och överklasskvinnors liv och med överförandet av adelskulturens beteendemönster från en generation till en annan.⁴⁷ Handarbete spelade dessutom en central roll i flickornas uppfostran och därmed i kvinnornas vardagsliv. På 1700-talet lärde sig varje herrskapsflicka att sy under överinseende av sin mor, äldre syskon eller en guvernant. Sömnadskonst var en viktig praktisk färdighet, men sömnad ansågs även vara en uppfostrande aktivitet som var mer moraliskt passande än till exempel läsning. Läsning kunde fylla flickors och kvinnors huvuden med ett överskott av kunskap och med sådan kunskap som inte lämpade sig för kvinnor, medan sömnad höll kvinnornas händer sysselsatta. Kvinnan och nålen representerar adelsdamens arbete i dess renaste form, eftersom kvinnors dagliga syende räckte från vaggan till graven.

Av allt att döma lärde sig Jacobina Charlotta Munsterhjelm, i likhet med andra herrskapsflickor, att sy som barn. Flickorna började träna sömnad vid fyra till fem års ålder och broderade sin märkduk när de var runt tio år gamla, ibland ännu yngre. Märkduken fyllde en pedagogisk funktion, den lärde flickorna korsstyggn, bokstäver, siffror och olika symboler. Samtidigt lärde sig flickorna viktiga kvinnogygder: flit, noggrannhet och tålmod. Genom märkduken och annan sömnad socialiserades flickor in i adelskulturen.⁴⁸ Samtidigt som de lärde sig sömnadsfärdigheter av familjens kvinnor, fick de höra om familjens traditioner och berättelser, dessa fördes vidare genom broderier, märkningar och mönster på märkdukar, lakan och borddukar.⁴⁹

I Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagbok påträffas nästan dagliga hänsyftningar till handarbete, inte via begrepp som arbete eller verksamhet, utan hon skrev i stället vad hon sydde, stickade eller vävde. Även om hon sällan använde ordet arbete när hon talade om sina handarbeten är det uppenbart att hon ansåg att sömnad var arbete, en nyttig kvinnoverksamhet. I juni 1800 skrev hon: »nu har syster Anett och jag byt vårt arbete ty Annette spinner och jag nystar.« Och i september 1800: »efter middagen satt vi flickor i vår kammare och arbetade[,] jag och [kusin] Ulla Aminoff tredde våra gröna pärlor.«⁵⁰

Under de knappa tre år som Jacobina Charlotta Munsterhjelm förde dagbok skildrade hon så gott som dagligen någon form av

En moder inspekterar sin dotters handarbete. På golvet står ett syskrin, en blå sypåse hänger från ryggstödet på stolen, en sax hänger i ett snöre från moderns midja. På vindan sitter ljusrött garn som modern håller på att nysta upp på nystanet hon håller i vänstra handen.
Jean-Baptiste-Siméon Chardin, *Den flitiga modern*, cirka 1740.

FOTO: BODIL KARLSSON, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

handarbete som hon eller hennes systrar utförde. Pigorna utförde en del enklare sömnad och tygvävande, men vissa material var så dyrbara att herrskapsdamerna själva hanterade dem. På Tavastby gård sydde en viss mamsell Fortelin herrskapet Munsterhjelm kläder medan utomstående vävare och färgare ibland anlätades för att väva eller färga tyg. I september 1799 skrev Jacobina Charlotta att pigan Stina hade börjat väva tyg till nya underkjolar. I november 1799 kom mamsell Fortelin för att laga system Ullas svarta klänning.⁵¹

Men Jacobina Charlotta ansvarade huvudsakligen själv för sina kläder, som hon sydde tillsammans med system Ulla. Ibland sydde hon tillsammans med sin mormor. Jacobina Charlotta inte bara sydde, dessutom häcklade hon lin, spann garn, stickade strumpor och flätade halmband till stråhattar. Flickorna tillverkade även vita vaxpärlor, tygblommor och smycken av hår.⁵² I slutet av 1700-talet och början av 1800-talet var smycken av hår på modet i Europa, och de smycken som syskonen Munsterhjelm flitigt förfärdigade visar hur snabbt det nya modet spred sig även till perifera områden.

Jacobina Charlotta avstod från sin dagliga sömnad endast då hon i juli 1800 reste med sin familj till Lovisa brunn för att dricka hälsovatten och delta i sällskapslivet. Det här betyder dock inte att hon inte skulle ha handarbetat i Lovisa. Kanske hade hon bara så mycket annat att skriva om och uppleva att hon varken hade tid eller plats i dagboken för att skriva om något så alldagligt som sömnad. Det är ändå troligt att Jacobina Charlotta även under vistelsen i Lovisa sydde eller stickade, eftersom handarbete var ett viktigt inslag i det sociala livet och ståndskvinnor ofta tog med sig sitt syarbete när de gick bort på visit eller själva tog emot gäster.

På 1700-talet var handarbete inte enbart en kvinnosyssla, även

om eleganta broderier och märkning av linne uttryckligen förknippas med kvinnors färdigheter och arbete. Broderande män var inte någon sällsynthet på 1700-talet.⁵³ Om inte männen själva handarbetade så var de stolta över sina kvinnliga anförvantes handarbeten. Genom sin dotter tackade Jacobina Charlotta Munsterhjelmns bror, Anders Munsterhjelm, 1814 systemen för handskarna hon gjort åt honom.⁵⁴ Handarbete var ett sätt för kvinnor att visa hur fästa de var vid sina barn och sin familj. När Johan Gabriel Oxenstierna hösten 1768 reste till Stockholm för att börja sin tjänst vid Kungliga kansliet hjälpte hans mor, Sara Gyllenborg, honom att packa ner hans utrustning, som hon till största delen själv hade sytt. För Oxenstierna förkroppsligades i plaggen som modern sytt hennes kärlek, omsorg och hopp om en lycklig framtid för sonen. Samtidigt konstaterade Oxenstierna pragmatiskt att linnet och underkläderna som modern förfärdigat besparade honom ytterligare utgifter. Senare i dagboken framgår att han i Stockholm grubblade över hur han skulle balansera sin ekonomi eftersom livet i staden var alltför kostsamt.⁵⁵

Som äldre blev Oxenstierna intresserad av att rita broderimönster samt av knyppling och makramé.⁵⁶ Men i sin ungdomsdagbok nämner han inte något om detta. Däremot blev han en passionerad svarvare genast när han fick en svarv hösten 1766. Hans morbror, Gustaf Fredrik Gyllenborg, skickade en svarv från Stockholm till Skenäs. Nästan varje dag svarvade Oxenstierna efter studierna. Han förfärdigade små föremål såsom dosor, tandpetaretuier, pipor, knoppar och käppar, som han gav i gåva till familjemedlemmar.⁵⁷

I början av 1767 skrev Oxenstierna att ingen kunde svarva flitigare än vad han själv gjorde, han gjorde just inte något annat. I dagboken återkommer ständigt den korta noteringen »jag gjorde

inget annat än svarvade« i olika former.⁵⁸ Oxenstierna hänvisade ibland till svarvandet som arbete, ibland som konst, vilket understryker handarbetets dubbla natur; å ena sidan en produktiv syssla, å andra sidan en konstnärlig aktivitet där man kunde uppnå resultat genom flitig övning och koordination mellan öga och hand.

Det är tydligt att både Jacobina Charlotta Munsterhjelm och Johan Gabriel Oxenstierna kände djup tillfredsställelse och välbefinnande över sina händers arbete. De njöt av att planera vad de tänkte förfärdiga och de tyckte om att kunna tillverka saker med egna händer. Trots Munsterhjelmns fåordiga skrivsätt är det uppenbart att hon tyckte om att planera sin garderob och att fundera över hur hon skulle kunna göra den maximalt moderiktigt med de redskap, material och färdigheter som stod henne till buds. Den 5 juli 1800 skrev hon: »nu syr jag min blå randiga klädning på lifvet efter middagen när den blef färdig strök jag ut min vita klädning, och sen sydde jag på mina kjortel säckar.«⁵⁹ Oxenstierna i sin tur samlade på olika träslag för att senare kunna tillverka olika mindre föremål av dem.⁶⁰

Trädgårdsarbete

Trädgårdar, trädgårdsskötsel och vistelser i trädgårdar var viktiga inslag i 1700-talets herrgårdskultur. Blom- och växtodling samt trädgårdsskötsel var populära tidsfördriv bland adels- och ståndspersoner. Trädgårdar och parker planerades och anlades till både nytta och nöje. Intresse för jordbruk, skogsvård, odling av nyttoväxter och uppförande av ekonomibyggnader var ett bevis på jordägarfamiljens förpliktelser mot sitt gods, sin släkt och sitt land. Genom att plantera skog, anlägga fruktträdgårdar och sköta bin integrerade ståndspersoner herrgårdarna i främjandet av nyttoväxtod-

ling och nya odlingsmetoder. Estetik var lika viktig som nytta, vilket betydde att även fruktträdgårdar och köksträdgårdar ofta planerades enligt estetiska principer, samtidigt som det i prydnads-trädgårdar kunde finnas matväxter mitt ibland övriga växter.⁶¹

Blomsterodling och trädgårdsskötsel hörde till Johan Gabriel Oxenstiernas återkommande arbeten. I januari 1766 fick han blomfrö från Stockholm och i mars satte han i gång med trädgårdsarbetet. Men vintern höll trakten i ett järngrepp och snön hindrade Oxenstierna från att fortsätta sitt arbete, som han ivrigt väntade på: »Jag har arbetat i trädgården, där jag kommer att plantera blommor [...] Jag studerade, det dåliga vädret och snön hindrade mig från att arbeta i trädgården. I stället skötte jag om mina blommor. [...] Under de här dagarna har jag inte kunnat gå ut på grund av snön, det har snöat så mycket att allt mitt arbete i trädgården har blivit förstört.« Senare på våren planterade han nya blommor för att ersätta växterna som frusit ihjäl under köldknäppen på senvåren: »Jag arbetade i trädgården och planterade ut blommorna som jag hade drivit upp på mitt rum.« Hela sommaren skötte den sextonårige Johan Gabriel Oxenstierna om sina blommor och arbetade i trädgården. I dagboken beskrev han trädgårdsskötsel och blomsterodling som arbete (*travail*).⁶²

Trädgårdsarbetet gav Oxenstierna stor glädje. Sommaren 1766 byggde han någon form av skydd till sina växter och han njöt av att konkret arbeta med sina händer och av att se sitt arbete bära frukt. Han skötte och vattnade sina blommor oförtrutet. »Jag har knappast någon annan lika angenäm uppgift som att omsorgen jag ägnar åt mina planteringar. Jag känner mig fylld av glädje när jag ser dessa vackra växter växa så att säga genom mina händer.«⁶³

Under en vistelse i Uppsala 1767 köpte Oxenstierna blomsterlökar av Linnés trädgårdsmästare. Under hemresan höll han lökar-

na i fickan för att skydda dem från kylan. På Skenäs arrangerade han blomsterlökarna, troligen amaryllis och hyacinter eftersom han senare omnämner sådana, i krukor och anlade en liten trädgård på fönsterbrädan i sitt rum. På 1700-talet ingick ett stort intresse för botanik i adelns vardags- och sällskapsliv: den estetik och doft som Johan Gabriel Oxenstiernas blommande krukväxter åstadkom integrerades i sällskapslivet då han visade upp sina blommor för gästerna på herrgården. I januari 1768 hade Oxenstierna över tjugo blomkrukor på sitt rum. Trädgårdsmästaren på Skenäs gav honom instruktioner och under vintermånaderna skötte Oxenstierna sin lilla trädgård, där amaryllisarna och hyacinterna blommade, som herrgårdens gäster kom för att beundra.⁶⁴ Blomsterlökar var dyra och odlades inte på varje herrgård. Tidens intresse för växter och odling yttrade sig på olika sätt på olika platser.

Sommaren 1768 arbetade Johan Gabriel Oxenstierna under flera dagar tillsammans med sin informator Bergklint och kusinen Jan Henning Gyllenborgs informator Jon Dubb på några holmar utanför Skenäs. De fällde träd och røjde buskar samt anlade trädgårdsgångar, grottor, murar och promenader.⁶⁵ I enlighet med 1700-talsidealen borde en park efterlikna naturen på ett visst reglerat sätt, samtidigt som den mänskliga och kulturella närvaron syntes i konstruerade grottor, ruiner, murar, lusthus och pagoder.⁶⁶ I sin dagbok beskriver Oxenstierna röjningsarbetet som »ett rätt tröttsamt arbete, men det roade mig mycket«.⁶⁷ Promenader i parker och vistelser i trädgårdar ingick i det sofistikerade sällskaps-

Trädgårdsskötsel och växtodling var populära arbeten bland stånds personer runtom i Europa. Marie d'Albert de Luynes, hertiginnan Chaulnes, krattar en trädgårdsgång klädd i en enkel, men moderiktig, vit dräkt. Akvarell av Louis Carrogis de Carmontelle, 1771.

FOTO: J. PAUL GETTY MUSEUM, LOS ANGELES.

livet. Även själva anläggandet av gröna rum kunde vara en passande aktivitet för ståndspersoner, åtminstone om det handlade om adelsynglingar och informatorer. Troligast är att Oxenstierna, Bergklint och Dubb till sin hjälp hade flera av gårdens drängar, eftersom det var ett hårt fysiskt arbete att bygga grottor och fälla träd.

Allt trädgårdsarbete som ståndspersoner utförde på herrgårdarna var inte förfinat eller planerat på basis av estetiska värden. I maj 1800 anlade Anders Gustaf Munsterhjelm en liten trädgård för sina döttrar och flickorna fick själva ta hand om den. Jacobina Charlotta och Beata Christina hämtade mull till trädgården och sådde där sockerärter, störbönor, rosenbönor, morötter samt korta och långa rädisor.⁶⁸ I sin dagbok skrev Jacobina Charlotta Munsterhjelm om trädgårdsskötsel ett tiotal gånger. Trädgårdsarbete omnämns inte lika ofta som handarbete i dagboken, men av den positiva tonen i anteckningarna kan man dra slutsatsen att hon tyckte om den sysslan. Trädgårdsskötsel var inte enbart arbete utan också ett nöje och ett sätt att umgås. I oktober 1799 plockade Munsterhjelm körsbär i trädgården tillsammans med sin syster, far och faster.⁶⁹ Faderns deltagande i denna vardagssyssla tycks ha gjort flickorna särskilt glada.

Jacobina Charlotta och Beata Christina Munsterhjelm odlade nyttoväxter i sin lilla trädgård, medan Johan Gabriel Oxenstierna odlade krukväxter och anlade stora trädgårdskonstruktioner. Adelsfröknarna på Tavastby gård skötte en liten köksträdgård, vilket var ett fostrande arbete, medan den aristokratiska ynglingen på Skenäs gård, som låg nära Stockholm och den politiska eliten men även nära Uppsala och universitets trädgårdar, ägnade sig åt den estetiska dimensionen av trädgårdsarbete.

Amaryllis Haworthia Margaritiferas, akvarell av Laurens Jacobsz. van der Vinne, 1737.

Hyacint, akvarell av Laurens Jacobsz. van der Vinne, 1737.

FOTO: RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM.

Släktarbete och korrespondens

Korrespondens och brevskrivande var en av adelskulturens allra viktigaste uttrycksformer i 1700-talets Europa. Brevskrivande var oundgängligt för alla adliga personer oberoende av ålder, civilstånd, kön och boningsort. Adelsbarn övade sig från fem eller sex års ålder att formulera och skriva rätt slags brev. Brev uppfattades som ett komplement till samtal och skrevs även för att läsas högt i olika sällskap.⁷⁰ Genom korrespondens upprätthölls släktnätverk och andra kontakter. Korrespondens och brev mellan släktingar i olika åldrar kan beskrivas med begreppet släktarbete. Ordet syftar på det tidsödande upprätthållandet av släkt- och vänskapsrelationer, där varje relation inom adelskulturen inbringade kulturellt kapital som kontinuerligt kunde brukas för de mest skiftande ändamål. Forskare har betonat släktarbetets betydelse och kvinnornas ansvar för att upprätthålla sociala nätverk inom en stor släktkrets genom att skriva brev, avlägga visiter och ge bort gåvor. Genom brev kunde kvinnor förstärka eller förstöra släktbanden, därför var släktarbete även ett maktmedel för kvinnor.⁷¹

Även för män var brev en viktig kommunikationsform. Mäns brev ingick delvis i släktarbetet men deras brev var – oftare än kvinnornas – offentliga till sin natur. I det tidigmoderna samhället sköttes alla relationer där avståndet mellan parterna var lite längre med hjälp av brev. Inom administration, diplomati, vetenskap, konst och affärsförbindelser förhandlade, överenskom och kungjorde man per brev. De här områdena tillhörde i allmänhet den manliga sfären, det var bara inom den allra högsta aristokratin som kvinnor hade relativt stor rörelsefrihet och kunde ägna sig åt sina intressen, vare sig dessa var vetenskap, konst eller handel. Även en av 1700-talets betydelsefulla litterära tendenser,

romanen, skrevs ofta i brevform och kända personers brevsamlingar utgavs i parti och minut.⁷²

Johan Gabriel Oxenstierna skrev ständigt brev till släktingar och vänner. I sin dagbok nämner han ofta brev han skrivit, han kommenterar själv stilen i dem och om de i hans tycke blivit lyckade. Genom att skriva brev tränade han upp stil och smak, upprätthöll kontakter och diskussioner i skriftlig form. Oxenstierna ansågs vara tillräckligt mogen för att skriva brev utan överinseende från föräldrar eller informator. Många av hans brev var beställningsbrev för att be släktingar på annan ort skaffa fram olika varor och han skrev även många tackbrev.⁷³ Dylig korrespondens ingick i högsta grad i släktarbetet.

Johan Gabriel Oxenstierna definierade brevskrivningen som ett arbete när han skrev av plikt. Då handlade det i regel om brev där han tackade för brev, tjänster eller gåvor som han erhållit. Själva skrivandet var inte svårt för den språkligt begåvade och ambitiöse Oxenstierna, hans stil och språk var finslipade redan när han som femtonåring började föra dagbok. I januari 1768 skrev han nyårsbrev, vilket han tyckte var »den mest obekväma sedvana som någonsin har uppfunnits».⁷⁴ Ändå skrev Oxenstierna pliktmedvetet nyårsbrev, eftersom de var ett etablerat inslag i släktarbetet och ett viktigt sätt att upprätthålla kontakter.

Av Jacobina Charlotta Munsterhjells dagbok framgår hur ofta hon skrev till familjemedlemmar eller till sin väninna Ottiliana Adlercreutz, dessutom anger hon var och när hon postade, mottog eller läste brev högt för familj och vänner. Modern eller en äldre syster granskade Jacobina Charlottas brev och ibland blev hon tvungen att skriva om dem. Syskonen och kusinerna kopierade brev för att öva stil och rättstavning. Brevens funktion som släktarbete och pedagogisk övning syns tydligt i Munsterhjells

dagboksanteckning från augusti 1799: »skref jag ottilianas bref ferdigt och sen skref iag till bror otto med et Lovisa fartyg och syster annett skref och lil [till] otto cousin ulla skrf på skriftum i mitt bref till otto.«⁷⁵

Flitiga adliga

Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker berättar hur adeln fostrade söner och döttrar till deras blivande roller som representanter för adelsståndet och sin släkt. Flit och arbetsamhet var adliga dygder, vilket tydligt framgår av bägge dagböckerna. Till Oxenstiernas vardag hörde studier, svarvning, jakt, brevskrivning som släktarbete och trädgårdsarbete. Studierna var särskilt viktiga, eftersom han skulle avlägga kansliexamen och beträda ämbetsmannabanan. Munsterhjelm's vardag fylldes i sin tur med handarbete, hushållsarbete, trädgårdsarbete och släktarbete – alla typiska för en adelsdam.

Johan Gabriel Oxenstierna beskriver i sin dagbok väldigt olikartade aktiviteter som arbete. Trädgårdsarbete och svarvning var angenäma aktiviteter, medan Oxenstierna upplevde tjänsten vid Kungliga kansliet som han fick 1768 som enformigt, ointressant och beklämmande. Jacobina Charlotta Munsterhjelm talar inte lika tydligt om upplevelser och känslor i sin dagbok. Hon kommenterar inte sitt arbete på samma sätt som Oxenstierna, men

Ulla Sparre vid sitt skrivbord på Åkerö herrgård. Väggarna är täckta med tavlor, en bokhylla, en klocka och ett stort hörnskap i *trompe l'œil*: det röda kinesiska skåpet och putton i en rund fönsteröppning ovanför skåpet är alla målade på en enkel skåpdörr. Skrivdon, papper, anteckningsböcker och böcker ligger inom räckhåll för grevinnan. Akvarell av Olof Fridsberg.

FOTO: CECILIA HEISSER, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

A full-length portrait of César Gabriel de Choiseul-Chevigny, a French diplomat and statesman. He is seated in an ornate, high-backed chair with red upholstery. He wears a blue velvet coat with gold embroidery and a large silver star-shaped medal on his chest. He is holding a large, open document in his hands. The background is dark and indistinct.

I porträtt av statsmän, diplomater och vetenskapsmän har männen ofta brev, promemorior eller rapporter samt gåspennor och skrivställ antingen i handen eller framför sig på bordet. Dessa berättar både om männens arbete och om hur viktigt skrivandet var i deras profession. Den franske officeren, diplomaten och statsmannen César Gabriel de Choiseul-Chevigny, markis de Choiseul och senare hertig de Praslin på ett porträtt av Alexander Roslin, 1762.

FOTO: ÅSA LUNDÉN, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

man kan ana att hon tyckte mer om vissa sysslor, såsom sömnad, än om till exempel brevskrivning.

En del av arbetet på adelsgårdar hörde till kvinnornas sfär, medan en annan del hörde till männens sfär. De separata sfärerna verkar ha varit tydligast inom sådana områden som Oxenstierna och Munsterhjelm antingen explicit eller mellan raderna uppfattade som arbete, såsom uppfostran och utbildning, handarbete och trädgårdsarbete. Deras uppfostran och utbildning inkluderade olika områden, de tillverkade olika sorters föremål och klädesplagg och de skötte olika växter. Innebörden av vardagliga sysslor och göromål var en helt annan för en aristokratisk yngling än för en ung adelsfröken från en lågadlig släkt ute i rikets periferi. Delvis berodde skillnaderna på genus, delvis på familjernas olikartade sociala ställning. Brevskrivande som släktarbete var däremot mycket likartat för pojkar och flickor, för aristokratin och för andra adliga. Ett annat gemensamt område var sällskapslivet, hörnstenen för adelskulturen, som också innebar mycket arbete för såväl adel som tjänstefolk. Oberoende av kön och social ställning deltog ungdomar från adels- och herrskapsfamiljer i sällskapslivet, i likhet med män och kvinnor i alla åldrar. Genom socialt umgänge och etikett socialiserades ungdomar till att bli representanter för sitt stånd och sitt kön.

Skillnaderna är inte alltid tydliga och aktiviteter såsom handarbete, vilket senare kom att förknippas just med kvinnor, tillhörde under senare hälften av 1700-talet inte enbart den feminina sfären. Också trädgårdsarbete var en syssla för både flickor och pojkar ända från barnsben. Både handarbete och trädgårdsarbete krävde fysisk aktivitet och slutresultaten kunde beundras och skördas först efter en betydande arbetsinsats. Seriösa litterära studier, jakter och karriär hörde till den manliga sfären. Studier

var nödvändiga för en adelsmans framtida karriär som ämbetsman, diplomat, officer eller hovman. Endast ett fåtal förmögna aristokrater blev diplomater eller gjorde karriär vid hovet. Johan Gabriel Oxenstierna råkade tillhöra den gruppen på grund av sin släkt och sitt släktnätverk, senare i livet också tack vare Gustav III personliga gunst. Adelsdöttrar däremot uppfostrades till att bli hustrur och mödrar i en värld där äktenskapet var den viktigaste karriären för kvinnor. Det berodde i hög grad på faderns och familjens ställning och intressen vilken edukation adelsdöttrar fick. Förhoppningarna om ett gott äktenskapsparti, en passande make och framstående social ställning avgjorde vilka satsningar adelsfamiljer valde att göra på döttrarnas edukation. Jacobina Charlotta Munsterhjelm var näst yngst i en stor syskonskara och dessutom sjuklig som barn, vilket kan ha bidragit till att hennes uppfostran blev snäv.

Arbete i ordets olika betydelser utgjorde ett väsentligt inslag i adelns liv i det tidigmoderna Europa. I slutet av 1700-talet satt adeln sällan sysslolös i det svenska riket. Dagarna fylldes med läsning och studier, handarbete, trädgårdsarbete och släktarbete. Givetvis berättar inte Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker enbart om arbete och verksamhet på herrgårdar, utan snarare om hur adelns liv alternerade mellan arbete och nöje. Till 1700-talets adelskultur hörde såväl slit som fester, flit som sysslölöshet, något som tydligt framgår av bägge dagböckerna.

STADSPALATSEN SOM URBANA RUM

I TIDIGMODERNA EUROPEISKA städer, såväl i London, Paris och Amsterdam som i Wien, S:t Petersburg och Stockholm, utgjorde adelns och det förmögna borgerskapets palats ett synligt inslag i stadsbilden. Eliterna manifesterade sin ställning genom att låta uppföra ståtliga hus i staden. Stadsrummet dominerades ändå av kungliga palats och olika administrativa byggnader, dessa konkretiserade statens närvaro i städerna. Eliterna bodde i huvudstäder och andra större städer dit politisk makt, förvaltning och näringsliv var koncentrerade. I Stockholm låg högadelns palats och de mäktiga borgarnas hus i närheten av Kungliga slottet, något som gav upphov till mentala band mellan å ena sidan regenten och å andra sidan den politiskt och ekonomiskt inflytelserika aristokratin.

Tidigare forskning har betraktat Stockholm på 1700-talet som en stagnerande stad,¹ men ur den svenska adelns perspektiv var den fortfarande en viktig stad administrativt sett. Välbärgade adelsfamiljer lät uppföra hus i städerna och slog sig ner där för att befinna sig nära maktens centrum med tillhörande viktiga politiska arenor; på 1700-talet betydde det riksdagen och hovet samt förvaltningen och kulturlivet. För eliter med politiska, sociala och ekonomiska ambitioner runtom i Europa var det viktigt att vara närvarande och synlig både i staden och på landsbygden, en strävan de förverkligade genom att bygga och bo. Eliterna rörde sig fram och tillbaka mellan stad och landsbygd beroende på årstider och det politiska läget.

Ett hus i Stockholm

Ett av stadspalatsen i Stockholm var Fersenska palatset på Blasieholmen, beläget mitt emot Stockholms slott. Palatset uppfördes på 1600-talet och moderniserades under 1700-talet. Det berättar mycket om den tidens arkitektur och bostadskultur, men även om vilka genusindelade arkitektoniska och urbana rum, samt privata rum för familjen, som ingick i stadsbostaden. Fersenska palatset är ett exempel på hur centralt belägna de aristokratiska palatsen var inom den tidigmoderna urbana topografin, där privata hem spelade en nyckelroll inom städernas politiska och sociala liv. På 1700-talet skapade man i Stockholm, i likhet med andra europeiska städer, arkitektoniska rum för eliternas livsstil. Byggnaderna och den materiella kulturen indelades i manliga och kvinnliga sfärer, vilket syntes främst i sådana rum som var betydelsefulla för umgängeslivet: salonger, förmak och matsalar. I andra europeiska städer med stora elitområden, såsom Paris, Wien och London, var gestaltningen och genusindelningen av olika rum i adliga palats likartade. Arkitektoniska, kulturella och sociala praktiker omformades överallt för att passa in i den lokala miljön samt i den politiska och kulturella kontexten.

Inom engelsk- och franskspråkig forskning har arkitektoniska rum och platser samt planlösning varit viktiga teman, men man har även studerat kopplingar mellan arkitektur, genus och materiell kultur.² Svensk forskning har fokuserat på arkitektur- och konsthistoria, samt på arkitekter, kända hantverkarmästare, stilar och herrgårdar. I fråga om Stockholms slott, flera adelspalats och vissa storborgares stadsbostäder är det känt vem som planerade dem och hur de inreddes.³ Däremot vet vi mindre om själva utrymmena; hur man använde olika utrymmen, rum och platser

Utsikt mot adelspalatsen på Blasieholmen mitt emot
Stockholms slott. Målning av Johan Sevenbom, 1780.

FOTO: STOCKHOLMS STADSMUSEUM.

och hur byggherrarnas internationella kontakter påverkade hur man planerade, använde eller upplevde arkitektoniska rum. Fersenska palatset erbjuder en möjlighet att i miniatyr studera hur den kosmopolitiska aristokratin, som talade franska och hade täta förbindelser med Frankrike, tillämpade franska arkitektoniska ideal och praktiker i fråga om materiell kultur i Sverige.

I början av 1720-talet hade Stockholm cirka 50 000 invånare, år 1800 knappt 76 000 invånare.⁴ Stockholm var Sveriges största stad, men ur ett europeiskt perspektiv var staden av medelstorlek. Jäm-

fört med europeiska metropoler som Paris, London och Amsterdam – städer med flera hundratusen invånare – var Stockholm ändå en liten stad. I Stockholm bodde en betydande del av den politiskt och ekonomiskt aktiva adeln inom det svenska riket, antingen i ägarbostäder eller på hyra. I 1700-talets Sverige var det politiska livet utpräglat urbant, ständerna församlades till riksdag i Stockholm och där fanns dessutom en stor del av den statliga byråkratin. Det politiska livet genomsyrade hela staden: kaffehus, krogar, gator, torg och till och med hemmen.⁵ Dessutom vistades det kungliga hovet huvudsakligen i Stockholm. Därför var det nödvändigt för politiskt aktiva adelsmän att bosätta sig i staden, detsamma gällde för anställda vid hovet och inom den civila förvaltningen. Närvaro i Stockholm, nära maktens hjärta, var essentiellt för både adeln och borgerskapet, vilket innebar att även aristokratiska palats placerades på synliga platser i stadens topografi. Det var absolut nödvändigt för den politiskt, ekonomiskt och kulturellt aktiva adeln att manifesteras sin makt i det urbana rummet, därför lät så många bygga eller renovera – alternativt hyra – ett stadspalats för sig och sin familj på 1600- och 1700-talet.

Fersenska palatset ägdes från 1748 av greve Axel von Fersen den äldre, en inflytelserik hattpolitiker och statsman med kontakter som sträckte sig bortom Sverige till Frankrike, England, Italien, Tyskland och Ryssland. I Fersenska palatset fanns det närmare 35 rum, vilket innebar att det var anspråkslöst i jämförelse med aristokratiska palats i andra europeiska huvudstäder. Men palatsets betydelse för det aristokratiska sällskapslivet och som scen för kulturell, politisk och ekonomisk aktivitet inom stadslivet i Stockholm översteg vida dess fysiska storlek.

Stadsbostaden utgjorde ett mikrokosmos för det urbana livet. Huset med sin omgivning bildade en miljö där olika byggnader

hade olika funktioner, olika hierarkiska ställningar, olika ideal och olika praktiker. En studie av Fersenska palatset som ett mikrokosmos hjälper oss att förstå mångfalden inom högadelns byggnation och boende. Stadsbostaden påverkade flera sociala och professionella grupper, även om människorna inte själva såg den egna livsmiljön som ett mikrokosmos. För att förstå vilka funktioner det urbana palatset fyllde måste man studera hur husen i staden byggdes eller moderniserades, vilka ideal som rådde inom arkitektur och inredning samt hur dessa förverkligades i praktiken då byggnadsverksamheten inte bara begränsades av faktorer som god smak och ekonomiska resurser utan också av tomtens storlek och form. Förutom ägare eller förstahandshyresgäster måste man studera vilka andra personer som bodde och arbetade i palatsets omgivningar.

I svenska Riksarkivet, i Fersenska familjearkivet som ingår i Stafsundsarkivet, finns den 749-sidiga bouppteckning som gjordes efter att greve Axel von Fersen avlidit 1794. Bouppteckningen erbjuder en fantastisk möjlighet att studera palatset och dess olika utrymmen: hur palatset var dekorerat och inrett, hur olika utrymmen och rum hängde samman samt rummens hierarkiska förhållande till varandra. Av bouppteckningen framgår vilka rum som disponerades av greven själv, vilka rum som beboddes av grevinnan samt vilka rum som var reserverade för parets då redan vuxna barn, för gäster och för hushållssysslor. Bouppteckningen visar alltså hur rum och utrymmen var genusindelade samt vilka värderingar som förknippades med olika rum. I bouppteckningen förtecknades även lösöret i palatset och dess sidobyggnader rum för rum.⁶ Dessutom berättar bevarade kontoböcker och kvitton om de ekonomiska och materiella aspekterna på husbyggandet, arkitektritningar visar estetiska ideal medan brev och promemorior skildrar livet i huset.

Särskilt räkenskaperna ger en rik bild av det dagliga livet, medan det i familjen von Fersens korrespondens sällan nämns något om livet i palatset eller om renoveringsarbetena.

Efter tretton år som officer i Tyskland och Frankrike återvände Axel von Fersen 1749 till Sverige, där han fortsatte sin militära karriär och gav sig in i politiken. Han började också genast renovera huset, som han ärvt efter sina föräldrar. Palatset blev en ståndsmässig scen för hans politiska och ekonomiska ambitioner, men också ett hem för Fersen och hans familj. Axel von Fersen och grevinnan Hedvig Catharina De la Gardie gifte sig 1752 och fick under åren 1753–1762 fyra barn.⁷ När Fersen avled 1794 bodde endast den yngste sonen kvar hemma hos grevparet. Antalet tjänare i det Fersenska hushållet varierade mellan sexton 1760 och tjugofyra 1780.⁸ I palatset och dess omgivningar arbetade och bodde även en mängd andra människor än anställda hos familjen von Fersen. De företrädde olika stånd, åldersgrupper, kön och yrkesgrupper och alla dessa människor bidrog till att det Fersenska byggnadskomplexet kan tolkas som ett urbant mikrokosmos. Där verkade olika socialgrupper och olika yrkesutövare och där föregick produktion, handel och konsumtion, karakteristiska drag inom det urbana livet.

Stadspalatsets arkitektoniska ordning – ideal och verklighet

Aristokratins stadspalats fyllde olika funktioner: de var samtidigt platser där man bodde, arbetade och deltog i sällskapslivet. Ofta var de även scener för politisk aktivitet, eftersom det på 1700-talet var omöjligt att se några gränser mellan politik och umgängesliv, sällskapslivet ingick i politisk påverkan och aktivitet.⁹ Det här syn-

tes delvis i de förändringar som skedde i hemmen och inom boendet på 1700-talet. Under föregående sekler bestod eliternas hem av stora salar, utan specifika namn och funktioner, där tjänstefolket passerade när de utförde sina sysslor. På 1700-talet fick rummen i stället olika funktioner under olika tider på dygnet, eller året, och beroende på vilken typ av socialt evenemang det handlade om. I nya byggnader förenades representationsutrymmen med nya tankegångar om bekväma bostäder, hemtrevligare, varmare och ljusare än de enorma barockpalatsen. Matsalar, sängkammare, påklädningsrum (toiletterum), mottagningsrum, sällskapsrum eller förmak, bibliotek och balsalar var arkitektoniska nymodigheter som snart blev oundgängliga utrymmen i elitens hem. Rummen kunde dock fortfarande vara multifunktionella. I förmaken kunde man kvällstid slå upp dörrarna mot en intilliggande sal eller matsal för att få mer plats för konserter eller umgänge.

De här moderna arkitektoniska rummen användes under vissa tider på dygnet, oftast på förmiddagarna, antingen av kvinnor eller män. Vid andra tider kunde de förvandlas till rum där såväl män som kvinnor möttes och umgicks. Toaletterum och sängkammare kunde kvällstid reserveras för invånarnas eget bruk alternativt öppnas upp för husets gäster. På morgnarna tog husets kvinnor emot både kvinnliga och manliga gäster, vänner, försäljare och hantverkare i sina sängkammare och omklädningsrum, medan männens toalettritualer var tillfällen för enbart manligt umgänge. Vissa rum, såsom matsalar eller balsalar, användes för sammankomster där deltagarnas genus inte spelade någon roll och ingen könsindelning förekom. Barnens rum låg ofta avskilt från sällskapsutrymmena och långt borta från föräldrarnas våningar, i stället bodde de nära barnjungfrur, guvernanter och informanter. En konsekvens av att hemmets rum utvecklades från allrum

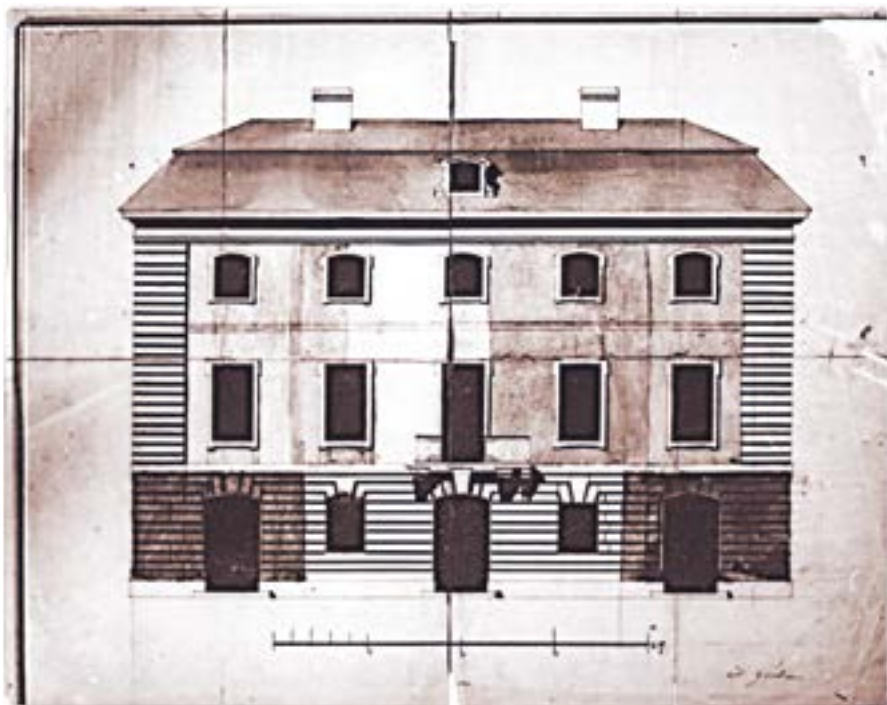
till specifika rum för olika sociala funktioner blev att avståndet mellan husbondfolk och tjänstefolk växte. För tjänstefolket planerades separata utrymmen, rum och korridorer, vilket ledde till att deras vägar och husbondfolkets alltmer sällan korsades.¹⁰

Ombyggnaden av Fersenska palatset i mitten av 1700-talet visar hur man utvecklade elitens hem i olika länder och hur de franska arkitektoniska idealen anpassades till olika miljöer och olikartade förhållanden. Axel von Fersens renoverings- och moderniseringsarbeten var inte heller något unikt i Stockholm; många gamla hus i staden moderniserades och byggdes om från 1730-talet och framåt. Mitt emot Fersenska palatset, på andra sidan Blasieholmstorg, låg brodern Carl von Fersens bostad. Även det huset var byggt på 1600-talet och brödernas mor lät reparera det på 1740-talet.¹¹ Stenbockska palatset på Riddarholmen renoverades grundligt på 1730-talet. Hårlemanska malmgården på Drottninggatan renoverades på 1740-talet under överinseende av arkitekten friherre Carl Hårleman. Även arkitekten friherre Carl Fredrik Adelcrantz byggde på 1750-talet om en gammal fastighet från 1600-talet och i huset färdigställdes också en ny våning för honom själv. Alla dessa aristokratiska stadsbostäder följde idealen inom den franska rokokarkitekturen, men de anpassades till svenska förhållanden och efter byggherrarnas önskemål.¹²

För ombyggnaden av Fersenska palatset ansvarade arkitekterna Carl Hårleman och Jean Eric Rehn. Friherre Hårleman tillhörde samma aristokratiska kretsar som Fersen, dessutom var han den erkänt skickligaste arkitekten i Sverige vid den här tiden. På 1720- och 1730-talet hade Hårleman studerat i Frankrike och Italien, där han även rest omkring, och kunnat följa med nya strömningar inom konst och arkitektur. Han bearbetade och anpassade de nya arkitektoniska idealen och principerna till svensk miljö.¹³ Även

Fersen kunde åse dessa förändringar ute i Europa. Under sin officerstjänstgöring i Frankrike i slutet av 1730-talet och under 1740-talet bevittnade han personligen hur den parisiska aristokratin lämnade de gamla, trånga medeltida kvarteren och i stället byggde sig moderna, rymliga och eleganta stadspalats i öppna och luftiga förstadsområden (*faubourg*). Det allra trendigaste och mest aristokratiska var faubourg Saint-Germain på vänstra stranden av Seine. Många svenska adelsmän som vistades i Paris slog sig ner i det här området.¹⁴ Det kan hända att Hårlemans och Fersens vägar korsades redan i Frankrike hos greve Carl Gustaf Tessin, som var svensk ambassadör i Paris 1739–1742 och god vän till Hårleman. Fersen rörde sig i samma kretsar som andra svenska adelsmän och under hela 1700-talet utgjorde det svenska sändebudet i Paris medelpunkten för dessa kretsar.¹⁵

I det tidigmoderna Europa manifesterade ett husbygge sin byggherres smak, bildning och status.¹⁶ När Axel von Fersen återkom till Sverige efter en långvarig utomlandsvistelse ville följaktligen även han manifestera kosmopolitiskt kulturellt kapital liksom sin ställning. Ett ståndsmässigt boende bevisade hans ekonomiska och kulturella resurser, men huset var också en plats för politisk aktivitet och familjeliv. Carl Hårlemans goda renommé hos kungahuset och bland adeln förlänade ytterligare tyngd till Fersens byggprojekt. I fråga om hur stadspalatset skulle byggas och renoveras delade Hårleman och Fersen samma värderingar, estetiska smak och målsättningar. Kanske blev Hårleman en så uppskattad och eftersökt arkitekt bland adeln just för att han både var en skicklig arkitekt och en adelsman. Samarbetet mellan arkitekt och byggherre förlöpte smidigt om bägge hade samma bakgrund, även om börd spelade mindre roll än yrkesskicklighet. Efter Hårlemans död 1753 övertog den ofrälse Jean Eric

Ritning av Carl Hårleman för Fersenska palatsets huvudfasad.
Balkongen på första våningen byggdes aldrig.

FOTO: NILS LINDAHL, SÖRMLANDS MUSEUM, NYKÖPING.

Rehn ledningen för reparationerna på palatset och Fersen förlitade sig fullkomligt även på Rehns begåvning och kunnande som arkitekt.¹⁷

Alla byggnader på den Fersenska tomten ritades inte av Hårleman. Vissa sidobyggnader ritades av andra arkitekter och uppfördes redan på 1730-talet.¹⁸ Det kunde finnas praktiska skäl till att anlita

flera arkitekter, till exempel att Hårleman och Rehn samtidigt jobbade med olika byggprojekt för kungahuset, kronan och andra adelsfamiljer. Sannolikt var det både billigare och snabbare att anlita flera arkitekter, hantverkare och annat arbetsfolk vid brådskande byggprojekt. Fersen var ändå mycket noga med inrederiet av stadspalatset och andra reparationsarbeten som avbröts av Hårlemans död, dessa förverkligades enligt Rehns ritningar efter Fersens godkännande.¹⁹

Axel von Fersen moderniserade sitt stadspalats med säker hand. Nästan hela huset byggdes om, endast en liten del av den ursprungliga byggnaden från 1600-talet bevarades. Målet var att skapa ett modernt, bekvämt och representativt aristokratiskt palats som på allt sätt åskådliggjorde Fersens och hans familjs ställning. Huset skulle samtidigt vara ett hem och en scen för sällskapsliv. Ombyggnadsarbetena förvandlade barockstenhuset till ett modernt palats i rokokostil och inskränkte sig inte till enbart huset; man byggde lika intensivt även runtom huset och på resten av tomten. De största förändringarna var en terrassträdgård, en köksträdgård och en stenlagd innergård.

Byggnadsarbeten, inredning och trädgårdsanläggning tog lång tid och krävde stora ekonomiska resurser, såväl i staden som på landet. Det är inte lätt att beräkna hur stora de sammanlagda kostnaderna blev för byggprojekten, som kunde fortgå i årtal eller rentav i årtionden. Av Axel von Fersens bokföring från 1751 framgår dock att hälften av hans utgifter gick till byggnadsarbeten. På ombyggnaden av palatset spenderade han 30 000 daler kopparmynt, medan han använde nästan 17 000 daler kopparmynt till nybyggen.²⁰ Fem år senare, 1755, spenderade Fersen ungefär 14 000 daler kopparmynt på byggnadsarbeten. Då lät han uppföra ett nytt stall samt en stenmur runt omkring den planerade träd-

gården.²¹ Troligen finansierade Fersen byggnadsarbetena genom skuldsättning, även om det inte direkt framgår av bokföringen för vilka ändamål som han lånade pengar. År 1751 lånade han 21 000 daler kopparmynt av sin svåger Jacob Albrect von Lantingshausen och 1755 lånade han 24 000 daler av Ulrika Eleonora Strömfelt. Även hon tillhörde samma sociala kretsar som Lantingshausen och Fersen.²²

Ombyggnadsarbetena på Fersenska palatset pågick från slutet av 1740-talet ända till mitten av 1760-talet. Axel von Fersen satsade på att modernisera barockhuset han fått i arv och valde omsorgsfullt ut arkitekterna som planerade arbetet och gjorde byggnadsritningarna. Ända sedan antiken hade arkitektur varit en passande hobby för aristokrater och furstar; genom arkitektur och byggnation manifesterade eliterna på ett konkret sätt sin status och ställning inom den urbana topografin. Också Fersen stärkte på det här sättet både sin egen och släktens ställning efter en lång utlandsvistelse. Fersenska palatset var ett ståndsmässigt hus där man genom arkitektur och inredning manifesterade högadelns närvaro i Stockholm samt visade upp adelns makt, ställning och goda smak.

I staden och på landet

För att bättre kunna förstå arkitektoniska och spatiala rum samt vilka funktioner dessa fyllde kan man jämföra högadelns hus i städerna med deras slott på landsbygden. Husen i städerna och slotten på landsbygden var relativt identiska och hade likartade planlösningar. Utrymmen för hushållsarbete placerades på bottenvåningen, medan bonings- och paradrummen låg på första våningen. På andra våningen låg barnkammare, gästrum och tjänar-

nas rum. Den här planlösningen följde inte den franska rokokarkitekturens ideal, där placerades i stället representationsvåningar på bottenvåningen medan utrymmen för hushållsarbete förlades till en sidobyggnad. De franska arkitekturidealen anpassades till svenska förhållanden och inom byggnationen beaktades främst de två ländernas olikartade klimatförhållanden.

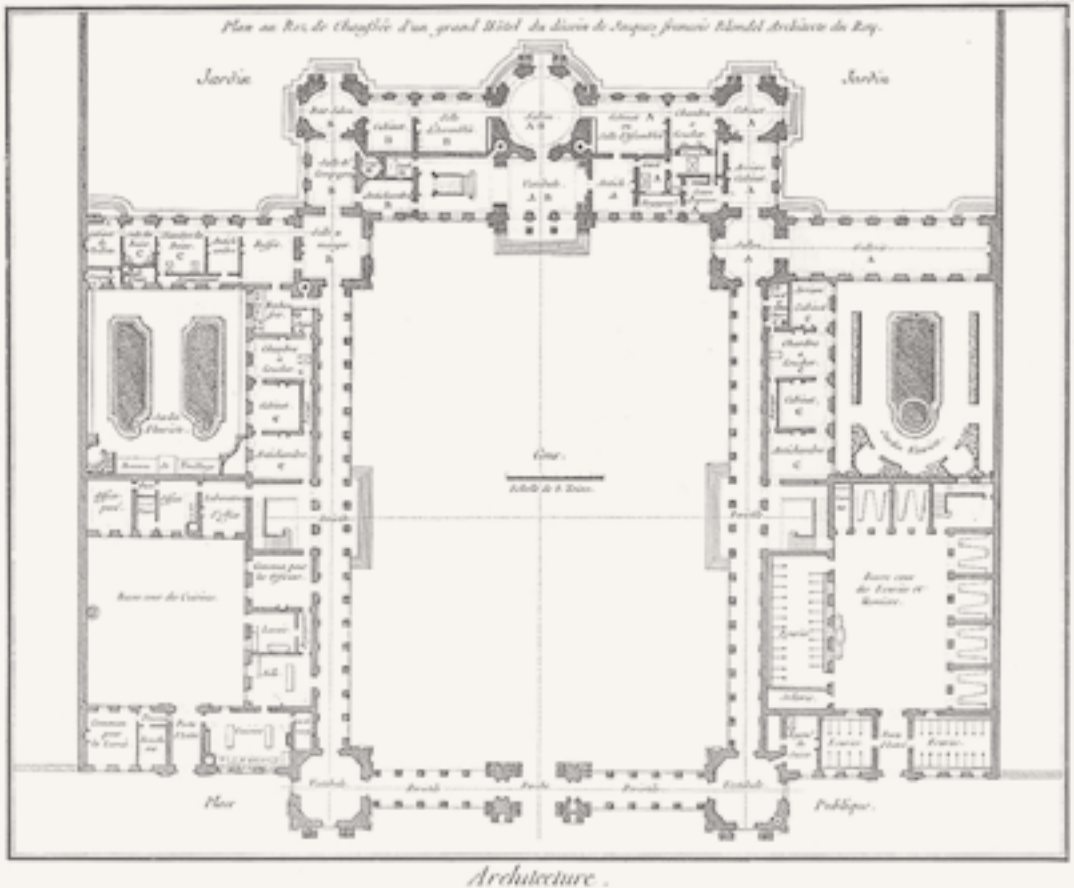
När arkitekten Carl Fredrik Adelcrantz moderniserade sin fastighet i staden följde han de franska idealen och placerade sin egen våning på husets bottenvåning.²³ Även Carl Hårleman använde sig på vissa slott och herrgårdar av den franska planlösningen, där han förlade de viktigaste rummen till bottenvåningen, till exempel på Åkerö, som tillhörde greve Carl Gustaf Tessin, och Övedskloster, som tillhörde friherre Hans Ramel. På Åkerö blev bottenvåningen så kall och fuktig att Tessin snabbt flyttade upp sina boningsrum till övre våningen på flygelbyggnaden. Övedskloster däremot uppfördes i en sluttning, därför gick det att bygga en souterrängvåning under bottenvåningen.²⁴ Det här bidrog troligen till att bottenvåningen på Övedskloster hölls torr och varm, i motsats till på Åkerö. Inte ens dubbla fönster och effektiva kakelugnar gjorde bottenvåningarna till bekväma bostäder, därför var det vanligt att ha utrymmen för hushållsarbete på bottenvåningen medan värdfamiljens rum låg på första våningen.

Också innergården, *cour d'honneur*, var ofta likadan på landet och i staden. Den stenlagda innergården på Övedskloster är ett praktexempel på att aristokratiskt byggande överallt företedde likartade drag. Mitt ute på den skånska landsbygden öppnar sig den stora porten på Övedskloster in mot en stenlagd gård och mot huvudbyggnadens fasad. Gården omgärdades av flygelbyggnader och höga murar på samma sätt som Fersenska palatset i Stockholm.²⁵

En annan referenspunkt som avslöjar mycket är hurdana stads-

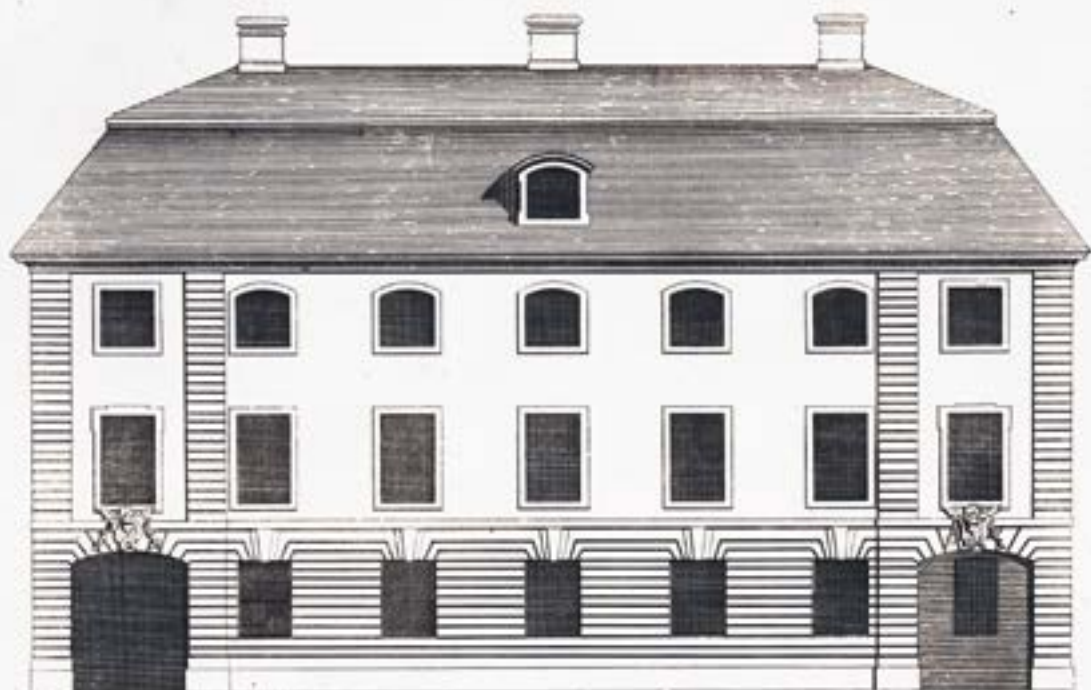
bostäder det välbärgade borgerskapet hade. Carl Hårleman ritade även en malmgård på Norrmalm till dekorationsmålaren Johan Pasch. En jämförelse mellan Fersenska palatset och Paschs malmgård uppvisar slående likheter. Det Fersenska aristokratpalatset har inte ett enda särdrag som skulle skilja det från Paschs borgarhus. Paschs malmgård har samma planlösning som Fersenska palatset. På första våningen låg den viktigaste representations- och bostadsvåningen, dit hörde sal, förmak, sängkammare och kabinett ut mot gatan. Rummen var inredda för umgänge med soffor, stolar, länstolar och små bord. Bredvid salen låg två målkabinett (*Måhl Cabinett* samt *Cabinett för Målerier*), även dessa ingick i representationsutrymmena och var ett uttryck för byggherrens yrkesidentitet. Stall, vagnslider, bryggstuga och vedlider låg i gårdsbyggnaden.²⁶ En jämförelse mellan Hårlemans byggnadsritningar för Paschska huset respektive för Fersenska palatset avslöjar emellertid små, nästan omärkliga skillnader mellan dem.²⁷ Under senare hälften av 1700-talet var det främst nyadlade ståndspersoner och förmögna borgare som lät uppföra de mest moderna husen, medan högadeln ännu var mer traditionell i fråga om arkitektoniska val.²⁸

Borgerskap och framgångsrika hantverkare spelade en viktig roll för uppkomsten av en ny bostadskultur på 1700-talet.²⁹ Adeln och borgerskapet inredde också sina hem på liknande sätt, till exempel med dekorationsmålningar.³⁰ I praktiken var skillnaderna mellan adeln och borgerskapet små i fråga om boende. Skillnaderna berodde snarare på byggherrarnas olikartade behov och önskemål än på ståndsskillnader eller skillnader i social och ekonomisk ställning. Johan Pasch behövde lämpliga utrymmen för att kunna utöva sitt yrke som dekorationsmålare och han hade även framgång i sitt yrke, därför behövde han ett stort hus och

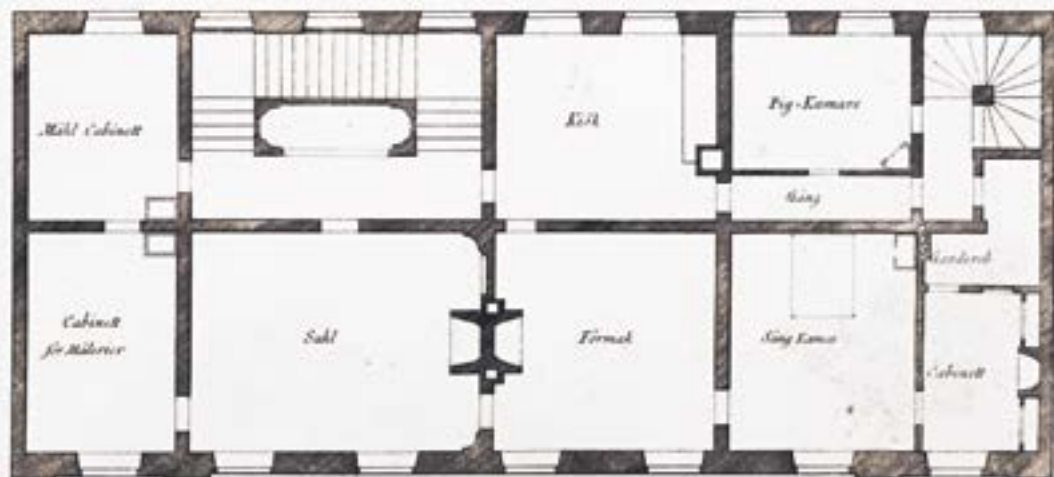

Ritning till ett idealhus i Paris av Jacques-François Blondel. Nertill gatan och den stora porten till palatsets gård, upptill trädgården och bostadsutrymmena. De mindre trädgårdarna separerar boningsrummen i flyglarna från köket och ekonomiutrymmena nere till vänster respektive stallen nere till höger. Bildplansch ur de illustrerade bilagorna till *Encyclopédie, Recueil de planches, sur les sciences, les arts libéraux, et les arts mécaniques, avec leur explication* I (Paris 1762).

FOTO: BIBLIOTHÈQUE NATIONALE DE FRANCE, PARIS.

Köngl. Hoff Målaren Jean Paschs Hus uppi Norrematan i Ålands gatan.

Grundteckning af mellan Wåningen.

hade också råd att låta bygga det. Axel von Fersen däremot måste beakta restriktionerna som tomten medförde, den dikterade i hög grad hur stort hus han kunde uppföra. Men inte heller i Paris var det idealiska huset nödvändigtvis stort. Det var viktigare att planlösning och inredning var sofistikerade; även i Paris fanns det trånga tomter och alla hade naturligtvis inte heller råd att uppföra rymliga palats.³¹

Rumsliga hierarkier inne och ute

Överklassens hus delades in i olika rum, utrymmen och platser, beroende på vilka funktioner huset och sidobyggnaderna hade samt vilken tid på dygnet och på året det var. Utrymmena kunde dessutom indelas i umgängesutrymmen och hushållsutrymmen, i hierarkiskt högtstående eller lågtstående utrymmen samt i maskulina eller feminina utrymmen. Också det Fersenska byggnadskomplexet uppvisar en indelning i olika funktioner kopplade till å ena sidan rekreation och sällskapsliv och å andra sidan ekonomi och entreprenörskap. I palatset syns rummens olika funktioner, olika status och olika betydelser i detta urbana mikrokosmos – både inomhus och utomhus; det syns även i övriga byggnader på tomten.

På första våningen i palatset låg grevens och grevinnans våningar, matsalen och några mindre rum. Hedvig De la Gardies våning vette mot den terrasserade trädgården och stora fönster gav utsikt

Fasad samt planritning av mellanvåningen på dekorationsmålaren
Johan Paschs hus i Stockholm. Etsning av Jean Eric Rehn efter
Carl Hårlemans originalritning.

FOTO: NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

söderut över Strömmen, Skeppsbron med sina ankrade fartyg, borgarpalats och Kungliga slottet. Axel von Fersens våning vette norrut och hade utsikt mot köksträdgården. Grevens våning bestod av tre rum samt en kammare för lakejen, medan grevinnans hade fem rum plus ett rum för kammarjungfrun. På bottenvåningen i palatset låg utrymmen för hushållsarbete: kök, skafferier och porslinskök samt tjänstefolkets rum. Barnkammare och gästrum låg på andra våningen.³² Under årens lopp förändrades planlösningen för att bättre svara mot hushållets växlande behov, eftersom det Fersenska hushållets sammansättning varierade under olika tider. År 1760 ingick tre barn och sexton tjänare i hushållet.³³ Tio år senare hade paret fyra barn och tjugofem anställda, tolv män och tretton kvinnor.³⁴ År 1780 hade greveparet femton manliga och nio kvinnliga tjänare, medan bägge döttrarna hade gift sig och flyttat hemifrån.³⁵ Det existerade tydliga spatiala och genusindelade hierarkier mellan husbondefamiljen och tjänstefolket, men även inom familjen och inom tjänstefolket, såsom vem som ägde tillträde till vilka rum och utrymmen. Barnen bodde i barnkammaren, nära jungfrur och lärare, medan föräldrarna hade egna våningar. Den franska guvernanten och sönernas informator förfogade, i liket med kocken och hushållerskan, över egna rum, medan många pigor delade på en gemensam pigkammare där det personliga utrymmet inskränkte sig till en kista.

I enlighet med arkitekturidealen för den parisiska elitens privatpalats (*hôtel particulier*) var själva huset sällan synligt direkt från gatan. En ståtlig port dominerade entrén och utestängde personer som saknade tillträde till palatset, gården, trädgården och ekonomibyggnaderna. På bakre delen av tomten låg Fersenska palatset, en representant för arkitekturideal och en aristokratisk livsstil som importerats från Frankrike och anpassats till svensk

miljö. Byggnadens bakre fasad vette mot Holmbrogatan (nuvarande Grevgränd). Huvudfasaden vette mot innergården (*cour d'honneur*), som omgavs av murar, sidobyggnader och en stor port ut mot Blasieholmstorg. På ena sidan om gården låg köks-trädgården med sina fruktträd. På den andra sidan kom man till terrassträdgården och vissa ekonomibyggnader.³⁶ Tomten var bergig, naturliga höjdskillnader och den terrasserade trädgården skapade olika rum och olika relationer mellan byggnaderna.

Trädgården, eller parken, var ett centralt inslag i den adliga bostadskulturen såväl i staden som på landet. Herrgårdar och stadsbostäder utgjorde arkitektoniska och funktionella helheter som bestod av en huvudbyggnad med omgivningar: ekonomibyggnader, sidobyggnader, nyttoträdgårdar, prydnadsträdgårdar, parker och odlingsområden. En trädgård var ett effektivt sätt att manifestera sin status för både ägare och formgivare. Trädgården kunde spela lika stor roll som huvudbyggnaden för adelns självförståelse och självbild. På 1700-talet vittnade trädgårdar eller parker om grundarnas och ägarnas förfinade smak samt om deras sociala, ekonomiska och kulturella kapital. Samtidigt var trädgårdarna viktiga källor till estetisk njutning och till välmående.³⁷

Trädgårdar och parker förutsatte stora landområden som i strikt lantbruksekonomisk mening togs ur produktivt bruk. Skötseln av stora trädgårdar krävde också mycket arbetskraft, varav åtminstone en del var utbildad, till exempel trädgårdsmästare. I köksträdgårdar förenades däremot estetik med nytta: för herrgårdarnas och stadshemmens eget bruk odlades frukt och grönsaker, ofta räckte skörden även till för försäljning. Från herrgårdarnas trädgårdar kunde man dessutom sälja plantor till fruktträd och bärbuskar samt frön också till avlägsna köpare.

Oberoende av plats och tid utgjorde trädgården alltså ett cent-

Vy från Fersenska terrassen i början av 1800-talet. Gouache av Elias Martin.

FOTO: NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

ralt element inom adelns och ståndspersonernas bostadskultur. I städerna var tomterna små, speciellt i metropolernas gamla innerstäder, såsom i London eller Paris. Därför lät adelsmän allt oftare uppföra ett nytt hus och anlägga en stor trädgård i nya, moderiktiga bostadsområden utanför de tätbebyggda innerstäderna. I Stockholm blev det allt vanligare att ståndspersoner – främst förmögna borgare och grosshandlare – anlade en malmgård direkt utanför stadens tullar. Även adelsfamiljer som saknade trädgård i staden eller hade sina lantgods långt borta från Stockholm kunde

göra det. Axel von Fersen anlade både en terrassträdgård och en köksträdgård på vardera sidan om sitt stadspalats. Köksträdgården var ett område för nyttoodlingar och hushållsfunktioner, den omgavs av murar och ekonomibyggnader, medan terrassträdgården åt sjösidan blev en palatsträdgård i miniatyr.

Under 1750- och 1760-talet investerade Fersen stora summor i sin terrassträdgård. Särskilt dyrt blev det att på den bergiga tomten uppföra de höga stenmurar som var nödvändiga för att höja trädgården till samma nivå som huvudbyggnaden. Dessutom var bergssprängningen, som erfordrades för att man skulle få tillräckligt djup jord på terrassen för trädgårdsplanteringar, kostsam. Fersen gav noggranna instruktioner om hur trädgården skulle anläggas och den kunglige trädgårdsmästaren bistod med att skaffa växter.³⁸ Ett flertal trädgårdsmästare anställdes,³⁹ vilka troligen arbetade i den Fersenska terrassträdgården endast under anläggningsskedet, eftersom de inte omnämns i källorna efter att trädgården stod klar. År 1762 planterades blommor och träd i trädgården, men alla växter överlevde inte klimatförhållandena i Stockholm. Hösten 1764 utfördes nya förarbeten och planteringar, hösten 1765 planterades 400 blomsterlökar.⁴⁰ I trädgården uppfördes även ett fågelhus och ett orangeri.⁴¹ Bägge byggnaderna hade vägg- och takmålningar utförda av Johan Pasch. I orangeriet fanns kakelugnar för att hålla det varmt även under den kalla årstiden.⁴²

Fersenska terrassen blev ett inslag i Stockholms stadsbild samt en mötes- och uppvisningsplats för lokala ståndspersoner. Terrassen stod öppen för Stockholms societeten, den erbjöd en fridfull och angenäm umgäingsmiljö i en stad som ansågs vara osund, trång och otrivsamt. Trots alla dessa brister var det ändå absolut nödvändigt för adeln att vistas i Stockholm. Johan Sevenbom av-

Miniatyrmodell av Fersenska palatset som det såg ut vid mitten av 1700-talet.

FOTO: HENRIK RINDLÖW.

bildade i en målning från 1777 Fersenska terrassen som en formträdgård i fransk stil med vältuktade häckar. Den representerade ett äldre trädgårdsideal än de harmoniska, skenbart naturliga engelska parker som under senare hälften av 1700-talet blev det förhärskande trädgårdsidealet. Men att döma av Sevenboms målning förefaller det som om planteringar och gräsmattor på Fersenska terrassen varit enklare än de franska barockträdgårdarnas stiliserade dekorationsplanteringar. Man kan redan skönja en övergång från strikt systematik och omformning av naturen i riktning mot den engelska parkens friare och mer okonstlade former.

Axel von Fersens bouppteckning visar hur olika byggnader var kopplade till Fersenska palatset och till kvarteret där husen låg; senare fick hela kvarteret namnet Fersenska terrassen. Förutom palatset innehöll kvarteret 1795 ett stall för tolv hästar, sadel-

kammare, vagnslider, tvättstuga, mangelstuga och bodar. På tomt-
en låg även ett litet, rött stenhus som inrymde Fersenska konto-
ret. Därifrån administrerade en kamrer och en bokhållare famil-
jen von Fersens egendom och ägor. I kvarteret låg också Soopska
fattighuset, inrättat och uppfört av grevinnan Anna Maria Soop,
mormor till Axel von Fersen, i början av 1700-talet. På fattighuset
bodde gamla kvinnor som tjänat hos familjen von Fersen.⁴³

Alla dessa byggnader bildade olika sociala, ekonomiska och
kulturella miljöer. I centrum låg själva palatset, det hade högst
status och manifesterade familjens sociala ställning och kulturella
kapital. Inom palatsets spatiala struktur stod vissa utrymmen
öppna för en bredare publik, medan andra utrymmen till sin na-
tur var mer privata och sällan öppnades för andra än familjemed-
lemmar och tjänare. Förmaket, matsalen och grevens kabinett
var utrymmen som stod öppna för ett ståndsmässigt sällskapsliv,
medan korridorer, kök och tjänstefolkets rum var reserverade för
hushållsarbete och vardagssysslor. I europeiska adelspalats hade
emellertid varken familjen eller tjänstefolket tillträde till alla ut-
rymmen. Barnen fick inte röra sig fritt i huset, medan tjänare med
hög status, såsom kockar, hushållerskor eller jungfrur, hade större
frihet att röra sig mellan olika utrymmen än pigor och andra inom-
hustjänare som stod lägre i rang bland tjänstefolket. Men vid vis-
sa givna tidpunkter ålåg städandet av samtliga rum just pigor på
botten av tjänarhierarkin.

De bodar som omnämns i bouppteckningen efter Fersen var be-
lägna i den långa byggnaden som låg i hörnet av Blasieholmstorg
och Arsenalsgatan, det vill säga mellan köksträdgården och gatan.
Bodbyggnaden stod färdig 1750, den hade ritats av J.E. Carlberg
och Gottfriedt Franck.⁴⁴ Från 1750-talet ända till sin död 1794 hyrde
Fersen ut bodarna till hantverkare och andra yrkesutövare, vissa

förblev hans hyresgäster i flera decennier. Bland hyresgästerna fanns skräddaren Fernmarch, skepparen Bloms änka, vagnmakarmästaren Lundberg, brännvinsbrännaren Berg och sedermera hans änka, skomakaren Ekhoﬀ, kopparslagaren Råke, tenngjutaren Swan och senare hans änka, guldsmeden Öрман, skomakaren Heim, sockerbruksgesällen Kihlstedts änka, kusken Johan Sundström, handskmakaren Pihlberg, lakejen Borgströms änka, smed-änkan Maria Bergman, kammartjänaren Wirlander och köpman-
nen Malmberg.

Hyrorna som hantverkare, köpmän och tjänare betalade varierade mellan 500 och 740 daler kopparmynt per år. Det engelska sändebudet Goodriche hyrde 1770 ett hus av Fersen för en årlig hyra om 16 000 daler kopparmynt. På 1760-talet hyrde även Arméns pensionskassa in sig i Fersenska palatset, den erlade 3 000 daler kopparmynt årligen för sina utrymmen på andra våningen.⁴⁵ Teatermannen och författaren Adolf Fredrik Ristell kritiserade Axel von Fersen dels för att han låtit bygga bodar och affärsutrymmen, dels för att han fick in mer hyresinkomster den vägen än genom bostadsuthyrning. Ristell menade att Fersenska palatsets ståt fördunklades av att det fanns bodar och verkstäder i flygelbyggnaden.⁴⁶

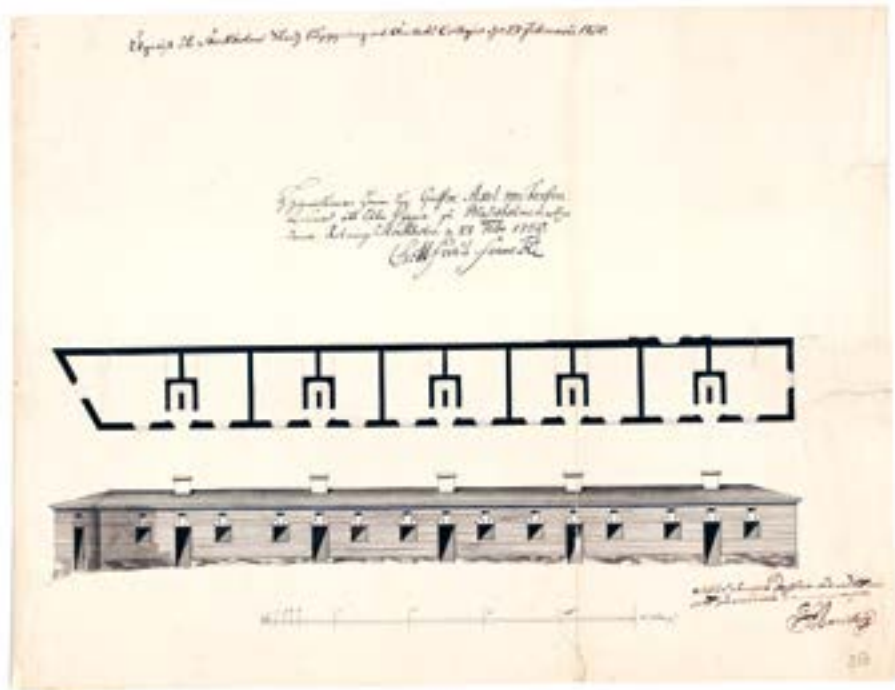
Det var just komplexiteten i byggnadsbeståndet, trädgårdarna och gårdarna, samt alla deras olika funktioner, som förvandlade det Fersenska palatset med omgivning till ett urbant mikrokosmos. Där fanns rum och platser med såväl hög som låg social status (själva palatset, fattighuset), scener för att visa upp sig och för rekreation (terrassträdgården, den stora innergården), utrymmen för ekonomisk aktivitet, handel, hantverk och förvaltning (Fersenska kontoret, bodarna) samt utrymmen för hushållsarbete (köksträdgården, stallet, tvättstugan och mangelstugan). Rummen

Johan Sevenboms målning av den Fersenska terrässträdgården, 1777.

FOTO: STOCKHOLMS STADSMUSEUM.

fyllde olika funktioner, hade olika status och var genusindelade baserat på funktion. I byggnadskomplexet fanns såväl manliga som kvinnliga rum (stallet och kontoret var manliga, medan fattighuset och tvättstugan var kvinnliga), men även utrymmen där genus inte spelade någon roll och platser där genusindelningen var subtilare (palatset, terrässträdgården, innergården). Där fanns dessutom rum och platser som var förknippade med individens sociala ställning och rang (greve, grevinna, hushållerska, lakej, piga, dräng).

Arkitekterna J. E. Carlberg och Gottfried Franck ritade bodraden som uppfördes bredvid Fersenska palatset för att avskilja köksträdgården från gatan.

FOTO: STOCKHOLMS STADSMUSEUM.

Materiell kultur och inredning manifesterar livsstil

Människor, familjer och släkter har alltid manifesterat identitet, status och personliga preferenser genom materiell kultur. I det tidigmoderna Europa kunde man utläsa personers samhällsställ-

ning genom deras materiella och yttre habitus. Monarki, stat och kyrka konkretiserade och synliggjorde i hög grad sin makt just genom materiell kultur: slott, kyrkor och förvaltningsbyggnader, och olika ceremonier, såsom riksdagens öppnande, kröningar och gudstjänster.

Ett ståttigt hus var ett viktigt sätt för eliterna att visa upp sin makt.⁴⁷ Husets inredning var i lika hög grad ett uttryck för makt och god smak som de arkitektoniska valen, planlösningen, byggnadsmaterialen och valet av arkitekt. Adelskulturen uttrycktes i sällskapslivet och i det politiska livet. Fersenska palatset inreddes just med tanke på dessa dubbla funktioner, för att bli en scen för olika former av adelskultur. Ur 1700-talsaristokratins perspektiv var det sociala och det politiska två sidor av samma mynt. Men palatset inreddes även för att bli ett modernt och bekvämt hem där invånarna kunde umgås, arbeta och vila.⁴⁸

Vid mitten av 1750-talet hade ombyggnadsarbetena på Fersenska palatset kommit så långt som till inredningen. Troligen hade Carl Hårleman redan före sin död 1753 gjort upp skisser till palatsets interiörer. Det var emellertid Jean Eric Rehn som förverkligade inredningen, samtidigt som han ledde slutförandet av alla byggnadsarbeten på palatset. Rehn övervakade inredningen av alla rum i palatset och ansvarade för dekorationsmålningarna i orangeriet.⁴⁹

Moderniseringen av palatsets fasad, omgivning och inredning var ett uppenbart manligt projekt som Axel von Fersen skötte på egen hand. Hedvig De la Gardie verkar inte ha haft någon större roll inom saneringen av stadspalatset, men vid samma tid ansvarade hon för reparations- och ombyggnadsarbetena på Löfstad slott, som blivit brandskadat 1750.⁵⁰ Historiker har påpekat att det är svårt, för att inte säga omöjligt, att säkert kunna åtskilja

mäns och kvinnors konsumtionsval, ofta baserade sig valen snarare på personliga preferenser och konsumtionsmöjligheter än på genus.⁵¹ Reparationer och inredning pågick i det närmaste parallellt på Löfstad slott och i Fersenska palatset. Det var dessutom samma arkitekter och hantverkare som arbetade på bägge byggplatserna, därför kan man anta att Axel von Fersen och Hedvig De la Gardie diskuterade båda projekten och fattade gemensamma beslut – troligen normal praxis mellan makar.

Det var ofta lika dyrt att låta inreda som att låta bygga, därför var det vanligt att inredningsarbetena sköts på framtiden, och inte sällan var det nästa generation som inredde hus vilka byggts tidigare.⁵² Fersenska palatset inreddes emellertid samtidigt som det reparerades och Axel von Fersen satsade stora summor också på inredningen. Från oktober 1754 till oktober 1755 använde han runt 14 000 daler kopparmynt på möbelinköp, det vill säga åtta procent av alla utgifter.⁵³ Under 1760-talet upptogs i räkenskaperna rätt få transaktioner som rörde inredning av Fersenska palatset, det har inte heller bevarats många kvitton eller konton som berättar om de omfattande inredningsarbetena. I bouppteckningen efter Axel von Fersen förtecknades inredningen i palatset i sådant skick som den bevarats från 1760-talet till 1790-talet. Smärre förändringar och reparationer hade utförts, främst i takt med att barnen växte. Representationsutrymmena och greveparets sviter, i likhet med tjänstefolkets utrymmen, förefaller dock ha bibehållits i samma skick som de varit när palatsets inredningsarbeten stått färdiga tre decennier tidigare.

De viktigaste rummen i Fersenska palatset, det vill säga grevens och grevinnans våningar, låg på olika sidor av byggnaden: grevens rum på västra sidan och grevinnans på östra sidan. Matsalen låg mitt emellan och förenade feminina utrymmen med maskulina ut-

rymmen. Vid behov kunde matsalen förvandlas till en balsal då de enkla, hopfällbara borden och stolarna lätt kunde flyttas åt sidan. Från matsalen kom man till det stora förmaket, som i sin tur ledde vidare mot det mindre förmaket och grevinnans övriga rum.⁵⁴ Av källorna framgår inte explicit om man kunde gå runt genom alla rummen på hela våningen, något som var kännetecknande för samtida aristokratpalats i London. Där kunde gästerna medan de umgicks flanera från rum till rum, det vill säga göra en runda genom alla representationsutrymmen på hela första våningen där rummen låg utspridda runt en stor trapphall.⁵⁵ Möbler anpassade för umgänge – bekväma soffor och länstolar samt spelbord och småbord som var lätta att flytta – betonade de olika rummens funktioner som en del av en större rumslig helhet planerad för sällskapsliv.

I enlighet med rokokons inredningsideal fanns det i alla viktiga rum i Fersenska palatset målade dörröverstycken, väggpaneler med förgyllda lister och väggar som var täckta med tapeter eller gobelänger. I alla rum fanns kakelugnar, de värmdes mer effektivt än öppna spisar och ökade komforten. Under 1700-talets lopp blev kakelugnarna också centrala inredningselement. I Fersenska palatsets representationsrum var kakelugnarna dekorerade antingen med blomstermotiv eller med det Fersenska släktvapnet, medan kakelugnarna i gästrum, barnkammare och tjänarnas rum inte var dekorerade. I representations- och mottagningsrummen kompletterades kakelugnen med en öppen spis i marmor på den motsatta väggen. Ovanför spisen hängde en stor spegel som reflekterade eldsken och ljuslågor, den både förstörde och lyste upp rummet.⁵⁶ I Frankrike och England var öppna spisar vanliga på herrgårdar och i palats, trots att de rykte in och gav dåligt med värme. Däremot blev kakelugnar under 1700-talet vanliga i parisiska aristokratpalats.⁵⁷

De aristokratiska palatsen var ståtligt inredda, men då man inredde och valde möbler tänkte man inte enbart på representation utan också på komfort. Soffor och fåtöljer, kakelugnar och dubbla fönster ökade bekvämlighet och hemtrevnad. På Jean Eric Rehns teckning sover en katt och två hundar på en soffa i ett högreståndshem.

FOTO: ERIK CORNELIUS, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

I högreståndshem var husfruns våning de viktigaste rummen för sällskapslivet, och hennes våning var ofta större än mannens.⁵⁸ Husfruns rum spelade en särskild roll inom husets rumsliga hierarki. På 1700-talet var salar och förmak viktigast för umgängesliv – de klassades som kvinnliga utrymmen – vilket påminner oss om att sällskapsliv och gästfrihet var nära förknippade med kvinnligt aktörskap. I högreståndshem dominerade kvinnorna olika former

av sällskapsliv, exempelvis politisk sociabilitet, både i Frankrike, England och Sverige. Runtom i Europa inreddes sällskapsrum och representationsvåningar luxuöst för att reflektera ägarnas och invånarnas kulturella intressen, goda smak och politiska inflytande. Det här syntes främst i kretsar där matsalar, salar och förmak var öppna sällskapsutrymmen. I Fersenska palatset var representationsutrymmena inredda med förgyllda soffor och fåtöljer med silkes- eller damastklädsel, eleganta rokokoskrivbord och rokokobyråar, stoppade stolar, stora speglar och kristallkronor. I barnkamrarna och i tjänstefolkets rum, avsedda enbart för privat bruk, fanns däremot enkla, målade bord, stolar och sängar.⁵⁹

I Hedvig De la Gardies stora förmak fanns en öppen spis i marmor, porträtt av familjens döttrar, dörröverstycken i gips och grönrutiga taftgardiner samt stora speglar som reflekterade trädgårdens grönska i rummet. Möblemanget bestod av två bord med marmorskivor, ett tebord i mahogny, ett tebord i lackarbete, ett litet sybord i mahogny, två potpurrikrukor i porslin, förgyllda ljusstakar och en kristallkrona.⁶⁰ Användningen av lyxiga möbelmaterial, såsom marmor och mahogny, vittnade för gästerna om den dagliga komfort som familjen åtnjöt tack vare sin sociala ställning och rikedom. Tebordet och sybordet markerade att rummet var ett feminint utrymme, en plats för handarbete och tedrickande samt för andra sociala praktiker som musik, samtal, brevskrivning och läsning.⁶¹

Bredvid det gröna, stora förmaket låg det mindre förmaket som var ännu lyxigare inrett. Rosenröda damasttapeter var fastsatta med förgyllda lister och på väggarna hängde speglar och porträtt. I rummet stod en soffa, två fåtöljer och sex karmstolar, alla var förgyllda och klädda med rosenröd damast, grupperade runt ett förgyllt bord med marmorskiva. På väggarna hängde ett porträtt av

Axel von Fersen, porträtt av parets söner samt ett porträtt av Clas Ekeblad, svåger till grevinnan och vän till Fersen. I Hedvig De la Gardies sängkammare fanns röda damasttapeter och även där var möblerna tillverkade av dyrbara träslag som valnöt och mahogny. Också sängförhänget var av röd damast, bolster och kuddar var dunfyllda och sidentäcket hade grevinnan själv broderat. I rummet fanns dessutom ett bokskåp i valnöt med förgyllda beslag. Till grevinnans våning hörde också ett rum för kammarjungfrun, ett omklädningsrum kallat garderob och ett kabinett. I det sistnämnda stod ett klädskaåp, ett hörnskaåp, en nattstol och ett resapotek, medan golvet täcktes av en orientalisk matta. Grevinnans toalettssilver låg på toalettbordet i garderoben. Vaggarna täcktes av sextio gravyrer och golvet av en stor matta.⁶² Bouppteckningen specificerar inte motiven på gravyrerna, men troligen avbildade de italienska eller svenska landskap. Rum med gravyrer limmade direkt på vaggarna var mycket trendigt under senare hälften av 1700-talet. Tryckalstren förevisades för gäster och eftersom bilderna var billiga och lätta att transportera var de ett viktigt inslag i 1700-talets expanderande konstmarknad.⁶³ Det faktum att gravyrerna hade placerats i grevinnans garderob understryker att rummet var ett sällskapsrum, det kunde öppnas för gäster kvällstid och där kunde grevinnan även ta emot förmiddagsvisiter. Sängkammaren och garderoben användes i både formella och informella sammanhang, de var såväl privata som sociala utrymmen.

Också grevens rum var inredda med tanke på elitistiskt sällskapsliv, för musik och kortspel eller för läsning och samtal. I förmaket fanns gröna tygtapeter, fyra dörröverstycken, släktporträtt, fåtöljer, stolar, fyra spelbord och en byrå i valnöt. I sängkammaren fanns franska målade tapeter, målade dörröverstycken, familjeporträtt och en stor spegel. Där fanns en röd himmelssäng med förhängen,

Ett par karmstolar av den franske mästaren Jean Auvise.
Förgylld björk, sidenklädsel, ca 1750–1755.

FOTO: THE J. PAUL GETTY MUSEUM, LOS ANGELES.

ett pottskåp i valnöt, två byråer i valnöt med marmorskiva, en soffa klädd med grön damast, fyra fåtöljer, två stolar och två små bord i mahogny samt familjeporträtt. Kabinettet, som var Fersens arbetsrum och bibliotek, hade gröna tapeter. Där fanns också ett rokokoskrivbord i mahogny, ett bord i valnöt, ett par skåp i valnöt med marmorskiva, två soffor och åtta karmstolar. Fersens samlingar av medaljer, medaljonger och bronsföremål var utställda i kabinettet. Till grevens våning hörde även en garderob samt ett rum för kammartjänaren och ett för lakejen.⁶⁴ Våningen var planerad för att

samtidigt vara både bekväm och ståtlig. Material som mahogny, valnöt, marmor och damast visade upp grevens smak och förmögenhet. Hans medaljsamling vittnade om hans intresse för samlande, men också om de hedersbetygelser han själv erhållit, vilket framgick av hans hederstecken och minnesmedaljer.

Biblioteket var ett rum som åtnjöt stor prestige och var viktigt för att visa upp ägarens eller samlarens bildning, smak och intressen. Men trots detta hade familjen von Fersen inte något rum eller annat utrymme som skulle ha kallats för bibliotek vare sig i Stockholm eller på herrgårdarna. I Stockholm kunde orsaken ha varit palatsets ringa storlek. Troligen rymdes alla böcker i boksåpen som stod i grevens kabinett eller i grevinnans sängkammare, alternativt lånade familjen många av böckerna de läste. Till exempel Axel von Fersens svåger Jacob Albrect von Lantingshausen hade ett stort bibliotek och man kan anta att han lånade ut böcker till sina svågrar och deras familjer.⁶⁵

Den svenska aristokratiska och politiska elitens förkärlek för fransk kultur och franska lyxvaror syntes i Axel von Fersens och Hedvig De la Gardies våningar. Där följde inredningen de franska rokokoidalen och inga andra rum i palatset var lika påkostade. I Frankrike var karminrött, grönt och guld typiska inredningsfärger bland aristokratin,⁶⁶ även detta understryker vilket inflytande den franska smaken och de franska inredningsidealen hade på den svenska högadelns livsstil. Barnkammare, gästrum och senare rum för greveparets vuxna barn och barnbarn, alla belägna på andra våningen, var betydligt enklare inredda. Även matsalen var enkelt möblerad med fyra gulmålade klaffbord och 24 stolar. Den hade gula väggpaneler och fönstren hade enkla gröna rullgardiner. Det enkla möblemanget var typiskt för Sverige och skiljde sig diametralt från de imponerade borden i mahogny eller valnöt

Porträtt av de närmaste familjemedlemmarna hängdes i sovrummen, medan representationsporträtt av tidigare generationer eller regenter prydde väggarna i salar och förmak. Hedvig von Fersen, äldsta barn till Axel von Fersen och Hedvig De la Gardie, på ett porträtt av Lorens Pasch d.y., 1790.

FOTO: BUKOWSKIS, STOCKHOLM.

som stod i engelska och franska matsalar. Men under middagar, supéer och banketter förvandlades den Fersenska matsalen ändå till ett praktfullt rum som manifesterade högadelns status och makt. Då dukades borden med vita damastborddukar, ostindiskt porslin och blänkande bordssilver. Inom den rumsliga hierarkin

stod matsalen högt i rang eftersom måltiderna spelade en viktig roll i eliternas sällskapsliv. I Sverige och Frankrike var matsalen inte på brittiskt vis ett genusindelad rum, varifrån kvinnorna drog sig tillbaka efter måltiden, utan i stället ett rum där bägge könen umgicks och agerade.⁶⁷

Möbler och inredning vittnar i alla samhällsskikt och socialgrupper om familjens sociala och ekonomiska ställning. I det adliga hushållet symboliserade möbler, textilier, förgyllda ljusstakar och vita vaxljus, samt skåp och byråer med sitt innehåll, ägarnas smak och välstånd, även om inte allt – till exempel linne och lakan i skåp och byråer – visades upp. Fåtöljer, soffor och karmstolar var, i likhet med skrivbord och bokskåp, sociala markörer som signalerade kulturella resurser genom luxuösa material och gediget hantverk.⁶⁸

En investering i inredning var samtidigt en investering i bevarandet och förnyandet av adelskulturen och adelsfamiljen från en generation till en annan. Inom adelskulturen var umgänget i hemmen ett viktigt sätt att bruka social, politisk och ekonomisk makt. Genom inredning och möbler skapade adeln sig bekväma och eleganta rum både för sällskapsliv och för stillsammare dagar. Att beställa och inhandla platsbyggda möbler och inredningselement samt olika möbler, textilier och föremål var dessutom ett sätt att främja hantverksskunnande och handel.

Johan Pasch utförde väggmålningar i många stadspalats i Stockholm.

FOTO: RICKARD KARLSSON, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

Rokokobyrå av snickarmästaren Lorentz Nordin. Blindträ av furu, fanerad i jakaranda, amarant och buxbom, beslagen i förgylld mässing.

FOTO: ERIK CORNELIUS, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

Adelspalatset som urbant rum och mikrokosmos

Det storslagna namnet till trots var Fersenska palatset just inte större än husen som låg mitt emot palatset vid Skeppsbron och tillhörde storborgare och grosshandlare. Fersenska palatset med sina knappt 35 rum var anspråkslöst i jämförelse med adelspalatset i de europeiska huvudstäderna. Det var i stället byggnadens

och ägarfamiljens ställning inom det svenska politiska och sociala livet som berättigade till den grandiosa benämningen, som gav associationer till andra aristokratpalats i Stockholm och i europeiska storstäder. Målmedvetet byggde Axel von Fersen upp sitt hus i Stockholm för att bli en plats där aristokratisk makt, självförståelse och politiskt inflytande manifesterades i arkitektur, planlösning och inredning. Främst i representationsutrymmena skapades arkitektoniska rum med hjälp av platsbyggd inredning och eleganta möbler – egentligen hela byggnadens materiella kultur – för att manifestera familjens kulturella, politiska och ekonomiska aktiviteter i det sena 1700-talets Stockholm. Samtidigt skapades ett bekvämt, modernt och smakfullt inrett hem. Fersen var en inflytelserik aktör inom svensk politik; orsaken till att högadeln bosatte sig i Stockholm var just den politiska kopplingen och deltagandet i det samtida politiska livet. Även om Stockholms ekonomi stagnerade var staden på 1700-talet en viktig scen för ett intensivt politiskt liv som försiggick både vid riksdagen, som samlades vart tredje år, och mellan riksdagarna på gator, på krogar och i privata hem. Allt det här krävde att den politiskt aktiva adeln vistades i staden.

Fersenska palatset reparerades, moderniserades och inreddes under ledning av två av 1700-talets viktigaste och mest uppskattade arkitekter, Carl Hårleman och Jean Eric Rehn. Arbetena utfördes av skickliga hantverksmästare och yrkesmän, flera av dem arbetade samtidigt med att inreda Kungliga slottet i Stockholm. Målet för samarbetet mellan Fersen, arkitekterna och hantverkarna var att bygga och reparera huset så att det blev ett modernt, bekvämt och representativt hus enligt tidens arkitektoniska ideal. Samma ideal angav riktlinjerna för all byggverksamhet, oberoende av byggherrens ståndstillhörighet, och gällde både i staden och på landet.

I likhet med alla ståndspersoners stadsbostäder bestod byggnadskomplexet runt Fersenska palatset av flera byggnader och sidobyggnader, gårdar och trädgårdar, som gav upphov till olika sorters rum: inomhus och utomhus, maskulina och feminina samt hierarkiskt högtstående och lågtstående. I stadens topografi utgjorde Fersenska palatset ett mikrokosmos för det urbana livet, urban aktivitet och urbana rum. När Axel von Fersen den äldre lät uppföra huset och bebygga tomten hade han inte för avsikt att förvandla palatset till ett urbant mikrokosmos, men på grund av människorna som bodde och arbetade där blev byggnadskomplexet ändå ett sådant. I Fersenska palatset kunde man se stadslivet i miniatyr: där återfanns olika sidor och sociala skikt inom stadslivet, allt från politisk aktivitet till sällskapsliv, allt från utrymmen för hushållsarbete till hantverkarverkstäder och ekonomisk aktivitet, allt från högadel till gamla och fattiga före detta tjänare.

Under hösten och vintern lyste dyra vaxljus upp rummen i stadspalatsen. Den sittande kvinnan i mitten är iklädd puder kappa och en jungfru arrangerar hennes frisyr medan hon umgås med sina vänner i extravaganta kappor. Sällskapet håller masker i händerna, redo att lyfta dem till ansiktet när de ger sig av på maskerad. Jean-François de Troy, *Före balen*, 1735.

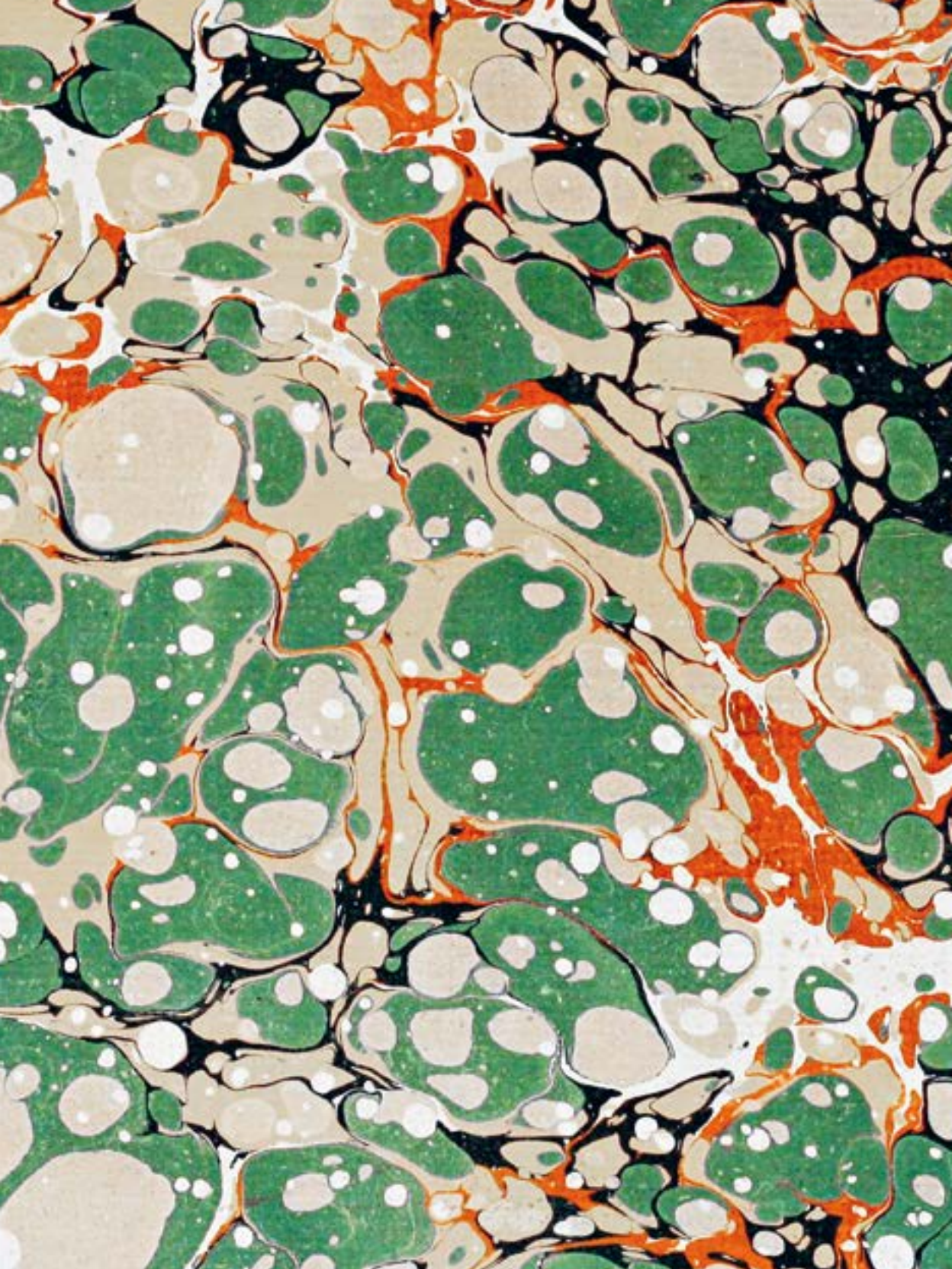
FOTO: THE J. PAUL GETTY MUSEUM, LOS ANGELES.

II

Tingens värld

SHOPPING I PARIS

MÅNGA EUROPEISKA SPRÅK saknar en exakt motsvarighet till de engelska orden 'shoppa' och 'shopping'. Svenskans 'göra uppköp' eller 'handla' är resultativa, de har en klang av nödvändighet, kanske rentav ett stänk av moralism. I dessa uttryck ingår inte de positiva konnotationer som de engelskspråkiga begreppen 'shopping' och 'to go shopping' eller 'to shop' har, för att inte tala om tanken på att strosa runt i butiker enbart för nöjes skull, utan avsikt att köpa något. Att gå och handla är en resultatinriktad handling, ett vardagligt göromål som måste utföras. Samma innehåll har tyskans verb 'einkaufen' samt det franska uttrycket 'faire des courses'. Alla beskriver vardagliga uppköp, i regel införskaffande av dagliga förnödenheter till hushållet. Ordet 'shopping' uppstod i engelskan på 1760-talet och dess centrala betydelseinnehåll är inte enbart själva köpandet, utan även att titta på varor, bekanta sig med dem, känna tillfredsställelse samt fördriva tiden med att shoppa.¹ Sedermera har det engelskspråkiga begreppet lånats in i andra språk. I Norden är ordet shopping fortfarande en aning vardagligt, men det är redan accepterat som ett vanligt ord och ett inslag i den språkliga repertoaren. Ordet återfinns exempelvis i Svenska Akademiens ordlista och har varit belagt i svenska språket åtminstone sedan början av 1870-talet.²

Hur shoppade man då i 1700-talets värld, där det språkliga begreppet 'shopping' endast användes i den engelskspråkiga världen? Hur handlade man, hur skaffade man sig olika varor och vilka upplevelser gav shoppingen? I 1700-talets konsumtionskultur ingick som ett väsentligt inslag en strävan efter hedonistisk tillfredsställelse. Genom att shoppa och gå runt i butiker sökte man

välbehag, positiva känslor och sociala kontakter. I likhet med på 2000-talet var shopping även på 1700-talet en social aktivitet. Man gick runt i butiker, i handelsbodas, på torg och mellan försäljningsstånd tillsammans med släktingar och vänner, man blev bekant med nya människor och upprätthöll relationer till personer man redan kände. De som hade råd shoppade i storstäder eller i utlandet. De som inte själva kunde gå runt i butikerna beställde i stället varor och produkter via vänner och släktingar som reste till europeiska metropoler med lockande shoppingmöjligheter. På 1700-talet var de viktigaste shoppingstäderna Paris och London.

Brev – ibland även dagböcker, räkenskaper och kvitton – visar att man ivrigt beställde varor runtom i Europa. Från Sverige skrev man till familjemedlemmar, släktingar och bekanta som vistades i Frankrike och skickade önskemål om olika inköp. Personer som vistades i Frankrike rapporterade i sin tur om hur de lyckats med inköpen och med hemsändandet av de inköpta sakerna. Föremål, mode, inköp, val, betalning och kreditgivning är ämnen som man ofta stöter på i brev. Upplevelser och tankar rörande shopping återfinns bäst i brevväxling mellan jämbördiga. Brev mellan syskon och brev mellan vänner avslöjar njutning och andra känslor kopplade till shopping och inköp av föremål bättre än korrespondens som är kopplad till tydliga makthierarkier. Få adliga unga män skrev till sina fäder om hur mycket de njöt av att shoppa. Ett komplicerat förhållande till pengar och ekonomiskt beroende av föräldrarna påverkade hur barnen beskrev sina shoppingerfarenheter i sina brev till föräldrarna och hur de motiverade sina inköp.

Paris som ikonisk shoppingstad

Redan på 1600-talet blev Paris runtom i Europa en symbol för de allra lyxigaste butikerna, inköpsmöjligheterna och modet. För 1700-talets europeiska överklass – också för eliterna i det svenska riket – var Paris en naturlig plats att handla tack vare dess oändliga shoppingmöjligheter, men också för att stadens rika varuutbud låg inom räckhåll för de svenska eliterna, främst för högadeln, tack vare goda nätverk. Sverige och Frankrike hade nära politiska och kulturella relationer, vilket gjorde att nya influenser spred sig snabbare.

Politiska allianser, filosofiska idéer, konstföremål och lyxvaror rörde sig mellan Frankrike och Sverige.³ När man läser korrespondens från och till de svenska sändebuden i Paris märker man hur viktiga lyxföremål och franska produkter var, å enda sidan för upprätthållande av diplomatiska förbindelser och å andra sidan i diplomaternas vardag.

Metropolen Paris kommersiella utbud skapade en bild av elegans, exklusivitet och god smak. Ingen annan stad kunde tävla med Paris före slutet av 1900-talet, även om London stärkte sin ställning som shoppingstad från och med slutet av 1700-talet. Köpmän, försäljare och guideböcker sökte aktivt med hjälp av reklam förstärka uppfattningen om Paris som ett centrum för lyx och öka stadens lockelse på konsumenterna.⁴ De svenska aristokraterna ville shoppa just i Paris, som ur deras perspektiv var den viktigaste utländska staden, dessutom var shoppingmöjligheterna i Paris mångfaldiga i jämförelse med de rätt anspråkslösa handelsbodarna i Stockholm eller andra svenska städer.

Parisborna promenerar, visar upp sig, ser på andra och kurtiserar i parken vid Palais Royal. Etsning av Louis Le Cœur efter Claude-Louis Desrais, 1787.

FOTO: RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM.

Adeln önskade sig moderiktiga lyxföremål som inte gick att få tag på i Stockholm eller ansågs vara mer åtråvärda och högklassiga om de inköptes i Paris. Från höst till vår vistades aristokratin i Stockholm, där den deltog i stadens politiska liv och i sällskapslivet, därför kunde aristokraterna kontinuerligt hålla sig à jour med utbudet i butiker och handelsbodas i stället för att endast under korta besök i staden bekanta sig med det. För den svenska adeln var lyxshopping i Paris, eller beställande av lyxföremål därifrån, ett medel för social distinktion. På så sätt visade adeln sin goda smak och sina personliga egenskaper.

Paris lyxmarknad och shoppingmöjligheter stod öppna för svenska ståndspersoner främst under resor de själva företog. Men minst lika viktig var chansen att beställa lyxartiklar genom vänner, bekanta och släktingar som besökte eller vistades i Paris, eller på någon annan ort som var intressant ur ett shoppingperspektiv. Shopping i Paris utgjorde således ett reellt alternativ för en mycket större grupp människor än bara det fåtal som reste eller vistades utomlands under en längre tid. Särskilt för kvinnor var personliga nätverk mycket viktiga, eftersom svenska adelsdamer på 1700-talet betydligt mer sällan reste till Paris, eller till andra europeiska orter, än vad till exempel engelska herrskapsdamer gjorde. Dessa kunde tillbringa flera år med att resa runt i Europa.⁵

Det enorma shoppingutbud som Paris erbjöd var helt annorlunda än utbudet i Stockholm, Göteborg, Åbo eller andra större svenska städer, för att inte tala om på landsbygden. I Sverige och Finland blev det först vid mitten av 1800-talet tillåtet att hålla butik på landsbygden. Tidigare skedde all handel och shopping i städerna. På landet fanns kringvandrade försäljare och hantverkare som förde en fläkt av stora världen med sig till den allra minsta by. Men shopping kunde endast upplevas i städer eller på årliga marknader, där det fanns ett brett urval av de mest mångskiftande varor och man kunde jämföra och studera utbudet samt uppleva stämningen.⁶ I 1700-talets Stockholm fanns lyxföremål i bodar och butiker, även om mycket

Nyheter inom klädmödet spred sig runtom i Europa genom modeteckningar och modetidningar, tygprover och små modedockor iklädda modekläder. Modedocka, 1760-tal.

FOTO: RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

av shoppingen fortfarande skedde på beställning i stället för att kunden skulle ha valt bland ett brett utbud av färdiga varor, och Stockholms grosshandlare var centrala importörer och försäljare av lyxvaror.⁷ Den svenska aristokratins shoppingupplevelser i Paris kan emellertid visa oss hur den tidens förmögna elit shoppade.

Från Frankrike – främst från Paris – köpte den svenska aristokratin franska siden- och sammetstyger, dräkter, spetsar, band, hattar, solfjädrar, skospännen, smycken, bordsilver, snusdosor, möbler, konstföremål och böcker, med andra ord allt sådant som forskare har kallat för extravagans, lyx och halvlyx.⁸ Information om nya moden och lyxvaror spred sig snabbt från Frankrike till Sverige via brev, almanackor, modeplanscher och modetidningar, grafikblad och tygprover. I Sverige var fransk lyx och fransk kultur på samma gång både åtråvärd och kritiserad. Attityderna till såväl lyx som shopping var komplexa och begreppen lyx, yppighet, överflöd, förnödenhet och måttlöshet omdefinierades ständigt, eftersom dessa alltid och överallt varit avhängiga av tid, plats och kontext. Inköpen av franska lyxföremål hängde ihop med den demokratisering av konsumtion och konsumtionsvaror som pågick runtom i Europa under 1700-talet, vilket betydde att allt fler människor kunde skaffa sig små lyxföremål, såsom band, knappar och spännen. Däremot var tanken på shopping som ett tidsfördriv, en källa till njutning och en social aktivitet ännu främmande i Sverige. Tanken på att strosa runt i butiker bara för nöjes skull formulerades inte heller explicit i flertalet av de texter som kritiserade lyxkonsumtionen.

Lyx och eliter

De flesta utländska, främst franska, lyxvaror förbjöds i Sverige genom de otaliga överflödsförordningar som utfärdades under 1700-talet. I Sverige infördes lyxlagstiftningen uppenbart senare än på andra håll i Europa. På kontinenten hade man ända sedan renässansen gradvis övergivit överflödsförordningarna eftersom de ansågs vara ineffektiva när det gällde att tygla lyxkonsumtionen och dessutom hämma den ekonomiska driftigheten.⁹ Förordningarna strävade efter att skydda och sporra den inhemska produktionen genom att begränsa utländsk lyx och de var centrala hjälpmedel för kronans merkantilistiska ekonomiska politik. Genom överflödsförordningarna strävade man också efter att upprätthålla samhällsordningen och de sociala skillnaderna. Men under *ancien régime*, när en människas utseende och livsstil definierade hennes sociala status, var lyxkonsumtionen oundgänglig för överklassen som manifesterade sin ställning uttryckligen genom prakt och lyx. Men vid sidan av den lyx som definierades av hov och regenter uppkom också en ny form av lyx i det tidigmoderna Europa. Den uppstod i urbana kretsar och handlade om bekvämlighet och njutning, inte om yttre prakt. Den skiljde inte människor åt utan förenade dem genom olika urbana sociala sammanhang, såsom shopping, parkpromenader, opera- och teaterbesök samt konstutställningar. God smak blev ett mer avgörande tecken på förfining än möjlighet till översvallande prålig konsumtion.¹⁰

För den svenska högadeln representerade fransk lyx både positiva och negativa aspekter av den ständigt växlande lyx som undflydde alla försök till definitioner. Adeln var i allmänhet väl insatt i överflödsdebatten, både i Sverige och i Europa, och förstod vad lyx innebar både för det egna ståndet och för landets ekonomiska

välstånd. Lyx var nödvändigt för ett ståndsmässigt leverne, men man kritiserade överdrifter och omåttlighet. De här motstridiga uppfattningarna om lyxkonsumtion och shopping konkurrerade på ett såväl personligt som generellt plan och föranledde konflikter mellan individuella konsumtionsval och svensk statlig ekonomisk politik. Motsättningen var mycket konkret och även personlig, eftersom den politiskt inflytelserika adeln spelade en viktig roll vid fastställandet av Sveriges ekonomiska politik och vid riksdagarna fattade konkreta beslut om överflödsförordningar och tullsatser för utländska varor.¹¹

Även om det finns en mängd satiriska skrifter och karikatyrer som driver med den slösaktiga och dekadenta aristokratin var inte eliternas lyx någon central fråga inom överdådsdebatten på 1700-talet, varken i Sverige eller på andra håll. Definitionen av lyx har alltid varit avhängig situation och person, en av de centrala frågorna i 1700-talets debatter var lyxbegreppets relativitet – moraliskt och ekonomiskt.¹² Överflödsdebatten förknippade ofta shopping med ett feminint, irrationellt och måttlöst beteende. Shopping uppfattades överallt i Europa som en fruntimmersaktig och negativ aktivitet, i allmänhet ansåg man att det var just kvinnor som inte kunde kontrollera sitt köpbegär.¹³ Samtida och historiker har slösat både tid och papper på att diskutera kvinnors lyxkonsumtion. Men under de senaste åren har forskarna påpekat att kvinnors och mäns konsumtion spelade lika stor roll inom eliternas dagliga liv och konsumtion.¹⁴ I Sverige, som på andra håll, fokuserade lyxdiskussionen på ståndspersonernas och den framväxande medelklassens konsumtion och lyx, och såväl kvinnors som mäns lyxkonsumtion kritiserades som omanlig och feminiserande. Huvudargumentet, och lyxkritikernas verkliga skräck, var att fåfång lyx störtade ärliga och arbetsamma svenskar i armod.¹⁵

Shopping som njutning och nödvändighet

Tidigmoderna konsumenter gjorde aktiva val och köpbeslut, dessutom njöt de av sina konsumtionsupplevelser.¹⁶ Från Paris köpte svenska adliga män och kvinnor lyx- och halvlyxvaror för sitt eget nöje och välbehag, men också för att de var tvungna till det på grund av den aristokratiska livsstilens krav och behovet av social distinktion vid hoven, inom societeten och i samhället.¹⁷ Den svenska aristokratiska eliten rörde sig ledigt i Paris salonger och vid hovet i Versailles och när de shoppade i Paris kunde de förlita sig på den franska aristokratins och de franska kungligheters smak och rekommendationer.¹⁸ Kravet på en moderiktig fysisk habitus var särskilt starkt i Paris, där det i princip fanns outsinliga möjligheter till lyxkonsumtion. Njutningen i att shoppa och shoppingupplevelsen uppstod i kombinationen av att promenera runt i arkaderna och stiga in i butiken, att titta på och röra vid olika varor, att fatta köpbeslut och att hitta ett passande betalningssätt. Själva Paris, staden och dess lyxmarknad, bidrog väsentligen till att skapa shoppingupplevelsen. Men många aristokraters konsumtion begränsades av deras ekonomiska resurser och personliga attityd till lyx.

Greve Carl Gustaf Tessin, diplomat och statsman, konstkännare och samlare, njöt av vackra, förfinade och lyxiga föremål, av konst och shopping. Under perioden som svenskt sändebud i Frankrike 1739–1742 beskrev han sina konstuppköp som galenskaper. I februari 1740 köpte Tessin en snusdosa dekorerad med ett porträtt av sin släkting Charlotta Sparre, målat av Jean-Baptiste Massé, samt ett porträtt av sin tax Pehr, målat av den ansedde djurmålaren Jean-Baptiste Oudry. Tessin köpte också målningar av andra

konstnärer som han kände och stödde, såsom François Boucher, Jean-Baptiste-Siméon Chardin och Carle Van Loo. För François Bouchers målning *La toilette* (1742) betalade Tessin 648 *livres*.¹⁹

Målningen avbildar en förmögen kvinnas påklädningsritual. En kammad och pudrad kvinna fäster sin strumpa med ett rosa strumpeband medan en tjänsteflicka räcker henne en spetsmössa. Rummet där kvinnorna befinner sig är inrett med luxuösa material och ett flertal sådana mindre lyxföremål som gjorde livet bekvämt för överklassen på 1700-talet. Solfjädern på golvet, eldskärmen framför spisen, den gula skärmen bakom kvinnorna och teservisen bredvid kvinnan som klär på sig är alla sista skrikets kineseri, medan kvinnans kläder och accessoarer följer franskt mode. Som motvikt till den påkostade sysslolösheten och den kvinnliga påklädningsritualen syns diskreta referenser också till kvinnliga sysslor som sömnad och brevskrivning: på eldskärmen hänger en liten handarbetspåse och på spiselkransen ligger ett brev och siggillack. På den här målningen tyder de dock mer på sysslolöshet än på flit. Brevet har slarvigt lämnats liggande, i likhet med andra föremål som ligger här och var, såsom den pälsbrämade manteln på stolen och det rosa bandet – kanske kvinnans andra strumpeband – på spiselkransen. Katten, som sträcker ut sig vid kvinnans fötter, leker med ett garnnystan som ramlat ur sypåsen. Katten leder blicken in mellan kvinnans strumpa och underkjol, där det syns en skymt av hennes lår. Den ångande tekannen och de två kopparna som står bredvid kvinnan antyder att hon klär på sig i väntan på en besökare. De här ofördolt erotiska antydningarna på målningen var avsedda för åskådarens njutning.

Tessin köpte också flera teckningar av Edmé Bouchardon och Nicolas Lancret. Tessin skrev till sin vän, arkitekten friherren Carl Hårleman: »Vi låter ridån gå ner över resten [av inköpen], jag ser

Till den franska rokokovardagens lyx hörde te, kaffe och kakao, siden, sammet och pälsverk, bekväma fåtöljer och andra möbler samt dekorativa skärmar som förhindrade såväl insyn som drag. I François Bouchers genrebilder är de lyxiga föremålen lika viktiga som personerna. Bouchers målning *La toilette*, 1742, även känd under namnet *Kvinna som fäster sitt strumpeband*.

FOTO: © MUSEO NACIONAL THYSEN-BORNEMISZA, MADRID.

redan att ni ser på mig med medlidande.«²⁰ Tessin nämnde inte i sitt brev hur eller varifrån han införskaffade verken, men troligen köpte han dem hos en av Paris mest kända konsthandlare på 1700-talet, Edme-François Gersaint, vars butik på Pont Notre-

Dame Tessin ofta besökte.²¹ Vissa målningar, såsom Bouchers *La toilette*, köpte han direkt av konstnären.²²

Konsthandlarnas butiker och konstnärernas ateljéer var platser för sällskapsliv, ställen där man visade upp sig och iakttog andra, såsom på Jean-Antoine Watteaus berömda målning av Gersaints konsthandel. Konstföreläsningens väggar täcks från golv till tak av målningar. Handelsbetjänten packar ett porträtt av Ludvig XIV – som avled 1715 – i en låda, han betraktas av en moderiktigt klädd kvinna som just stiger in i butiken medan hon griper handen som en man galant sträcker henne. Bredvid förevisas två konstkännare en målning där nakna nymfer badar ute i naturen. På målningen syns också ett sällskap vars positioner och gester reflekterar studiet av föremål och konstverk som sällskapsform. Pierre-Alexandre Aveline utförde en gravyr efter Watteaus målning 1732, vilket storsligen bidrog till bildmotivets spridning och sålunda till att konstkännedom blev allt viktigare inom elitkulturen.²³ Att samla och betrakta konst var sociala händelser som inkluderades i de urbana eliternas livsstil. Konst, konstkännedom och konstsamlande ingick i det nya umgängessättet och den urbana kulturen. I slutet av 1700-talet började detta utvecklas till urbana umgängesformer för medborgare och medelklass, den överskred gamla ståndsgränser och banade väg för 1800-talets borgerliga offentlighet och dess miljöer: konstsalonger, museer, restauranger, teatrar och opera.²⁴

På 1700-talet blev shopping ett inslag i stadsbornas fritid, i en angenäm och social samvaro.²⁵ Shopping i Paris ingick i Tessins sociala värld och diplomatiska uppdrag. Diplomaterna var viktiga kulturförmedlare mellan Frankrike och Sverige, till deras uppgifter hörde såväl att inhandla konst till de kungliga samlingarna som att göra anskaffningar för inredandet av Kungliga slottet i Stockholm. Men Tessin köpte målningar, teckningar, böcker och

lyxföremål också för att han njöt av deras skönhet, han kunde inte låta bli att göra i synnerhet konstinköp, vilket han bekänner i sina brev.²⁶ Omfattande konstinköp var, vid sidan av frikostig diplomatisk representation, en viktig orsak till att Tessin blev skuldsatt och tvingades sälja delar av sin konstsamling till det svenska regentparet Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika.²⁷ Genom att köpa franska lyxvaror stärkte Tessin sin maskulinitet och sin status som kosmopolitisk konstkännare och samlare vars goda smak förledde honom till konstinköp trots påföljande ekonomiska bekymmer. I Frankrike på 1700-talet ansågs även samlande av samtida konst känneteckna goda medborgare och undersåtar.²⁸

Även om Tessin i sitt brev antyder att hans konsumtion var obehärskad förknippade samtiden i regel okontrollerad och måttlös shopping med kvinnor, kvinnlighet och femininet. Hösten 1745 tog grevinnan Brita Sofia De la Gardie en hyddroska för att ingen skulle få reda på vart hon åkte i Paris. Hon besökte vänner och gick på operan. Dessutom besökte hon »olika konstnärer och handelsmän som hon stötte på under färden, men hon köpte inte sådant som hon ville köpa utan sådant som de ville sälja till henne«.²⁹ För Brita De la Gardie förefaller shopping ha varit något som hon inte helt hade kontrollen över. Eventuellt erbjöd shoppingen henne en möjlighet att hantera sin oro, vilket berodde på att hennes mor var obotligt sjuk, en relativt otrygg ställning som ogift adelsfröken i utlandet, ansvar för lillasystern och en religiös ångest som senare fick henne att konvertera till katolicismen.³⁰ Troligen påverkades grevinnans inköp också av de parisiska köpmännens skickliga marknadsföring av sina varor. I 1700-talets Paris marknadsförde köpmännen aktivt och kunnigt sina varor, samtidigt som de skapade nya begär hos ivriga konsumenter.³¹ Brita De la Gardie kunde inte stå emot köpmännens marknadsförings-

A. Willems fecit.

Watteau, dans cette encoignure à la fleur de ses ans,
Des Maîtres de son Art imite la manière ;
Leurs caractères différents,
Leurs touches et leur goût composent la matière

L'ENSEI

Gravé d'après le Tableau en Plaf-fond peint
sur le Pont Notre Dame, haut de 5-pieds,
dans le Cabinet de

Konsthandlaren Gersaints reklamskylt.
Etsning av Pierre-Alexandre Aveline
efter en målning av Jean-Antoine
Watteau, ca 1732.

FOTO: RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM.

EIGNE

par Watteau pour M. Gersaint son ami Marchand
qui a pu le posséder de longue, qui est aujourd'hui
à M. de Chaulmont

De ses Esquisses Elegans.
Que n'attendions-nous point de tant d'ouvrages Telens?
Si le Ciel eut voulu prolonger sa carrière,
Il auroit surpassé ses Medecins charmerans.

strategier, vilket stärkte samtidens uppfattning om kvinnors otyglade konsumtion, trots att hennes sätt att shoppa inte var alldeles normalt.

Ett halvår senare, våren 1746, hjälpte shopping Brita De la Gardies då trettonåriga syster Hedvig Catharina De la Gardie att hålla tankarna samlade efter att modern dött och systemen konverterat till katolicismen. Det svenska sändebudet i Paris, friherre Carl Fredrik Scheffer, tog hand om den ensamma flickan. Scheffer släppte i väg Hedvig De la Gardie på uppköp eftersom han trodde det skulle muntra upp den sorgsna flickan. Shopping var Hedvig De la Gardies egen önskan, som Scheffer inte velat förvägra henne med hänsyn till hennes svåra livssituation.³² Att göra uppköp, gå runt i butiker och betrakta stadens vimmel var effektiva metoder för att avleda den unga flickans tankar från familjens sorger mot mer normala ting. En viktig orsak till att Scheffer biföll den unga grevinnans önskan och släppte i väg henne för att shoppa torde också ha varit att han inte ville att hon skulle följa sin systers exempel och bli katolik, en ständig skräck för lutherska svenskar i det katolska Frankrike.³³

Hedvig De la Gardie köpte ett flertal dräkter, spetsar, band och andra prydnader för över 1 200 *livres*. För första gången i sitt liv kunde hon själv välja vad hon ville köpa och var hon ville handla. Scheffer ansåg att Hedvig De la Gardie på ett överdrivet sätt utnyttjat chansen att shoppa fritt och köpt mycket mer än vad som var passande. Han uttryckte inte direkt sina tankar, men hans syn på lyx och kvinnors shopping framgår av ett brev som han skickade till greve Clas Ekeblad, förmyndare och svåger till Hedvig De la Gardie samt Scheffers företrädare som sändebud i Paris. Tyvärr har det inte bevarats några brev om Hedvig De la Gardies egna shoppingupplevelser i Paris.

Scheffers brev till Ekeblad avslöjar hur han såg på grevinnans beteende och hur förvirrad han blev av hennes överdådiga shoppande. Efterfrågan på franska lyxvaror i Sverige var så stor att Scheffer kallade lyxvaror för en drog och han påpekade att sådana saker som Hedvig De la Gardie kanske inte skulle behöva lätt kunde säljas vidare i Sverige.³⁴ Scheffers motvilja mot och negativa inställning till shopping föranleddes sannolikt av hans personlighet, lutherska moralistiska uppfattningar samt av den brydsamma situation som han befann sig i när han som ogift adelsman och svenskt sändebud skulle ta ansvaret för de ogifta systrarna De la Gardie efter att deras mor avlidit. Det är viktigt att notera att Scheffer inte förhöll

Dräkt i fransk stil,
robe à la française, ca 1740–1775.

FOTO: ELISABETH ERIKSSON,
NORDISKA MUSEET, STOCKHOLM.

sig kategoriskt negativ till all lyx, utan endast till sådan överdådig och uppseendeväckande lyx som han menade skadade moralen.³⁵

Många samtida delade Scheffers tankegångar om lyx och dess dåliga inverkan på den allmänna moralen. Inflytelserika svenska politiker krävde att adeln i sina konsumtionsval skulle föregå med gott exempel för de övriga stånden. Adeln hade ett moraliskt ansvar att konsumera i enlighet med sin ställning och status, men omåttlig prakt och onödigt prål var inte elegant och passade sig inte för adeln. Kritiska röster mot lyxen höjdes främst bland fäder som betalade räkningarna för sina söners vistelser i Paris. Nästan

utan undantag hade fäderna också själva bott i Paris och de var väl medvetna om vilka shoppingmöjligheter staden erbjöd. På 1770-talet skrev Clas Ekeblad till sin son Clas Julius Ekeblad att han var missnöjd med sonens uppköp i Paris. Enligt faderns förmenande hade sonen slösat med hans pengar när denne köpte en sammetsrock på våren, just innan sommarvärmen satte in, eftersom den skulle bli ett fruktansvärt opraktiskt klädesplagg på sommaren. Ekeblad påpekade att rocken redan skulle vara omodern följande höst, då den skulle vara lämpligare med tanke på vädret.³⁶

Tvister mellan generationer om pengar och inköp avhandlades i otaliga brev. Brevväxling mellan unga adelsmän och deras fäder visar att många unga män var ekonomiskt beroende av sina föräldrar, såvida de inte hade ärvt egendom eller fick tillräckligt stora löneinkomster från sina tjänster. Sönerna var tvungna att motivera sina inköp och sin konsumtion för sina fäder, som höll i penningpungen och bestämde hur mycket pengar sönerna kunde spendera och på vad. Ekeblads inställning till sin sons rockinköp talar också om modets snabba växlingar i 1700-talets Paris. En rock som beställts på våren var gammalmodig redan samma höst och sålunda skrattretande i Paris aristokratiska kretsar och vid hovet i Versailles. Ekeblad betonade, troligen även överdrev, modets betydelse för att ge mer eftertryck åt sina ord.

Clas Julius Ekeblads kusin, greve Hans Axel von Fersen, var också han ekonomiskt beroende av sin far, trots sin framgångsrika officerskarriär i Frankrike. Fersens lön räckte inte till för att upprätthålla hans livsstil, därför hjälpte hans far Axel von Fersen honom ekonomiskt, även om detta ofta skedde en aning motvilligt. Våren 1778 avhandlades i brevväxlingen mellan far och son bland annat inköpet av en vagn. Fersen den yngre gjorde allt för

att övertyga sin far om att han måste få en vagn och hur detta på alla vis skulle vara en förmånlig affär. Till sonens besvikelse gick fadern ändå inte med på att göra detta och vagnen blev aldrig inköpt eftersom Hans Axel von Fersen själv inte hade råd att betala den.³⁷

Hur relativa lyx och behov var syns tydligt i storleken på svenska adelsmäns månatliga utgifter i Paris på 1760-talet och fram till 1780-talet. År 1767 var Clas Julius Ekeblads utgifter 159 *livres* i månaden, 1770 Curt von Stedingks 100 *livres* och 1780 Hans Axel von Fersens 1 100 *livres*. De tillhörde alla samma aristokratiska elit som rörde sig vid franska hovet och i Paris högsta societet. Stedingks och Fersens officerskarriärer i fransk tjänst förlöpte bägge lika framgångsrikt. Uppgifterna om Ekeblads och Stedingks utgifter härstammar visserligen från en period när deras regementen var förlagda till garnisonsstäder där kostnaderna troligen var lägre än i Paris, men trots detta är skillnaden mellan deras kostnadsnivå och Fersens betydande. Den stora skillnaden avslöjar tydligt hur enskilda personers attityder gällande lyx och nödvändighet kunde skilja sig från varandra, trots att de hade en likartad social bakgrund och rörde sig i samma kretsar. För Hans Axel von Fersen var en viss lyxnivå viktigare än för hans kusin Ekeblad och vännen Stedingk. Hans far kunde också bekosta sonens livsstil, medan Curt von Stedingk och dennes far saknade ekonomiska förutsättningar för ett lika överdådigt leverne som familjen von Fersen.³⁸

På 1700-talet gick många svenska officerare i fransk tjänst och flera av dem förde ett betydligt enklare leverne än Ekeblad, Stedingk och Fersen. Gustaf Adolf von Siegroths shoppingerfarenheter berättar om en mer anspråkslös adelsofficers lyxkonsumtion i Paris. Siegroth reste till staden 1751 och köpte sig genast en svart dräkt, i hans tycke var denna klädsel mer passande i staden än

Modets växlingar och moderiktighet både beundrades och förlöjligades, förutom modeteckningar förekom otaliga karikatyrer. *Tableau des Portraits à la Mode* visar eleganta Parisbor klädda enligt senaste modet. Texten under bilden påminner dock om hur ombytligt modet är och hur vansinnigt det är att följa det. Etsning av Pierre François Courtois, ca 1750–1760.

FOTO: RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM.

officersuniform. Det här var hans enda kläduppköp under hela hans vistelse i Paris mellan december 1751 och februari 1752. Sieg-
roths ekonomiska läge var rätt anspråkslöst, i likhet med många

andra adelsmäns, därför måste han vara sparsam. Han försökte få det svenska sändebudet, friherre Ulric Scheffer, och den franske krigsministern, markis d'Argenson, samt några andra aristokrater att bli hans beskyddare; Siegroth önskade att de skulle använda sitt inflytande för att få honom befordrad till överste. Målsättningen misslyckades dock. På sin fritid njöt Siegroth av Paris sevärheter, nöjen och kulturliv. Han inhandlade en karta över Paris, böcker och teckningar samt besökte marknaden i Saint-Germain, som var den av Paris många årliga marknader som starkast förknippades med lyxvaror. Av en söt flicka köpte han där halvlyxvaror, såsom små dosor och spelpjäser i elfenben.³⁹ De moderiktigt klädda försäljerskorna gjorde den maskulina shoppingupplevelsen behagligare och samtidigt förknippade dem både med modeindustrin och med en fascinerande sedeslöshet.⁴⁰ Siegroth nämner i sin dagbok särskilt den söta försäljerskan och lägger därmed en sensuell konnotation till sin shoppingupplevelse. Shopping på marknader, i bodar och i butiker erbjöd också en möjlighet till möten över och bortom de sociala skrankorna.

Shopping med hjälp av familj och vänner

Friherrinnan Charlotta Fredrika Sparres köpbeteende under 1742 och 1743 ger en utmärkt bild av shopping, främst inköp genom mellanhänder, och därmed förknippade komplicerade kredit- och förtroenderelationer samt släkt- och vänskapsrelationer.⁴¹ Charlotta Sparre vistades i Paris 1739–1741, hon och hennes yngre bror Carl Sparre bodde då hos sin faster Ulla Sparre och hennes make Carl Gustaf Tessin, det dåvarande sändebudet i Paris. Tillsammans med familjen Tessin deltog Charlotta Sparre i Paris sällskapsliv och det

franska hovlivet, där hon väckte beundran för sin skönhet och sin charm.⁴² Under vistelsen i Paris fick hon också en unik chans att på plats uppleva metropolens shoppingutbud. Efter återkomsten till Sverige mindes hon hur stadens lyxmarknad fungerade samt hur aristokrater uppförde sig när de besökte butiker eller när köpmännens besökte dem i hemmen för att visa sina varor.

På våren 1742 skrev Charlotta Sparre till Tessin och bad honom skicka henne ett par fina handarbetssaxar för att klippa tunna musliner och silke. Sparre gav detaljerade anvisningar om storleken och skärpan på saxarna: hon skrev att goda saxar var särskilt hårdade och av ett speciellt material samt bad Tessin leta upp två saxar, den ena lite större än en vanlig sax och den andra robust och kraftig, ungefär lika stor som en peruksax. Sparre tillade att den lilla sax som hon redan ägde var bra att klippa naglar med, men oduglig till att klippa fina muslin- och silkestyger. Hon skrev också att hon ångrade att hon inte själv köpt saxarna när hon varit i Paris hos familjen Tessin.⁴³ Parisiska eller franska saxar ansågs i allmänhet på 1700-talet vara de mest högklassiga och av betydligt bättre kvalitet än de saxar som stod att få i Stockholm.⁴⁴ Eftersom handarbete på 1700-talet ingick i eliternas sällskapsliv beställde och köpte kvinnor material och redskap som de behövde för sin sömnad. Eliternas handarbeten var tidskrävande, materialen dyrbara och teknikerna krävande. Material som silke, spetsar, paljetter och band var lyxvaror som inköptes från Stockholm eller andra större städer, eller ibland beställdes från Paris. Ändå var det vanligare att beställa olika lyxredskap för handarbetandet än egentligt handarbetsmaterial. Saxarna som Charlotta Sparre beställde är ett exempel på sådana halvlyxiga handarbetsredskap, andra är skyttlar förfärdigade av Sèvres- eller Meissenporslin liksom fingerborgar i guld, silver eller emalj. Sådana små och var-

Sax av guld och stål tillverkad i Frankrike, ca 1775–1781.

FOTO: THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK.

Skyttel, pärlemor, metalldekorationer, ca 1775–1785.

FOTO: GRETA LINDSTRÖM, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

dagliga lyxföremål i de mest varierande material kunde bekostas även av personer som inte hade råd med en högklassig servis eller dyrbara möbler. Shopping, som ibland avfärdades som lättsinnigt strunt, kunde genom inköp av handarbetsmaterial främja kvinnoflit och handarbete tack vare saxar, fingerborgar, tyger, tråd och andra material.

År 1743 beställde Charlotta Sparre lyxvaror från Paris. Det var återigen det svenska sändebudet i Paris – nu Tessins efterträdare Clas Ekeblad – som expedierade beställningen. Sparre skrev personligen till olika hantverkare och köpmän för att beställa strumpor, skor, handskar, smycken och kosmetika. Hon ville bara ha de allra mest högklassiga produkter och använde i sina biljetter samma språk som köpmännen när de marknadsförde sina produkter skriftligen i almanackor, på tryckta kvitton och på visitkort.⁴⁵ Sparre instruerade Ekeblad att be om shoppinghjälp av markisinnan de Broglie, eftersom hon var »en person med god smak som tycker om att bistå utlänningar [...] Jag är säker på att hon gärna åtar sig uppdraget för att hjälpa er.« Charlotta Sparre

kände personligen Madame de Broglie och kunde på detta sätt indirekt be om hennes hjälp med inköpen. Sparre önskade uttryckligen att en person som var känd för att ha såväl god smak som erforderliga nätverk skulle ansvara för hennes beställningar. Kanske hoppades hon att Ekeblad lättare skulle få tag på de efterlängtnade föremålen om han fick hjälp. Det är i varje fall intressant att Sparre explicit bad Ekeblad att inte nämna hennes namn för markisinnan. Sparre skrev rakt på sak att hon inte ville stå i tacksamhetsskuld till Madame de Broglie eller skriva något tackbrev till henne.⁴⁶

Charlotta Sparre skrev självsäkert till en köpman kallad Monsieur Alibert: »Utan tvekan kommer Herr Alibert ihåg Fröken Sparre, till vilken han levererade [varor] förra året när hon besökte Paris med Fru grevinnan Tessin.«⁴⁷ Charlotta Sparres ordval avslöjade för köpmannen att det rörde sig om en viktig kund med inflytelserika förbindelser. Omnämmandet av grevinnan Tessin, personlig vän till den franska drottningen Marie Leszczyńska och många andra franska aristokrater, visade att beställningen kom från högaristokratiska kretsar. I Paris kunde inte aristokratin, eller andra eliter, helt fritt välja i vilka butiker de handlade eller av vilka köpmän och leverantörer de beställde varor. På Paris lyxmarknad kunde de mest berömda grosshandlarna, modehandlarna, modisterna och butiksägarna själva välja sina kunder. För att bli accepterad som kund krävdes kontakter, gott renommé och förmögenhet.⁴⁸

Charlotta Sparre beställde två par vita silkesstrumpor av Alibert, i brevet nämner hon priset på dem, 12 *livres* paret, och visade sålunda att hon kände till den parisiska prisnivån. Dessutom beställde hon tio par broderade strumpor och gav detaljerade instruktioner om storlek och broderier.⁴⁹ Antalet strumpor som

hon beställde var anseeligt, för under första hälften av 1700-talet hade även förmögna herrskapsdamer i allmänhet endast några par strumpor i sin garderob, av vilka ett eller två par kunde vara silke eller kamgarn.⁵⁰ 1739 års överflödsförordning förbjöd import av silkesstrumpor till Sverige för att skydda den inhemska triå-industrin, men aristokratin brydde sig knappast om förordningarna som det var svårt eller rentav omöjligt att övervaka.⁵¹

Av en köpman vid namn Guereaut beställde Charlotta Sparre fyra par finare och modernare silkestoffor (*mule*). Åter nämnde hon att hon var gammal kund och ingick i köpmannens klientel samt beskrev noggrant skorna till storlek, form och färg. Dessutom sade hon att greve Ekeblad skulle avhämta skorna från Guerauts butik.⁵² Överflödsförordningarna förbjöd också import av skor till Sverige, men inte heller det här förbudet var effektivt. Ofta mottog utländska sändebud i Stockholm lyxvarorna som de svenska aristokraterna beställt, på detta sätt undgick man skatter och tullar tack vare diplomatisk immunitet.⁵³ Hos en smyckesmakare vid namn Pierre Jaquin beställde Sparre ett par örhängen och ett pärlhalsband, hon ritade modellerna i beställningsbrevet för att få just sådana smycken som hon önskade sig. Åter igen nämnde hon i sitt beställningsbrev både grevinnan Tessin och greve Ekeblad.⁵⁴ Det fjärde beställningsbrevet var adresserat till parfymhandlaren Huet, också där hänvisar Charlotta Sparre till grevinnan Tessin för att visa sina fina förbindelser som kunde öppna dörrar inte bara till salonger utan också till butiker. Av Huet beställde Sparre ett dussin vita och ett dussin gråa handskar samt pomada och parfym.⁵⁵

Källorna förtäljer inget mer om Charlotta Sparres beställningar och shopping. Vi vet inte hur länge det dröjde för varorna att anlända till Stockholm och om de motsvarade hennes förvänt-

Facettslipad parfymflaska
med gulddekorationer,
1740- till 1760-tal.

FOTO: SKOKLOSTERS SLOTT.

ningar. Bland Ekeblads papper finns ett kvitto som utvisar att Sparre betalade 374 daler kopparmynt för sina beställningar.⁵⁶ Men när aristokrater shoppade var det inte alltid som pengar bytte ägare. Lyxshopping grundade sig på förtroende, kreditgivning och skuldrelationer samt på komplexa nätverk av släkt- och vänskapsrelationer. Ibland uppfattades inhandlade saker som gåvor och betalades med gengåvor eller gentjänster.⁵⁷ Så gjorde man om värdet på de inköpta sakerna inte var alltför högt och om det mellan beställaren och köparen rådde ett förtroligt förhållande som gåvan eller skulden kunde basera sig på. I varje fall dröjde det oftast länge innan varorna blev betalda, oavsett om de beställts till Sverige via diplomater, köpmän eller vänner. Charlotta Sparre försäkrade Ekeblad att hon skulle betala allt hon beställt och bad honom att inte nämna beställningarna för Tessin, i så fall skulle denne

betala allt för hennes räkning, eftersom »hans generösa natur alltid förvandlar alla kommissioner man ger honom till gåvor».⁵⁸

Charlotta Sparre är ett utmärkt exempel på en adlig kvinnlig konsument på 1700-talet. Hon tillhörde den kosmopolitiska aristokrati som obesvärat kunde röra sig vid europeiska hov och salonger tack vare gemensamma kulturella koder. Hon hade tillbringat några år i Paris, där hon i societeten väckte beundran för sin skönhet, sin charm och sitt eleganta uppträdande. Allt det här gav henne ett självförtroende som följde henne genom livet. Charlotta Sparre var en aktiv konsument och aktör, vars konsumtionsbeteende och konsumtionsval styrdes av hennes önskningar

och behov, liksom av hennes förmåga att känna igen god kvalitet och möjligheten att dra nytta av stora sociala nätverk. För Sparre innebar fransk lyx exklusiva föremål och produkter, med deras hjälp formade hon den bild av sig själv som hon visade upp för Stockholms societeten och det svenska hovet.

Åren 1778 och 1779 skickade greve Hans Axel von Fersen band, spetsar och kosmetika från Paris till sin mor, grevinnan Hedvig De la Gardie. De svenska överflödsförordningarna förbjöd import av utländska spetsar,⁵⁹ men Fersen nämner inte ett ord om den saken i sina brev. Han oroade sig betydligt mer över hur han skulle kunna betala spetshandlaren enorma räkning på 1 453 *livres*. Uppenbarligen hade inte Fersen tänkt betala räkningen i tid, kanske han inte tänkt betala den alls. Efter några månader anlände dock spetshandlaren för att driva in skulden, då skrev Fersen till fadern i Sverige för att be om råd och pengar. Nästan utan undantag beviljade köpmännen långa betalningstider till adeln och det förmögna borgerskapet, men bland Paris köpmän var Fersens kreditvärdighet inte nödvändigtvis tillräckligt stabil för att han skulle ha kunnat låta obetalda räkningar samlas på hög. Till sist betalade Fersen spetshandlaren med faderns pengar.⁶⁰ Bland den franska adeln var det inte ovanligt att lämna köpmännens räkningar obetalda eller betala dem först långt senare, medan adeln i England, Tyskland eller Sverige var mycket mer noggrann med sina krediter hos köpmän.⁶¹ Det var frågan om ett ömsesidigt beroendeförhållande, där köpmännen befann sig i underläge ifall de ville hålla kvar inflytelserika kunder. Aristokraterna kunde däremot bli kunder hos andra köpmän eller hantverkare om skulderna växte sig alltför stora.

Charlotta Sparre och Hedvig De la Gardie hade shoppat i Paris som unga fröknar och dessa upplevelser påverkade deras köpbe-

Jean-Baptiste Raguenet, Vy över Paris från Pont Neuf, 1763.
FOTO: THE J. PAUL GETTY MUSEUM, LOS ANGELES.

Solfjädrarna hörde till moderiktig klädsel och till umgänge på 1700-talet. Solfjädrar tillverkades av de mest skiftande material och priserna varierade, därför hade också försäljerskor och tjänarinnor råd att köpa billiga solfjädrar. En solfjäder i pergament och elfenben av tyskt ursprung med moderiktiga orientaliska scener, ca 1785.

FOTO: METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK.

teende även långt senare. För dem bågge möjliggjorde fransk lyx, och möjligheten att beställa franska lyxvaror, att de kunde särskilja sig både som individer och som aristokrater även efter återkomsten till Sverige. Personliga kontakter till svenska aristokrater och diplomater i Paris spelade en nyckelroll för de båda kvinnornas konsumtion. I Charlotta Sparres fall var den viktigaste mellanhanden och varuförmedlaren det svenska sändebudet, medan det för Hedvig De la Gardie var hennes son. Sonen blev även tvungen att klara av moderns shoppingräkningar, det räckte inte med att hans egen kreditvärdighet satt under lupp hos den pari-

siska köpmannakåren. I 1700-talets Sverige var fransk kultur och fransk lyx centrala inslag i adelns livsstil. Genom franska seder, fransk lyx och det franska språket manifesterade såväl Charlotta Sparre som Hedvig De la Gardie sin ställning och sin kvinnlighet.

Kungahusets beställningar

De svenska kunglighetererna beställde otaliga lyxvaror via de svenska sändebuden i Paris. För kungligheter i det tidigmoderna Europa var lyx och imponerande överdåd viktiga maktmedel och symboler. Frankrike var ett naturligt val när det gällde att skaffa lyxvaror eftersom de diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Frankrike var täta, dessutom ansågs franska konstnärers och hantverkares arbeten hålla högre kvalitet än svenska mästares. Beställandet av franska lyxvaror till det svenska kungahuset förstärkte ytterligare de diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Frankrike. Diplomaterna spelade en betydande roll vid inköp och distribution av lyxvaror till Sverige, det var en viktig del av deras arbete och deras plikter mot sitt land och sin kung. Sändebuden var en sorts lyxkommissionärer, deras goda smak och kontakter inom den franska aristokratin garanterade kvaliteten på de beställda varorna och konstföremålen.⁶² Även om forskarna i regel har förknippat konsumtion och shopping med fritid, får vi här en annan bild: shopping och olika lyxinköp var väsentliga inslag i diplomaternas arbete och i representationen av sitt land.

Det svenska sändebudet Carl Gustaf Tessin fick i början av 1740-talet i uppdrag att inhandla målningar och möbler till Kungliga slottet i Stockholm. Eftersom Tessin samtidigt var överintendent hörde det på 1730- och 1740-talet till hans uppgifter i Paris att rapportera till Sverige om det nyaste inom fransk konst, inredning

och möblering. Kungliga slottet i Stockholm återuppbyggdes och inreddes på nytt efter den stora branden 1697. Främst i fråga om dekorerings och inredning gjorde franska hantverksmästare och konstnärer betydande insatser och flera franska hantverkare arbetade många år på slottet.⁶³ Friherre Carl Hårleman, arkitekten som ansvarade för uppförandet av Kungliga slottet, hade studerat i Frankrike och Italien. Hårleman var vän med Tessin och bad honom skaffa målningar och möbler till slottet. Uppdraget var angenämt för Tessin, eftersom han var intresserad av såväl äldre som samtida konst. Dessutom kände han personligen många franska konstnärer och var tacksam över erkännandet av hans sakkunskap och goda smak. Tessins brev till Hårleman berättar om hans konstsmak och om konsthandeln i Paris.⁶⁴ Dessutom avslöjar breven hur mycket Tessin tyckte om att välja ut och beställa målningar, möbler och andra dekorationer. Konstuppköpen till Kungliga slottet gav honom en chans att njuta av konstinköp och utnyttja sin konstkännedom, trots att han själv bara ibland hade råd att utvidga sina egna samlingar.

I juni 1766 mottog det svenska sändebudet, och senare ambasadören i Paris, greve Gustav Philip Creutz ett brev från kronprins Gustaf – den blivande Gustav III – där denne med Creutz hjälp sade sig vilja beställa en dräkt med accessoarer. Dräkten borde följa den franska modellen, *à la française*, och prinsen ämnade bära den när han i november 1766 skulle gifta sig med den danska prinsessan Sofia Magdalena. Kronprinsen ville även beställa en morgonrock, en nattmössa och ett par tofflor. Han önskade att alla modeller skulle basera sig på de dräkter som den framlidne franske kronprinsen eller *Dauphin* hade burit vid sina bröllop 1745 respektive 1747. Inköpslistan inkluderade även tyg till tre dräkter som skulle sys upp i Stockholm, spetsar och strassdekorerade

skospännen, allt borde följa det senaste modet. Prinsen beskrev detaljerat hurdana material han önskade och nämnde explicit hur mycket beställningen högst fick kosta.⁶⁵

Creutz, som i Paris blev känd för sin elegans, bildning och goda smak, vidtog åtgärder för att beställa de allra elegantaste dräkter till kronprinsen. Det var ont om tid att göra beställningarna då prinsens brev hade blivit fördröjt på vägen från Stockholm till Paris. Ett annan smärre bekymmer var att prinsen hade glömt att skicka sina mått till Creutz. Men Creutz löste problemet genom att använda måtten för en smal yngling när han beställde dräkterna. Trots de detaljerade instruktionerna tvekade inte sändebudet att avvika från dem för att beställa ännu elegantare och mer moderiktiga tyg, broderier och mönster. Creutz skrev till prins Gustaf att silver med gulddekorationer lämpade sig för en raffinerad dräkt oberoende av årstid. Han föreslog även att Argentan-spetsarna som prinsen önskat sig skulle bytas ut mot spetsar från Alençon, eftersom Creutz ansåg att de senare var vackrare, konstnärligare och mer på modet.⁶⁶

I augusti 1766 meddelade Creutz kronprinsen att dräkterna han beställt hade skickats till Sverige. Creutz skrev också att bröllopsdräkten kanske var den vackraste som någonsin tillverkats och försäkrade att den följde det sista modet och var ytterst elegant. De parisiska firmorna Le Roux och La Salle levererade silvermoarétyget och broderierna till dräkten för en kostnad på över 12 000 *livres*, betydligt mer än vad prinsen vid beställningen hade instruerat att dräkten högst fick kosta. Creutz försäkrade att priset var lågt med tanke på kvaliteten och på att fyrtio personer hade arbetat dygnet runt för att få dräkten klar i tid. Han skrev också att den bröllopsdräkt som den danske kungen beställt från Paris inte alls var lika elegant, trots att den var dyrare.⁶⁷

Den danske kungen Kristian VII, bror till prins Gustafs blivande maka Sofia Magdalena, gifte sig även han i november 1766 och hade beställt en liknande dräkt som den svenska kronprinsen.⁶⁸

Under tidigmodern tid uppfattades klädsel och utseende i samhällen och vid hoven som en komponent i maktförhållandena mellan stater och härskare, kläder spelade därför en viktig roll även för diplomatiska förbindelser. Klädseln var ett centralt inslag i etikett och hövlighetskultur, således var den oerhört betydelsefull då aristokratin ville markera sitt avstånd från lågadeln och regenten från sina undersåtar.⁶⁹ Från 1600-talet fram till franska revolutionen spelade det franska hovet en stor roll för uppkomsten av nya modeströmningar som spreds över hela Europa, och vid mitten av 1700-talet var männens utstyrselar mycket lyxigare än kvinnornas klädsel.⁷⁰ Vilken betydelse det franska modet och en moderiktig klädsel hade framgår tydligt av Creutz brev till kronprinsen. Creutz sparade ingen möda för att ta reda på hur den franske *Dauphin* hade varit klädd vid sina bröllop två decennier tidigare.⁷¹ I fråga om ceremoniella dräkter var modets växlingar inte särdeles snabba, därför var den framlidne franske *Dauphins* dräkter från 1745 och 1747 fortfarande passande förebilder för den svenske kronprinsens bröllopsdräkt 1766. Men Creutz framhävde särskilt att dräkten följde det senaste modet.

I hovens och *ancien régimes* värld symboliserade och representerade kronprins Gustafs bröllopsdräkt hans personliga egenskaper. Ännu viktigare var dock att den silverskimrande dräkten, tillskuren enligt ett mönster för en fransk modedräkt, även sym-

Prins Gustafs, den blivande Gustav III, fransktillverkade
bröllopsdräkt i silvertyg, paljetter och guldtråd, 1766.

FOTO: LIVRUSTKAMMAREN, STOCKHOLM.

boliserade det svenska riket som en modern europeisk stat. De rikliga broderierna utförda med paljetter samt guld- och silvertråd på rocken och västen avbildar solen som skymtar bakom bortglidande moln; den symboliserar både Sveriges maktpolitiska ställning och kronprinsen, den blivande kungen.⁷² Vid vigselceremonin i Stockholm borde prinsens eleganta och broderade bröllopsdräkt åskådliggöra Sveriges inflytande för de närvarande. I Paris synliggjorde man även med hjälp av dräkten Sveriges status bland de europeiska stormakterna. Creutz ställde ut dräkten på svenska ambassaden innan den skickades till Stockholm och Paris societet, inklusive inflytelserika ministrar såsom hertig de Choiseul, besökte Creutz för att beskåda bröllopsdräkten som blivit berömd i Paris.⁷³

Upplevelser av shopping och lyx

Den svenska aristokratins shoppingupplevelser i 1700-talets Paris åskådliggör många slags nätverk och beställningar, tillit och förtroende, liksom individuella begär och preferenser. De bidrog alla till att forma lyxshoppingen och inköpen av lyxvaror från Frankrike till Sverige, från Paris till Stockholm. Men även om källorna skildrar många olika sorters shoppingupplevelser var samtidigt uppfattningar om lyx motsägelsefulla. På aristokratins lyxkonsumtion och lyxshopping fick det ekonomiska tänkandet kanske mer en teoretisk och moralisk effekt än en praktisk konsekvens. Överflödsförordningar, olika tulltaxor och ekonomiskteoretiska skrifter minskade inte på de franska lyxvarornas betydelse för aristokratins livsstil. Fransk lyx var en positiv statussymbol ända till en viss gräns, därefter förvandlades oundgänglig lyx till fåfängt och omoraliskt stoltserande. Gränsen mellan vad som klassades

som oundgänglig respektive överdriven lyx försköts kontinuerligt, definitionen berodde i hög grad på vem som gjorde den. För adeln handlade lyx lika mycket om en subjektiv, urban shopping-upplevelse och om individuell smak som om en umgängeskultur som överskred köns- och ståndsgränser. Ändå var högadeln väl medveten om vilka effekter deras konsumtionsval hade på landets ekonomi, industri och välstånd. Överdådig konsumtion av franska lyxvaror kritiserades som opatriotiskt, feminiserande och under adelns värdighet.

Lyx och shopping av lyxartiklar handlade i stor utsträckning om eleganta och moderiktiga varor samt om personlig erfarenhet av kvalitet. I urbana societetskretsar i 1700-talets städer positionerade sig människor genom sina konsumtionsval. I urbana hovsamhällen var det nödvändigt att manifesteras status, genus och ställning genom shopping och lyxkonsumtion. Aristokraterna var lyxens pantfångar, ständigt på jakt efter nya produkter och njutbara upplevelser. För den svenska högadeln gav shopping i modets och lyxens huvudstad Paris en möjlighet att skilja sig från mängden både som individer och som samhällsgrupp. Alla aristokrater hade inte samma smak, samma intressen eller samma ekonomiska resurser, därför var aristokraternas upplevelse av lyxshopping subjektiv, vare sig den skedde personligen eller genom en mellanhand.

Diplomaterna spelade en nyckelroll vid introduktionen av franska lyxvaror för svenska aristokrater och spridningen av lyxvaror från Frankrike till Sverige. De förnämsta adelsfamiljerna var släkt med sändebuden eller tillhörde deras vän- och bekantskapskrets, därför kunde de beställa lyxföremål från Frankrike genom sändebuden. I hovsamhället reflekterade människors yttre habitus deras inre egenskaper, status och ställning. Enskilda personer

representerade sitt land när de vistades utomlands, vare sig de var diplomater eller resenärer. Lyxkonsumtion var viktig för att sätta fart på männens karriär och på kvinnors giftermålschanser. Shopping var en angenäm fritidsaktivitet för den urbana aristokratin, men den skapade också möjligheter till flit, exempelvis i form av kvinnors handarbete. De otaliga lyxvaror som det svenska kungahuset skaffade sig med diplomaternas hjälp ingick i sändebudens officiella roll och arbete som emissarier för sitt land. De lyxartiklar som adliga personer beställde genom sändebudens förmedling ingick i sin tur i ett mångfacetterat nätverk av förtroende, kreditvärdighet, plikter och tidsfördriv. För den svenska adeln var shoppande och införskaffande av franska lyxartiklar en kombination av nödvändighet, nöje och plikt, oberoende av genus, ekonomisk ställning och shoppingmöjligheter i Stockholm och andra svenska städer.

H A N D A R B E T E

GREVE JOHAN GABRIEL Oxenstierna skrev i sin dagbok 1767 att han föregående år ägnat största delen av sin tid åt att svarva. »Jag avslutade förra året vid svarven, jag inleder det nya på samma ställe. Ingen har någonsin varit lika flitig som jag i detta arbete, jag har knappt gjort något annat under hela [förra året]. Dagen lämnade mig vid svarvstolen, [och] fann mig på samma ställe.«¹ Den då sextonårige Oxenstiernas observation sätter fingret på flera väsentliga drag i hur eliterna på 1700-talet förhöll sig till handarbete och till genus samt till de känslor som handarbete väckte. Den berättar också om eliternas materiella kultur. Handarbete var en daglig syssla som man lade ner mycket tid på, ett tecken på plikt, flit och adliga dygder. Man ägnade sig också ivrigt åt handarbete, ibland kunde man bli helt försjunken i det.

För att förstå vilken betydelsefull roll handarbetet spelade inom eliternas materiella kultur måste vi studera olika praktiker kopplade till handarbete, alster som skapades och de känslor som förknippades med handarbete. I det tidigmoderna Europa var inlärandet och utförandet av handarbete könsrollsbundet, det vill säga indelat i manliga och kvinnliga sfärer. Utrymmen och platser för att syssla med handarbete varierade beroende på av vem, när eller hur det utfördes. Till handarbetandet och till handarbetena kopplades även känslor som alstren bar med sig och överförde från skaparen till användaren eller från en användare till en annan. Handarbete som ett inslag i ståndspersonernas livsstil väcker många frågor som måste besvaras för att vi bättre ska kunna förstå hur betydelsefullt handarbete varit för elitkvinnor under århundraden. Vilken roll spelade handarbetsövning inom högre-

ståndsbarnens uppfostran? Varför ansågs vissa handarbeten vara kvinno- eller mansysslor? Vilken roll spelade handarbete under 1700-talet och början av 1800-talet i ståndspersonernas sociala liv och dagliga verksamhet? Hurdana föremål tillverkades och varför? Var handarbetade man? Hur hängde känslor ihop med handarbete och vilka känslor väckte handarbetandet hos de samtida?

Forskare har framhållit hur viktigt handarbetet var i elitkvinnornas liv och vilken betydelse det hade för fortlevnaden av elitens kulturella koder.² Å andra sidan har kvinnors handarbete samt sömmerskors, modisters och modehandlares arbete intresserat historiker eftersom sömnad under flera sekler var ett yrke, eller åtminstone en viktig inkomstkälla, för många kvinnor.³ Man kan också dra paralleller mellan det dagliga handarbetandet i herrskapskretsar och det väl utforskade ämnet om kvinnors läsande och skrivande.⁴

Även om handarbetets historia inom samhällseliterna främst handlar om kvinnors arbete så utförde också män ur de högre stånden likartade eller motsvarande sysslor som var lika tidskrävande och handlade om att skapa med egna händer. En jämförelse mellan kvinnors och mäns handarbetande ger nya perspektiv på genusindelningen av arbete och fritid. I stället för olikartade upplevelser och livsmiljöer framträder vissa likheter.

Dagböcker och brev berättar om handarbete, om känslor förknippade med handarbete och om känslor som de tillverkade föremålen bar med sig. Ännu mer centrala inom handarbetets materiella kultur är dock föremålen. Märkdukar, brudtäckan och sybord är genuskodade föremål, och genom att analysera dem kan vi bättre förstå både handarbetet som sysselsättning och den därmed förknippade materiella kulturen. Räkenskaper, kvitton och bouppteckningar talar om förhållandet mellan handarbete och

konsumtion, om textilier och om olika föremål som behövdes för handarbete. Handarbetande kvinnor var dessutom ett frekvent tema inom visuell kultur: i målningar, grafik, teckningar och karikatyrer. Ett brett urval olika källor, allt från textilier till visuella och skriftliga källor, understryker handarbetets betydelse. För att förstå mycket vardagliga, men väsentliga förehavanden, såsom kvinnors eller tjänares arbete, mat, ätande och handarbete, måste man noggrant och eftertänksamt kombinera olika källor, eftersom de samtida inte nödvändigtvis fäste någon uppmärksamhet vid sådana saker och därför inte skrev om dem, eller så skrev de inte om dem av någon annan orsak. Föremålen och det stora antalet föremål som ståndspersoner – såväl män som kvinnor – förfärdigade berättar mer konkret än någon skriftlig källa om hur viktigt handarbetet var. Men många föremål tigger om sina skapare, ofta är det omöjligt att klarlägga skaparens sociala ställning. Föremålen talar inte om vem som höll i nålen eller trampade på svarvhjulet.

Likaså är det svårt att identifiera känslor kopplade till handarbete och handarbetande, eller ta reda på vilka känslor som alstren själva förde med sig, trots att det inte är nytt för historiker att analysera och studera känslor under historiska tidsperioder. Forskare har skrivit om kärlek mellan kvinnor och män samt om föremål förknippade med kärlek,⁵ men vi vet mindre om hur sorg och bekymmer uttrycktes genom föremål.⁶ Känslornas historia baserar sig ofta på skriftliga källor, medan man fäst mindre uppmärksamhet vid materiella källor.⁷ För att förstå det emotionella klimatet under äldre historiska perioder, samt hur man då uttryckte sensibilitet och känslor, måste dessa ämnen analyseras under olika epoker. Tidigmoderna källor berättar inte alltid direkt om individernas känsloupplevelser. I texterna beskrivs ofta händelser,

beteenden och känslor som ansågs vara passande för respektive situation, det som skribenten förväntades göra och känna eller uttrycka i skriftlig form.⁸ Under de senaste åren har historiker även börjat studera skriftliga källor, till exempel brev, såsom materiella och emotionella föremål.⁹ Känslor och uttryckande av känslor i samband med handarbete kan klarläggas genom att man analyserar förfärdigade föremål och samtida känslouttryckningar i skriftlig form. I dagböcker och brev uttrycks inte sällan känslor i mycket knappa ordalag, ibland endast som en vag förnimmelse.

Att lära sig sy och skapa med händerna

Handarbetets betydelse inom adelsflickors och adelspojkers uppfostran är oomtvistad. Under flera sekler var övningar i sömnad och annat handarbete ett obligatoriskt inslag i flickornas uppfostran. För pojkarna fick handaslöjd aldrig en lika central ställning som sömnaden hade för flickornas uppfostran till arbetsamma kvinnor. Genom sömnad lärde sig flickor i herrskaps- och adelsfamiljer att bli flitiga, skötsamma och plikttrogna. De här egenkaperna förmedlades från kvinna till kvinna genom sekelgammal praxis förknippad med kvinnors kollektiva skapande och andliga gemenskap. På museer och i privata samlingar finns en mängd märkdukar utförda av flickor, något som obestridligen visar betydelsen av sömnad, handarbete och olika föremål i kvinnornas liv och något som fördes vidare från en generation till en annan.

På 1700-talet lärde sig varje flicka, oberoende av stånd och social ställning, att sy under överinseende av sin mor, mormor eller farmor, äldre systrar eller en guvernant. Alla kvinnor, från bondhustrur till grevinnor, behövde färdigheter i sömnad. I skolor för

föräldralösa flickor lärde man flickorna sy och brodera så att de senare skulle kunna försörja sig och skaffa extra inkomster till sin familj. En kvinna med nål och tråd var en arketyper för feminin flit, hon avbildades i både textuell och visuell form, såsom i Juste Chevilletts kopparstick *Le Bon Exemple* (ca 1750).¹⁰ Sömnad var en viktig praktisk färdighet, men hade dessutom en fostrande funktion, därför var en flitig sömmerska ett gott exempel för sina medsystrar. Sömnad hjälpte flickor och kvinnor att behärska sitt uppförande och sina känslor, det fostrade dem till lydnad, dygd och flit.

Den elementära ställning som sömnad och annat handarbete hade inom flickors uppfostran förändrades ytterst lite under 1700- och 1800-talet. I Sverige och Finland var den största förändringen att man gradvis övergick från hemundervisning till mer institutionaliserad undervisning. På 1800-talet började det förmögna borgerskapet och prästerskapet, samt allt oftare även högt uppsatta ämbetsmän, föredra att utbilda sina döttrar på pensioner.¹¹ Längst fortlevde hemundervisningen bland aristokratin och den förmögna adeln. Aristokratin strävade efter att bibehålla sina kulturella koder, traditioner och sociala praktiker inom sin egen sociala krets, medan dyra skolor var ekonomiskt ouppnåeliga för mindre bemedlade, oberoende av social ställning.

Med tanke på flickornas uppfostran var märkduken, som de sydde när de var åtta till tio år gamla, ett viktigt föremål. Då var flickorna redan vana sömmerskor, eftersom de började öva sig med nål och tråd redan som fyra- eller femåringar. Märkduken gav flickorna en chans att förevisa sina sömnadskunskaper i större skala än tidigare övningar. Samtidigt innebar märkduken, som oftast syddes med korsstyggn i yllegarn på linnetyg, en övergångsrit mot mer krävande tekniker och mer sofistikerade material.¹²

Hundratals mönsterböcker hade utkommit i Europa ända sedan 1500-talet och de erbjöd olika modeller till bokstäver och symboler som broderades på märkdukarna. Flickorna fick troligen själva välja vilka symboler de broderade på sina märkdukar, som även var släkttavlor med flera generationers initialer broderade.¹³

Man kan föreställa sig en ung flickas känslor när hon lade sista handen vid sin märkduk: glädje och tillfredsställelse över ett utfört arbete, behovet av föräldrarnas godkännande samt frustration över en svår och tidskrävande uppgift. Däremot är det svårare att hitta flickornas känslor i källorna, eftersom märkdukarna sällan verbaliserade sina skapares känslor. Det stora antalet märkdukar som bevarats och sparats på museer, i privatsamlingar och hos familjer visar ändå på ett imponerande sätt hur uppskattade märkdukarna var som föremål, hur de sparades och vårdades i familjerna under seklernas lopp. På svenska och finska museer finns det över tvåhundra märkdukar från perioden 1720–1820.¹⁴ Deras proveniens är inte alltid känd och en bevarad märkduk kan lika väl ha utförts av en herrskapsflicka eller högre ståndsdam som av en person ur någon annan samhällsgrupp. Antalet bevarade märkdukar påminner om hur livskraftiga kvinnliga traditioner var samt om hur kulturella praktiker och skapande arbete över-skred sociala skrankor.

De flesta märkdukar är emellertid broderade av elitflickor, ibland även av kvinnor i medelåldern.¹⁵ Ett starkt argument för att kvinnorna som sydde märkdukarna var ståndspersoner är märk-

En flitigt syende kvinna, som inte utförde alltför avancerade och utsmyckade broderier, var en förebild för kvinnlig arbetsamhet, flit och lydnad. Juste Chevilletts kopparstick *Le Bon Exemple*, ca 1750.

FOTO: RIJSMUSEUM, AMSTERDAM.

LE BON EXEMPLE

En okänd flickas märkduk, 1770-tal.

FOTO: MARI MODIG, NORDISKA
MUSEET, STOCKHOLM.

dukarnas karaktär. De var inte enbart övningar i olika sömnadstekniker – den vanligaste var korsstygn – och i materialkunskap, de är också släkträd. Viktiga motiv var bokstäver, siffror och symboler, såsom blommor, hjärtan, kronor, fruktkorgar, hundar, nycklar och människofigurer, men minst lika viktiga var skaparens, hennes föräldrars samt far- och morföräldrars initialer. Det här mönstret följer de märkdukar som okända herrskapsflickor utförde 1731, 1762 och på 1770-talet, i likhet med Elsa Maria Löwenhielms märkduk från 1755, Ebba Boije af Gennäs märkduk från 1780, Märta Cristina Salenius märkduk från 1806 och Matilda Charlotta Mattheiszens märkduk från 1815. Förutom de bokstäver, siffror och symboler som behövdes för att märka linne, broderade flickorna stolt sina egna initialer på märkdukarna, ofta även sina föräldrars samt far- och morföräldrars initialer.

Om skaparens och hennes förfäders ställning talar de grevliga och friherrliga kronor som broderades ovanför initialerna.¹⁶

Att sy en märkduk var en genuskodad praktik. I högre ståndskretsar var det enbart flickor som sydde märkdukar, härigenom visade de upp sina färdigheter och dessutom sin lydnad och flit för sina föräldrar. Stolthet över börd, ställning och släktrrelationer

Elsa Maria Löwenhielms märkduk, 1755.

FOTO: MARI MODIG, NORDISKA MUSEET, STOCKHOLM.

syddes in i märkdukarna i form av initialer som betonade anornas och familjens roll inom adelskulturen.¹⁷ Olika mönster kunde senare användas som symboler för föräldrakärlek, platonisk respektive kroppslig kärlek, vänskap eller hörsamhet samt fruktbarhet och rikedom. Men betydelsen berodde inte bara på själva mönstret, utan även på valet av material och färger, på vilka föremål eller textilier de pryddes samt till vem föremålen eventuellt skänktes bort. För flickorna som sydde märkdukarna kan de broderade

mönstren sålunda tolkas representera förväntningar på framtiden som kvinnor, mödrar och härskarinnor över ett eget hushåll. För historikerna kan det vara svårt – rentav omöjligt – att i skriftliga källor påträffa explicita uttryck för känslor kopplade till arbetet på märkdukar. Det står dock klart att flickor förväntades känna plikt, engagemang och flit när de broderade märkdukar.

Den dagbok som Jacobina Charlotta Munsterhjelm, dotter på Tavastby gård, förde ger en glimt av en adelsflickas vardag och edukation samt de värderingar som låg bakom hennes utbildning, i slutet av 1700-talet. I dagboken kan man dessutom mellan raderna utläsa åtminstone några av de känslor som Jacobina Charlotta Munsterhjelm upplevde. I sin dagbok skrev hon nästan dagligen om syende, men hon nämner inget om någon märkduk. Hon kan dock mycket väl ha sytt den redan tidigare, eftersom hon var tretton år gammal när hon började föra dagbok. I likhet med sömnad ingick dagboksskrivande i adelsflickornas edukation.¹⁸ Det var ett sätt att lära sig skriva och uttrycka sig, ofta visades dagböckerna upp för föräldrar eller syskon som kommenterade och korrigerade dem.

Jacobina Charlotta Munsterhjelm ansvarade själv för sina egna kläder, hon sydde dem tillsammans med den äldre systern Ulla. Förutom att hon sydde kläder spann hon garn, häcklade lin, stickade strumpor och flätade halm till en stråhatt. Tillsammans med systern och kusinerna tillverkade hon dessutom vaxpärlor, tygblommor och smycken flätade av hår. Ibland sydde hon tillsammans med modern eller mormodern.¹⁹ Handarbete i familjekretsen kunde stärka känslomässiga band inför framtiden.²⁰ Ofta kunde emotionella band som uppstod mellan släktingar, kusiner och vänner under gemensamt syende eller handarbetande bestå i decennier, kanske rentav för hela livet. Adelsflickornas edukation

baserade sig, åtminstone delvis, på att man gjorde saker tillsammans, de lärde sig av äldre syskon eller släktingar samt av tidigare generationer. Att skapa tillsammans och lära sig av andra hjälpte flickorna att internalisera adliga och aristokratiska värderingar samt socialiserade in dem i adelskulturen och den adliga livsstilen.

Munsterhjelmns dagbok skildrar hur roligt hon tyckte det var att arbeta tillsammans med systemen och kusinen samt glädjen i att planera och förfärdiga nya klädesplagg. Hon skrev aldrig explicit om känslor i sina ytterst knapphändiga dagboksanteckningar, även om det går att utläsa känslor mellan raderna. Upprepningarna och hur ofta hon skrev om sömnad och annat handarbete, jämfört med till exempel brevskrivning eller trädgårdsskötsel, tyder på att hon tyckte om att handarbete. Anteckningarna visar också vilken viktig syssla handarbete var i adelskvinnornas liv. Munsterhjelm verkar särskilt ha njutit av att arbeta tillsammans med andra flickor och kvinnor, av möjligheten att prata under arbetet och av att sy kläder till sig själv eller tillverka små gåvor till vänner och släktingar. Bland unga herrskapsdamer innebar sömnad troligen också en möjlighet att klä sig moderiktigt, något som ökade chansen att delta i sällskapslivet, vara klädd enligt senaste modet och träffa andra ungdomar, främst män, det vill säga potentiella äktenskapskandidater.²¹

Skriftliga källor om hur herrskapspojkar och unga män lärde sig handaslöjd är relativt sällsynta, trots att män ur de högre stånden både svarvade och sydde. På 1760-talet skrev Johan Gabriel Oxenstierna i sin dagbok entusiastiskt om svarvande. Hans morbror, greve Gustaf Fredrik Gyldenborg, skickade honom hösten 1766 en svarvstol från Stockholm, varefter Oxenstierna svarvade nästan dagligen. Svarvning var ett populärt tidsfördriv bland aristokrater och kungligheter i 1700-talets Europa. Också upp-

fostringsfilosofer värdesatte träslöjd och praktiska färdigheter som ett inslag i barnens fostran och deras skrifter var kända även i Sverige. Jean-Jacques Rousseau betonade handaslöjdens betydelse inom barnuppfostran i sitt verk *Émile ou De l'éducation* (1762) och använde träslöjd som ett exempel på en fostrande aktivitet. Rousseau ansåg att det var nödvändigt att inkludera praktiska färdigheter i barnuppfostran, de bidrog till att socialisera barnen och integrera dem i samhället.²² Greve Gyllenborg, som intresserade sig för sin systersons uppfostran, visste troligen hur moderiktig träslöjd var inom de europeiska elitkretsarna och kände dessutom till Rousseaus uppfostringsfilosofi. Därför ville han även ge en konstnärlig och praktisk dimension till Oxenstiernas klassiska uppfostran, som främst siktade på en ämbetskarriär.

För Oxenstierna var svarvning ett absolut nöje, även om han kunde bli frustrerad över hur svårt det var att förfärdiga föremålen han planerat: »Jag svarvade, men då inget lyckades för mig, var jag på dåligt humör hela dagen.«²³ Oxenstierna svarvade nästan dagligen efter sina studier som en motvikt till de studiefyllda dagarna. Han beskrev svarvningen både som arbete och som konst.²⁴ Den här uppfattningen betonar 1700-talets dubbla syn på slöjd och handarbete, de var både nyttiga göromål och dekorativ konst, som man kunde lära sig behärska med hjälp av disciplin och övning samt skicklig koordination mellan öga och hand.

Sin klassiska utbildning hänvisade Oxenstierna till som arbete, särskilt när studieprogrammet han läste under informatorns överinseende var omfattande och tungt.²⁵ En kort dagboksanteckning från senhösten 1766 avslöjar Oxenstiernas entusiasm för svarvning: »Alla dessa dagar delades mellan böckerna och svarvstolen, men jag erkänner att största delen tillbringades vid den senare.«²⁶

Åren 1793 och 1794 fick Hans Abraham von Schnell på Årsta gård söder om Stockholm pengar i julklapp av sin far för att kunna köpa en svarvstol. I maj 1795 var svarvstolen fullt utrustad och den då femtonårige ynglingen kunde visa upp sin skicklighet för modern.²⁷ Det var dyrt att utrusta svarvstolen med olika delar, blad och verktyg, inte ens den välbärgade adelsfamiljen von Schnell kunde finansiera alltihop på en gång. Ändå kan man anta att slöjd var viktigt också för Hans Abraham von Schnells uppfostran, eftersom man under flera års tid samlade pengar till att införskaffa svarvstolen. I det här fallet är det lättare att tolka vilka känslor von Schnells mor, Märta Helena Reenstierna, hyste när hon i sin dagbok skrev om svarvstolen än att veta vilka känslor den unge mannen själv hyste för svarvning. På 1790-talet hade Märta Helena Reenstierna redan förlorat sju av sina åtta barn. Genom hela dagboken uttrycks sorgen över deras död och kärleken som hon hyste till alla sina barn, både döda och levande, i skrift.²⁸ Hon var mycket ambitiös i fråga om sonen, hans uppfostran och hans framtida karriär, vilket troligen var den grundläggande orsaken till inköpet av svarvstolen. von Schnell delade uppenbarligen inte Oxenstiernas passionerade inställning och hängivenhet i fråga om svarvning eftersom hans mor senare omnämner svarven endast en gång, 1803.²⁹

I herrskapssönernas uppfostran tränades och uppnåddes konstnärliga talanger samt disciplin och tålamod genom träslöjd, teckning och musik. Slöjdverktyg krävde mer koordinationsförmåga, kraft och kunnande än vad nålen gjorde, därför lärde de sig snarare att svarva som unga män än som små pojkar. Dessutom lärde sig pojkar sällan att sy som barn, men de skaffade sig ibland sömnadsfärdigheter i vuxen ålder. Det fanns även undantag, såsom greve Göran Oxenstierna, han lärde sig sy som barn alldeles i början

på 1800-talet. År 1805 tillverkade han vid elva års ålder en pall av tyglappar han själv broderat. Fadern Johan Gabriel Oxenstierna, som älskat svarvning i sin ungdom, antecknade stolt i dagboken som han skrev till sin hustru att gossens sömnad var synnerligen konstfärdig, »det är som om du sydt det».³⁰ Jämförelsen mellan sonens och moderns färdigheter var uppenbarligen avsedd som en komplimang till dem bägge.

Johan Gabriel Oxenstierna blev intresserad av att rita broderimönster och knyppla spetsar runt sekelskiftet 1800 när han redan var i femtioårsåldern.³¹ Dragonen Carl Johan Aminoff lärde sig däremot brodera på 1750-talet, vid cirka 25 års ålder. Aminoff utnyttjade sina färdigheter som socialt kapital: i kombination med musikalitet och konversationskonst väckte han (ofta erotiskt) intresse bland kvinnor som tagit med sig sitt handarbete till olika societetstillställningar. »[...] både Frun och iag rätt ofta rådnade då Våra ögon möttes. [...] Ömsom arbetade Hon Vid Sitt Sybord, hvarvid iag Också biträdde, och Hvaröver Hon icke Litet Förundrade Sig [...]. På detta Sätt passerade iag mina Dagar i ett avundsvärdt nöije», skrev Aminoff i sina memoarer.³²

De här exemplen på män som sydde visar tydligt handarbetets genusindelade värld och maktstrukturer kopplade till kvinnors och mäns livssfärer. För män var sömnad ett angenämt tidsfördriv medan det för kvinnor var en daglig syssla ända från barndomen. Handarbete kan ses som en interpretation av kvinnliga dygder, det representerade inte bara flickorna själva utan också deras familjer. Ändå erbjöd olika former av handarbete en chans till umgänge och sällskapsliv över könsgränserna, något som uppskattades av både män och kvinnor. Dessutom kunde människor fullt medvetet utnyttja sina handarbetsfärdigheter för att flirta eller för att väcka ömsesidig erotisk laddning, såsom i Johann Heinrich Eberts

och Sigmund Freudenbergers kopparstick *L'Occupation* (1774).³³ På bilden sitter en kvinna vid sin sybåge tillsammans med en elegant klädd man. Hon griper djärvt tag i hans västfäll och frågar om västen är en kärleksgåva. Mannen svarar att han inte har någon älskarinna, men att han framför sig ser en förtjusande varelse som kunde introducera honom för ömheten. Mannen kallar kvinnan en charmerande Thisbe och anspelar sålunda på historien om kärleken mellan Pyramus och Thisbe i Ovidius verk *Metamorfoser*. Både kvinnans och mannens gester och ord är öppet insinuanta, den intensiva stämningen understryks ytterligare av att en tjänsteflicka i bakgrunden åser parets replikväxling och kroppsspråk.

*Föremål, känslor
och genuskodade praktiker
inom handarbete*

Om kvinnor ur de högre stånden och aristokratin intresserade sig för sömnad var de troligen skickliga med nål och tråd eftersom de hade övat sedan barnsben. Många kvinnor var lika skickliga som professionella broderare eller brodöser.³⁴ Uppnåendet av sådana förväntade kvinnliga färdigheter och dygder som synliggjordes i handarbetet väckte sannolikt många slags känslor hos kvinnorna, eftersom handarbete var så centralt inom adelskulturen och kvinnorna ägnade sig åt det flera timmar per dag. Alla kvinnor hade dock inte tid för avancerade handarbeten vid sidan av nödvändigt lappande och lagande samt sedvanlig sömnad. Särskilt sådana kvinnor som bar ansvaret för stora hushåll och för driften av herrgårdar hade mindre tid för handarbete än unga flickor, äldre kvinnor eller kvinnor inom högadeln. I sina dagböcker beklagar sig

I. OCCUPATION

C'est Vous, on le quitte à moi, non au gâter,
 De l'Amour est-elle un présent ?

Non, Charmante Thérèse, je n'ai point de tendresse
 Mais j'ai devant les yeux un objet adoré
 Qui sur tous connaît la tendresse

högreståndskvinnor över att de inte hunnit med att sy.³⁵ Men inte ens flitiga dagboksskrivare som Märta Helena Reenstierna uttryckte sina känslor öppet i skriftlig form. Man kan ändå ana att kvinnorna när de klagade över tidsbrist antingen saknade syendet eller åtminstone kände sig förpliktade att organisera sin tidsanvändning på ett sätt som gav dem mer tid för sömnad. Annars hade de knappast omnämnt saken i dagböckerna.

Alla kvinnor tyckte inte om att handarbета, vissa upplevde sömnaden som en nödtvungen syssla; först skedde den i uppfostrande syfte genom inläring av stygn och sömmar samt förfärdigande av märkduken, sedan utgjorde den ett centralt och obligatoriskt inslag i ståndspersonernas sällskapsliv. I slutet av 1700-talet blev kvinnans ställning och rätt till utbildning föremål för offentlig debatt främst i Storbritannien, då blev även handarbete indraget i den hätska debatten. Främst dryftades den lämplig balansen mellan nyttig sömnad och (alltför) dekorativ sömnadskonst. I centrum för kritiken stod det offentliga förevisandet och uppvisandet i hemmet av elitkvinnornas handarbete, som ställdes i kontrast till en mer anspråkslös, privat sömnad enbart utförd för och åsedd av den egna familjen och släkten.³⁶ I Sverige var den offentliga synligheten för högrestånds- och aristokratkvinnors broderier och handarbeten mindre spektakulär, den lämnade sålunda rum för individuella val och preferenser. Inte heller debatten om utbildning för kvinnor och kvinnans roll i hemmet hade ännu vid denna tid blivit någon samhällsfråga. Ändå ansåg man att handarbete var en grundläggande kvinnoyssla och en elementär färdighet

Handarbete ingick i ståndspersonernas sällskapsliv och gav chanser till flirt mellan män och kvinnor. Johan Heinrich Eberts och Sigmund Freudenbergers kopparstick *L'Occupation*, 1774.

FOTO: NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

för kvinnor; med dess hjälp kunde de skapa de mest skiftande alster både för att brukas i hemmet och för att ge bort i gåva. Den här synen på handarbete som en nödvändig färdighet för flickor fortlevde till slutet av 1900-talet.

Bland föremålen som skickliga kvinnor förfärdigade fanns förkläden, täcken, mattor, dräkter, eldskärmar, möbelöverdrag, sjalletter och näsdukar, västar, plånböcker, gobelänger och broderade tavlor. Till kyrkorna donerade högreståndskvinnor altarkläden, mässhakar och andra kyrkotextiler de förfärdigat. På så sätt synliggjorde de religionens och kyrkans betydelse för elitkulturen, samtidigt som textilierna underströk sin skaparinnas sociala status och kvinnliga dygder. Sålunda hade kvinnornas arbete både en profan och en sakral sida. Invecklade broderier manifesterade en kvinnas färdigheter, skicklighet, flit och goda smak, i likhet med hennes familjs och släkts framträdande ställning, och dessa visades upp i kyrkan och i hemmet. Kvinnor broderade, sydde och vävde in sina förväntningar och känslor i föremålen de skapade och överförde dem till föremålens mottagare och brukare. På det här sättet visualiserade och materialiserade kvinnor åtminstone till en viss grad sina upplevelser och känslor i föremålen de tillverkade.

Förutom kyrkotextiler förfärdigade kvinnor andra textilarbeten som inte var avsedda för hemmet. Föremål som skänktes bort eller mottogs i gåva var för mottagaren tecken på sin skapares tillgivenhet, vänskap eller pliktkänsla. Jacobina Charlotta Munsterhjelm tyckte om att planera och förfärdiga handarbeten, sy kläder, sticka och tillverka små, moderiktiga accessoarer. Hon gjorde små smycken av hår tillsammans med sin syster och sin kusin, sedan försåg en låssmed i den närmaste staden Lovisa smyckena med lås. De moderiktiga hårsmyckena gavs bort till släktingar

Det är inte alltid känt vem som tillverkat olika textilier som ingår i museernas samlingar och det är i det närmaste omöjligt att skilja ett arbete av en professionell broderare eller brodös från ett handarbete utfört av en skicklig amatör. Framsidan på en broderad kjol, troligen professionellt hantverk, silke, guld- och silvertråd samt paljetter, första hälften av 1700-talet.

FOTO: ELISABETH ERIKSSON, NORDISKA MUSEET, STOCKHOLM.

och vänner för att minna om tillgivenhet.³⁷ Smycken tillverkade av hår var mycket populära på 1700- och 1800-talet. Man tänkte sig att en kär människas hår besatt särskilda krafter, därför var smycken gjorda av hår omtyckta minnen av både levande och döda närstående. I sin enklaste form handlade det om att spara en hårlock i en medaljong eller att sätta fast en liten hårlock på en brosch. De mest omsorgsfullt utarbetade smyckena var konstfärdiga skapelser där man knypplade spets eller flätade ett kaméarmband av människohår.³⁸ Hårsmücken och andra handarbeten skänkte Jacobina Charlotta Munsterhjelm nöje och gjorde henne till en länk i generationernas kedja när hon arbetade tillsammans

Plånbok av siden med broderier i metalltråd, 1764.

FOTO: ELISABETH ERIKSSON, NORDISKA MUSEET, STOCKHOLM.

med sina syskon, sin mor eller mormor.

Bland gifta kvinnor begränsade tidsbrist och långsamheten hos broderiarbetet deras möjligheter att utföra komplicerade handarbeten och avancerade broderier, de hade inte tid att förfärdiga mer än nödvändiga klädesplagg. Ofta ägnade kvinnorna sin dyrbara fritid till att sy kläder till sina barn. För gifta kvinnor ingick den egna familjens klädvård och klädsömnad i deras »yrke« och i moderlig omsorg.³⁹ Att förse barnen med lämpliga kläder var ett sätt för kärleksfulla och omhändertagande mödrar att vårda sin avkomma.⁴⁰ Mödrarna uttryckte sina känslor och sin omsorg genom att sy klädesplagg till sina söner. Grevinnan Sara Gyllenborg hjälpte sonen Johan Gabriel Oxenstierna att packa när han 1768 avreste från sin hemgård Skenäs till Stockholm för att bli ämbets-

man vid Kungliga kansliet. För Oxenstierna var klädesplaggen som hans mor sytt ett tecken på hur fäst modern var vid sonen och på hennes omtanke om honom och hans kommande liv.⁴¹

Märta Helena Reenstierna hade just inte tid att handarbета, eftersom det tog mycket tid att sköta arbetet på herrgården och i hushållet. Sin knappa fritid använde hon till att sy eller lappa kläder till sin man, Christian Henrik von Schnell, och till sonen Hans Abraham. Vilka känslor som Reenstierna lade ner i sina handarbeten till mannen eller sonen måste man utläsa ur hennes knappa dagboksanteckningar. Där nämner hon upprepade gånger att hon sytt »till min son« eller »till min make«, vilket understryker hennes band till maken och det enda överlevande barnet. Endast sällan skrev Reenstierna om klädesplagg eller föremål som hon förfärdigade till sig själv, eller om känslor förknippade med dessa, men hon gjorde det i augusti 1799: »Söndag. Eftermiddagen roade jag mig med ritning och projecter till en solfjeder, som jag åstundar, om jag lefver tills den kunde bli gjord.«⁴² Av Reenstiernas dagboksanteckningar framgår konkret att handarbeten kunde utföras under en mycket lång period och att ett halvfärdigt handarbete inte nödvändigtvis blev färdigt under skaparinnans livstid.

I allmänhet nyttjade Märta Helena Reenstierna olika sömmerskors och skräddares tjänster när hon lät sy upp någonting. Ibland beställde hon också syarbete av en vän till familjen, en ogift adelsdam vid namn fröken Wrangel, vars skicklighet verkar ha varit allmänt känd inom Stockholms societet. År 1794 beställde operadansösen Sophie Hagman en broderad eldskärm av Wrangel, det skulle bli en julklapp till hennes älskare, Gustav III:s yngste bror Fredrik Adolf, hertig av Östergötland.⁴³ Fröken Wrangel använde uppenbarligen sin handarbetsskicklighet för att skaffa sig välbe-

hövliga extrainkomster, men det kan också hända att hon tyckte om handarbete och gärna gjorde det. Om detta tiger källorna. Fröken Wrangels alster gavs bort som gåvor, de förmedlade tillgivenhet och andra känslor mellan givaren och mottagaren, inte skaparen. Fast det är mycket möjligt att hertigen trodde att Sophie Hagman hade sytt eldskärmen, eftersom broderiskicklighet förknippades med kvinnor och deras färdigheter oberoende av ställning och uppfostran.

Också män som utförde handaslöjd gav bort sina alster i present. Johan Gabriel Oxenstierna svarvade 1766 mindre träföremål som han skänkte sin kusin, greve Johan Henning Gyllenborg, för att uttrycka såväl sin glädje som sin tacksamhet över svarvstolen han fått; enligt Oxenstierna var han skyldig just kusinen det största tacket.⁴⁴ I november–december 1789 gjorde kammarherren, greve Adolf Ludvig Piper små julgåvor av kartong till hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlottes hovfolk på begäran av sin maka, hertiginnans hovmästarinna Sophie von Fersen.⁴⁵ År 1800 gav Otto Magnus von Essen ett pennfodral han själv förfärdigat i gåva till sin kusin, friherrinnan Ulrika Margareta Rehbinder.⁴⁶ I april 1803 skänkte Hans Abraham von Schnell sin mor Märta Helena Reenstierna »en Elphenbens dosa så liten som en hasselnöt« som han hade svarvat.⁴⁷ Männen var också stolta över de kläder, accessoarer och andra föremål som kvinnorna gjort till dem och på vilka kvinnorna lagt ner tid och skicklighet. År 1814 tackade Jacobina Charlotta Munsterhjelm sin bror, Anders Munsterhjelm, varmt sin syster för handskarna som hon hade gjort åt honom.⁴⁸

För kvinnor var handarbete en daglig syssla som var närvarande överallt och ofta var textilerna de tillverkade avsedda att brukas av någon annan än dem själva. Mäns handarbete förefaller däremot ha syftat mer till deras egen glädje och nöje. Detta mins-

Modeller till broderade tavlor togs ofta från gravyrer, särskilt när man broderade landskap med silkestråd på sidentyg. *Trompe l'œil* av Johanna Maria Schagerström 1795, broderi och målning på siden.

FOTO: BERTIL WRETING, NORDISKA MUSEET, STOCKHOLM.

Smycken av hår var populära i slutet av 1700-talet och i synnerhet på 1800-talet. Smyckena tillverkades av hår från såväl levande som döda närstående personer. Engelsk brosch, ca 1785–1786.

FOTO: © VICTORIA & ALBERT MUSEUM, LONDON.

kade dock inte på männens glädje när de gav bort små dosor eller promenadkäppar de själva förfärdigat i present.

Det är viktigt att notera att även om män gärna skapade allt möjligt med händerna, och skänkte bort egenhändigt gjorda föremål, var deras handarbete en mer småskalig syssla än kvinnornas handarbete. I Sverige ägnade sig också män åt att sy, men i England verkar sömnad inte ha tillhört elitmännens hobbyer.⁴⁹

För kvinnor var handarbete ett väsentligt och tidskrävande inslag i det dagliga livet, från barndomen ända till ålderdomen. Till exempel att förbereda hemgiften, sticka, sy och brodera var ett ofrånkomligt arbete. Till hemgiften knöt kvinnorna också både förhoppningar och farhågor för det framtida äktenskapliga livet. Hemgiften förbereddes omsorgsfullt under många år, ofta redan långt innan flickorna visste vem den blivande maken var. Hemgiften manifesterade kulturella koder och traditioner samt förde dessa vidare. Det omsorgsfullt märkta linnet – lakan, örngott, borddukar, servetter och handdukar – överförde i materiell form adelskulturens outtalade koder från generation till generation.⁵⁰ Jacobina Charlotta Munsterhjelm skildrar i sin dagbok hur omsorgsfullt systemen Ulla våren 1800 förberedde linnet till sin hemgift.⁵¹ Adelsdöttrar broderade och märkte linnet till hemgiften med stygnen de lärt sig som barn, syftet var att visa upp de unga kvinnornas färdigheter samt att garantera att de var kapabla husmödrar som kunde sköta ett eget hushåll. Märkt linne var en symbol för elitkvinnornas stolthet över sin släkt och sina färdigheter.⁵² Det fina kvalitetstyg som användes för att sy hemgiftslinnet var en nödvändig lyx, eftersom det var just genom kvaliteten på broderierna och tyget som brudparet i linnet manifesterade sin allians, sin goda smak och brudens skicklighet. Det spelade ingen roll om adelsdamerna själva broderade sin hemgift eller om arbetet beställdes av någon professionell brodös.

Grevinnan Sophie von Fersen förberedde 1776 sitt bröllop med greve Adolf Ludvig Piper och linnetyget som införskaffades till hennes hemgift kostade 4 300 daler kopparmynt, mer än vad en genomsnittlig herrgård skulle ha kostat.⁵³ Källorna nämner inget om hur mycket av hemgiften Sophie von Fersen själv sydde, men troligen delegerades mycket av arbetet till utomstående sömmer-

skor. Brudlakanen, som unga flickor kunde sy och brodera på i flera år, vittnar om flickornas glädje och stolthet, färdigheter och familjerelationer samt om väntan på en ny levnadsfas som gift kvinna.

Förutom linne hörde ett brudtäck till en generös hemgift. Det tog inte bara tid att brodera brudtäcket utan det var dessutom dyrt, eftersom materialet ofta var värdefullt: sidentyger och silkestråd eller moderiktig tryckt indisk bomull. Utförandet av brudtäcket, i likhet med resten av hemgiften, var laddat med positiva känslor, förväntan och glädje. Glädjen i att arbeta tillsammans gav brudtäcket en ännu mer central roll inom elitkvinnornas hemgift. Brudtäck i siden kviltades och pryddes med rikliga broderier. I det stoppade och broderade brudtäcket sydde kvinnor in både hopp och rädsla för det kommande äktenskapet, den äktenskapliga samlevnaden, barnafödande och familjemedlemmars död. Att kvilta och brodera ett så stort täcke var ett arbete som lätt kunde ta flera månader, rentav flera år. Täckets tillverkades kollektivt, en grupp kvinnor samlades runt den stora täckbågen för att arbeta tillsammans. För unga kvinnor var det här tillfälle att inhämta kunskap av äldre kvinnor om såväl handarbete som kvinnoliv. Förfärdigande av brudtäcket och hemgiften var en övergångsrit från flicka till kvinna.

Medan kvinnorna sydde och broderade höll unga män dem sällskap, retades med dem och kurtiserade dem.⁵⁴ Sammanställandet av hemgiften gav sålunda en chans till umgänge mellan män och kvinnor, det gav också bägge könen tillfällen att studera tänkbara äktenskapskandidater. Senare pryddes det omsorgsfullt broderade och kviltade täcket brudkammaren, där det nygifta paret tillbringade sin bröllopsnatt. Till brudkammaren anlände bruden förberedd och ledsagad av de kvinnliga bröllopsgästerna,

medan de manliga gästerna ledsagade brudgummen. Det märkta och spetsprydda linnet, lakanen, brudens nattlinne och nattmössa var snarare avsedda att imponera på de kvinnliga gästerna än på brudgummen.⁵⁵

Äktenskapet var det idealiska målet för kvinnor och redan under tidigmodern tid fanns det gott om förväntningar på känslor laddade till äktenskap.⁵⁶ Ändå var det långt ifrån alla herrskapskvinnor som faktiskt gifte sig. Förberedelsen för äktenskapet och det framtida kvinnolivet manifesterades i handarbetandet, inte bara i brudtacket och brudlakanen, som förfärdigades redan innan det fanns någon brudgum. Däremot broderade brudens närmaste vänner brudstrumpeband till den högreståndskvinna som stod i begrepp att gifta sig.⁵⁷ Strumpebanden kunde dekoreras med koketta verser. Stroferna var ett löfte om kroppsliga njutningar, som hörde till äktenskap på 1700-talet.⁵⁸

Handarbete var nära förknippat med olika faser i kvinnolivet samt stunderna när flickor eller kvinnor övergick från en levnadsfas till en annan: från barndom till ungdom (märkduken) eller från ungmö till maka (brudtacket, brudlakanen och linnet). Märkt linne var i dagligt bruk, men högklassigt linne var också värdefullt lösöre som gick i arv från mor till dotter. Linnet förenade sålunda kvinnornas arbete, färdigheter och känslor under seklernas lopp och dessa materialiserades i linneskåpens innehåll. Ibland ärvde även söner linne, exempelvis ärvde Hans Axel von Fersen 1794 lakan som märkts redan 1605.⁵⁹

Pehr Hilleström målade tiotals tavlor av handarbetande kvinnor. De flesta avbildar unga kvinnor, trots att kvinnor sydde hela sitt liv från barndom till ålderdom.

FOTO: STOCKHOLMS AUKTIONSVERK.

Detalj av ett broderi på ett brudtäck i siden, slutet av 1700-talet.

FOTO: OLLE NORLING, UPPLANDSMUSEET, UPPSALA.

Handarbete och handarbetande var inte enbart förknippade med glada och lyckliga stunder i livet, de kunde också vara en tröst i sorgen, vare sig det handlade om en älskad persons bortgång eller om svikna förhoppningar.⁶⁰ Broderi och annan sömnad var ett passande tidsfördriv för kvinnor när de var ensamma. Under vistelser på landet tröstade sig Hedvig De la Gardie med handarbete i sin ensamhet när hon inte omgavs av sin vanliga vänskrets. Hon broderade på 1770-talet överdrag till flera stolar och täcken till sängar i sina hem. För grevinnan var handarbete ett angenämt sätt att fylla de stillsamma sommardagarna på herrgården. Sommaren 1777 skrev hon till sin nygifta dotter Sophie von Fersen: »Varje dag ser jag min saknad växa, [den beror på]

avsaknaden av ert sällskap, som jag aldrig vänjer mig vid. [...] Mitt liv är så uniformt att det inte finns mycket att berätta för er kära vän [...] efter middagen arbetar jag [= handarbetar].« De dagliga rutinerna lugnade grevinnan och dämpade hennes oro för dotterns välmåga och lycka.⁶¹ För Johan Gabriel Oxenstierna däremot skänkte svarvningen glömska när han som tonåring var djupt och trånfullt förälskad i herrgårdens unga hushållerska. »Jag svarvade, så ofta jag kunde, för då glömde jag bort mig själv«, skrev han hösten 1766.⁶²

Platser och rum för handarbete

Exemplen på handarbete i hemmet och vid hoven ger vid handen att handarbete var mycket mer än bara en hemsyssla. Handarbete utfördes på många olika platser, såväl fysiska som mentala, och för elitkvinnorna var det även en social och konstnärlig verksamhet. Handarbete gav kvinnorna rikliga möjligheter till allt från enkelt syende till avancerat och konstnärligt skapande.⁶³ Inom eliternas sällskapsliv, där bägge könen deltog, gav sömnad en möjlighet till att samtidigt åhöra samtal, högläsning ur böcker och brev eller musicerande, men även till tyst arbete. Handarbete var en lika mångsidig syssla som vilket annat kvinnoarbete som helst i det tidigmoderna Europa.

När man talar om eliterna förknippas särskilt sömnad ofta med hemmet och dess växande betydelse. För arbetarklasskvinnor, som förtjänade sitt uppehälle med textilarbete i hemmet, i verkstäder eller vid manufakturer, öppnade sömnad dörren till världen utanför hemmet.⁶⁴ Som redan nämnts blev de brittiska elitkvinnornas handarbete i slutet av 1700-talet ett inslag i en bredare offentlig debatt om familjelivet och familjens ställning. Samtidigt

drog sig elitkvinnorna i allt högre grad tillbaka till hemmet och överlämnade den halvoffentliga och offentliga sfären till männen.⁶⁵ I Sverige var denna förändring mindre synbar och under hela 1700-talet var handarbete ett viktigt inslag i eliternas sällskapsliv. Under 1800-talets lopp kom dock handarbete allt oftare att förknippas just med kvinnor och med hemmet.⁶⁶ Hemmet var under sekler en central miljö för kvinnors verksamhet och aktörskap, därför handarbetades också där. Ändå var ståndskvinnornas liv rörligt och handarbete utfördes på många olika platser, såväl i som utanför hemmet.⁶⁷ De här olika »känslorummen« kunde vara fysiska rum, där människor var fysiskt närvarande, eller mentala platser dit man drog sig tillbaka andligen, främst under kraftiga känsloladdningar.⁶⁸

Hemma arbetade, det vill säga handarbetade, många elitkvinnor troligen i salen eller i förmaket, såsom på Pehr Hilleströms målning *Nysterska*, där en moderiktigt och bekvämt klädd herrskapsdam har somnat vid sitt arbete. På bordet, i ljuset från fönstret, står en nystvinda och en korg med färdiga garnnystan.⁶⁹ Bouppteckningar visar att det såväl på herrgårdar ute på landet som i stadsbostäder oftast var i salar och förmak som det stod sybord eller sybågar.⁷⁰ I bouppteckningar och inventarieförteckningar kallas inte alltid små bord explicit för just sybord, men deras ringa storlek, rörlighet och lådor gav borden många användningsmöjligheter, därför kunde de även användas som sybord.⁷¹ Sängkammare, budoarer och kammare var också platser för handarbete, läsning, skrivning och umgänge med vänner, såsom Jean-Michel Moreaus teckning från 1775 visar. På bilden har ett litet sällskap församlats i en herrskapsdams sängkammare eller budoar. Kvinnan i mitten är gravid, sällskapet talar om den instundande förlossningen och hennes vänner försäkrar henne att

det inte finns något att oroa sig för. Kvinnan till höger håller ett litet, moderiktigt handarbete i händerna.⁷²

Inomhus varierade platserna för handarbete lite, även om miljön skiftade mellan landsbygd och stad, från herrgårdar till stadsbostäder. Sybord, spinnrockar och sybågar samt andra redskap som behövdes för textilslöjd var små och lätta tingestar som lätt kunde flyttas från ett rum till ett annat, vilket gjorde handarbetet till en mobil syssla. Det kunde utföras på olika ställen beroende på tiden på dygnet eller på året, på den sociala situationen eller på arbetets natur. Under 1700-talet differentierades planlösningen och rumsdispositionen i elithusen, olika aktiviteter fick egna, för dem lämpade utrymmen. Men utrymmena för handarbete förblev ändå i mindre grad separerade än sådana utrymmen som inreddes för att till exempel skriva, äta och sova.

Under senare hälften av 1700-talet blev skrivbord, chiffonjéer och sekretärer personliga och luxuösa möbler. De spelade en viktig roll för uppkomsten av nya skrivpraktiker och för kvinnors aktörskap, vilket kvinnor kunde verkställa med hjälp av brev.⁷³ Samma sak skedde med syborden. Syborden med sina lådor, påsar och askar var ställen där man förvarade handarbetstillbehör. Sybord som tillverkats i dyrbara material av skickliga hantverkare var lyxartiklar, de ingick i den globala lyxvaruhandeln samt den globala produktionen och konsumtionen av lyxvaror. Syborden skänkte sina ägare och användare sinnesupplevelser, främst baserade på känsel och syn, tack vare de högklassiga material som förvarades i dem och användes för handarbete. De mest förmögna ståndspersonerna kunde införskaffa bord som i sig själva var små konstverk, användarna kunde beundra det skickliga hantverket medan de handarbetade. Borden skänkte också användarna komfort och lisa i form av konst, handarbete och handaslöjd. Sybor-

det kunde även innebära ett mentalt rum för sin ägare eller användare. Sybordet var en fristad för arbete, rekreation, plikter, disciplin och flitig övning, kreativitet, tröst och vänskap. Kvinnornas sybord var sällan utrustade med låsbara lådor eller lönnfack, såsom sekretärerna, men de var ändå privata utrymmen där kvinnor kunde stänga in och förvara handarbeten som förmedlade deras känslor. Även om kvinnor otvivelaktigt sydde in sina känslor i handarbetena de utförde, var broderier, prydnadssömmar och spetsar mindre avslöjande än brev, de senare utgjorde textuella bevis på känslor och tankar.

Svarvstolar kunde vara lika pampiga som sybord, men de kunde inte flyttas lika lätt som de smäckra borden. I Nordiska museets samlingar finns en svarvstol från 1760-talet som troligen tillhört hertig Fredrik Adolf.⁷⁴ Den är inte större än ett sybord (den mäter 79 x 72 x 49 cm) men den är betydligt tyngre, det var inte alls lika enkelt att flytta den från ett ställe till ett annat som att flytta på lätta sybord eller sybågar. Dessutom var svarvande ett högljutt arbete som skräpade ner, det kunde inte utföras i förmak eller sängkammare. Greve Clas Julius Ekeblads svarvstol stod enligt hans bouppteckning från 1796 i hans kabinett, bredvid biblioteket.⁷⁵ Johan Gabriel Oxenstierna verkar ha rört sig med sin svarvstol mellan olika rum, eftersom han skriver i sin dagbok i februari 1768: »Då jag på sista tiden svarvat i salen, där det aldrig eldas, har jag fått hosta. Men jag svarvar inte mindre för det.«⁷⁶ På herrgårdar var salarna de största och mest luxuöst inredda

Handarbetet förkroppsligade kvinnoflit, men under det enformiga manuella arbetet kunde kvinnor också vårdslöst slumra till.

Pehr Hilleström, *Nysterska*, ca 1780–1790.

FOTO: NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

rummen, men de stod ofta kalla vintertid eftersom det var svårt att hålla stora utrymmen varma och uppvärmningen förbrukade enorma mängder ved. Tack vare sin storlek var salarna lämpliga ställen att svarva, då detta krävde mer utrymme än sömnad. I salarna kunde man också placera stora täckbågar för att brodera och vaddera sängtäcken. På många herrgårdar fanns det dessutom i någon sidobyggnad ett rum för textilarbete; där förvarade man vävstolar, härvlar och andra skrymmande redskap.

När man skapade platser och rum för handarbetande var det väsentligt att syborden var lätta och rörliga eftersom avancerade handarbeten och broderier förutsatte en jämn tillgång på ljus, helst dagsljus. Sybordet kunde enkelt flyttas till ett fönster med bra ljus eller under hösten och vintern ställas vid brasan för att man skulle få ljus och värme. Under långa vår- och sommardagar kunde man utföra krävande handarbeten hela dagen, medan det under korta höst- och vinterdagar var ont om naturlig belysning för minutiöst arbete och sömnaden fortgick i skenet av levande ljus. Det gick att spinna, härvla, nysta, sticka, virka och sy enkla saker även i skumrask, men detaljerade broderier förutsatte gott om ljus. Eftersom kvinnor sydde och handarbetade året runt kunde de anpassa sitt arbete efter ljusförhållandena. Ljus, eller brist på ljus, inverka-
de mindre på svarvning och träslöjd, vilket troligen var en orsak till att Johan Gabriel Oxenstierna svarvade huvudsakligen under

Dyrbart klädda aristokratkvinnor avlägger visit i sällskap med en präst. En av kvinnorna har ett handarbete i knät. På det lilla bordet ligger en sysax och ett hoprullat snöre. Handarbetande gav kvinnor en chans att visa upp sina behagfulla händer och deras rörelser. Jean-Michel Moreau, *N'ayez pas peur, ma bonne amie (Have No Fear, My Good Friend)*, 1775.

FOTO: THE J. PAUL GETTY MUSEUM, LOS ANGELES.

Sybord utfört av hovsnickaren Georg Haupt i amarant, ebenholts, björk och lönn med förgyllda mässingsbeslag, 1770–1780-tal.

FOTO: BUKOWSKIS, STOCKHOLM.

vintermånaderna när han inte kunde arbeta i trädgården, jaga eller röra sig ute i naturen.⁷⁷

För Jacobina Charlotta Munsterhjelm var hemmet och rummet hon delade med systemen den vanligaste platsen för handarbete. Hon sydde också tillsammans med sin mormor, men nämner inte i dagboken mer exakt i vilket rum de arbetade. Troligen sydde de antingen i förmaket eller i mormoderns sängkammare. Vackra sommardagar tog Munsterhjelm och hennes syster med sig sina

Svarvstolen i rokokostil, hyvelbänken och verktygen har troligen tillhört hertigen av Östergötland Fredrik Adolf, ca 1760–1769.

FOTO: THOMAS ADOLFSSON, NORDISKA MUSEET, STOCKHOLM.

handarbeten till en närbelägen sjöstrand, där de sydde och njöt av det varma vädret.⁷⁸

Herrskapsdamernas handarbeten följde med dem från en plats till en annan. Märta Helena Reenstiernas ställning som gift kvinna gav henne större möjlighet att förena sällskapsliv med handarbete än vad den unga Jacobina Charlotta Munsterhjelm hade. I sin dagbok nämnde Reenstierna dock sällan på vilka platser och i vilka utrymmen hon handarbetat. Huvudsakligen tillhörde söm-

nad och textilarbete hemmets sfär, men ibland utfördes de också hemma hos vänner eftersom några av Reenstiernas vänner var skickliga med nålen och troligen sydde medan de tog emot besök. Märta Helena Reenstierna tog också med sig sitt handarbete ut i trädgården, där hon tyckte om att sitta och sy. Tidigt i juni 1793 skrev hon om hur hon hade sytt ute i trädgården för första gången det året.⁷⁹ Ordvalet tyder på att hon gillade att sy utomhus och att det var normalt att sy ute i trädgården vid vackert väder. Men trädgårdar och utomhus i naturen var ändå inte de mest typiska eller vanligaste platserna för elitkvinnor att handarbeta, oftast skedde det i stället inom hemmets väggar.

I 1700-talets Europa fanns det även andra platser där elitkvinnor kunde handarbeta, nämligen i klostren och vid hoven.⁸⁰ Kunga- och furstehov var viktiga rum och ställen för kvinnors kunnande och arbete samt för dekorativt, tekniskt och konstnärligt avancerat broderande.⁸¹ I det lutherska Sverige fanns det inte några kloster, däremot var hovet en viktig scen för kvinnors handarbete. Drottning Lovisa Ulrika och prinsessan Sofia Albertina var bägge skickliga med nålen och tillsammans med hovfröknar och hovdamer broderade de tavlor, tapeter, stolsöverdrag och eldskärmar.⁸² Också för män var hovet en plats där de kunde skapa med händerna, eftersom svarvning, urmakeri och arkitektoniska skisser varit passande aktiviteter för regenter ända sedan antiken. Men eftersom det var svårare att flytta slöjdverktyg från en plats till en annan än att ta med sig en sykorg eller en handarbetspåse är det sannolikt att män inte arbetade tillsammans på samma sätt som kvinnor. Kung Adolf Fredrik, som var en passionerad svarvare, hade en liten snickarateljé i en flygel till Kina slott i Drottningholms slottspark, där han förfärdigade olika träarbeten, såsom lyktor till Kina slott.⁸³

När friherrinnan Charlotta Fredrika Sparre 1744 utsågs till hovfröken vid den dåvarande kronprinsessan Lovisa Ulrikas hov fick hon erfara att handarbete ingick i umgängeslivet vid hovet och följaktligen var obligatoriskt för hovfolket. Charlotta Sparre, som i likhet med andra adelsdöttrar hade lärt sig sy som barn, beskrev sig själv som en latmask som trott att hon aldrig mer skulle behöva hålla i en nål: »Jag ångrar väldigt ofta att jag inte tänkte på saken [att införskaffa handarbetssaxar] medan jag ännu var i Paris, men där var jag en latmaja och jag tänkte inte att jag någonsin mer skulle arbeta.«⁸⁴ Hennes ord avslöjar att alla inte tyckte om handarbete, även om det var centralt i elitkvinnornas liv, och att handarbete kunde utföras på grund av plikt känsla, lydnad och socialt tvång. Sparres ordval påminner också om att elitkvinnor på 1700-talet, oberoende av vilket språk de använde, kärnfullt beskrev handarbete och alla andra former av textilarbete just med ordet arbete.

Vid hoven ingick handarbete, främst avancerat broderi, i det dagliga sällskapslivet. På våren 1776 skildrade kammarherren, friherre Gustaf Johan Ehrensvärd i sin dagbok en alldeles vanlig, händelsefattig dag vid hovet, han skrev om hur hovdamerna sysslade med sina evinnerliga handarbeten: »Sedan [efter kungens konselj] sätta damerna sig i full symmetrie ikring väggarna, hvar och en vid sitt arbetsbord, med arbeten, som aldrig bli färdiga, och tankar på helt annat än det, som förefaller.«⁸⁵ Hovmålaren Pehr Hilleström avbildade 1779 en liknande scen på sin berömda målning av läsande och samtalande hovfolk på Drottningholms slott. Där sitter hovdamer och kungligheter runt syborden sysselsatta med sömnad och andra tidsenliga handarbeten.⁸⁶

Porträtt och gravyrer av handarbetande kvinnor betonar den elegans, grace och förnäma hållning som elitkvinnor förutsattes

besitta. Konstnärerna avbildade detaljerat särskilt kvinnornas händer, som höll i exklusiva material och lyxiga arbetsredskap, exempelvis vävskyttlar i porslin eller dyrbara träslag och förgyllda eller emaljerade skyttlar. I 1700-talets värld blev handarbetsredskap lyxiga konsumtionsvaror och i målningar betonades hur de användes med finesse och elegans.

I Sverige gav förbindelser till hovet och konstnärlig talang i slutet av 1700-talet kvinnor som tillhörde aristokratin och eliten en chans att få sitt broderi offentligt erkänt som en ansedd konstform ibland andra konster. Grevinnan Fredrika Eleonora von Düben, hovmästarinna hos änkedrottning Lovisa Ulrika, utsågs 1780 till hedersledamot i Konstakademien med anledning av det höga konstnärliga värdet i hennes broderier. År 1784 utnämndes Ulrica Melin, 1795 Maria Catharina Polheimer och 1797 friherrinnan Wendela Gustafva Sparre till ledamöter av olika grad i Konstakademien. De tillhörde alla aristokrat- och elitkretsar och de var exceptionellt begåvade i att hantera nål och tråd och dessutom skickliga landskapsbroderare.⁸⁷

Handarbete som en del av livsstilen

Handarbete var ett centralt inslag i de tidigmoderna eliternas livsstil. De tillverkade föremålen, i likhet med själva handarbetandet, förknippades med många slags känslor och förnimmelser, från entusiasm till konstnärlig tillfredsställelse och från plikt känsla till leda, allt från kärlek och glädje till underkastelse och frustration. För vissa kvinnor och män var handarbete en långtråkig eller rentav ångestfylld aktivitet, medan andra njöt av att skapa med händerna samt av att planera och förverkliga olika alster.

Handarbetandet var genuskodat: flickor lärde sig sy medan pojkar lärde sig svarva. Ändå var de genusindelade praktikerna inom handarbetet flexibla; broderi och svarvning kunde utövas av både kvinnor och män. Dessutom ingick handarbete i sällskapslivet, där bägge könen spelade en viktig roll i hemmen och vid hoven. Handarbete tröstade i stunder av sorg och förtvivlan, det lugnande, jämna, manuella arbetet gav sinnet möjlighet till vila och rekreation. Handarbete väckte många olika känslor hos de samtida, allt från motstånd mot vad som uppfattades som herrskapsflickornas fåfänga broderifärdighet till uppskattning av och beundran för handaskicklighet.

Herrskapsflickornas första stora mästarprov och en viktig övergångsrit på vägen från flicka till kvinna var märkduken. Det stora antalet bevarade märkdukar visar hur viktigt det var för flickor att skapa ett konkret, omsorgsfullt sytt och sparad bevis på sina sykunskaper. Märkdukarna och de broderade initialerna, egna och familjemedlemmars, vittnar om en önskan att med synliga band binda samman olika generationer. I elitfamiljer sparades märkdukar med kärlek och stolthet, vilket underströk den betydelse flickors och kvinnors färdigheter hade inom adelskulturen. Också för pojkarnas uppfostran spelade slöjd en viktig roll, men det var sällan lika väsentligt för dem att lära sig och bli undervisade i handaslöjd som det var för flickor. Pojkarna utförde inte heller något sådant arbetsprov som skulle ha varit universellt runtom

Nästa sida: Vid hoven hörde handarbete till de dagliga sysslorna. Hovdamerna handarbetade medan de umgicks eller åhörde högläsning. Pehr Hilleström, *Lektyr på Drottningholm*, 1779.

FOTO: BODIL KARLSSON, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

i Europa och oberoende av stånd eller ekonomisk ställning, på samma sätt som flickorna som sydde sin märkduk.

Handarbeten erbjöd sina skapare fysiska och mentala platser och rum, de väckte känslor och överförde känslor till de förfärdigade föremålen. För dem som tyckte om att arbeta med händerna gav handarbete glädje, stolthet, tröst och konstnärlig tillfredsställelse. Att tillverka föremål och ge bort dem i gåva var ett sätt att uttrycka kärlek, tillgivenhet och hängivelse men innebar också en chans till maktutövning. Särskilt mödrar uttryckte sina känslor för sina söner genom att sy eller laga deras kläder. Inom elitkulturen övade man sig sedan barnsben på att ge och ta emot gåvor. Såväl flickor som pojkar, såväl kvinnor som män, tillverkade olika sorters föremål som ett tecken på vänskap. Samtidigt konkretiserade alstren och föremålen skaparens färdigheter och status.

Handarbetandet gjorde olika roller tillgängliga för kvinnor. Det innebar också ett mentalt rum för positiva och negativa känslor. Handarbete utfördes huvudsakligen inomhus, men kvinnor sydde också ute i trädgården, när de gick bort på visit och vid andra sociala evenemang. Vid hoven var handarbete ett oundgängligt inslag i det dagliga umgänget. Handarbete gav högre ståndskvinnor chanser till konstnärligt ambitiösa broderier i dyrbara material, vilka de utförde antingen individuellt eller kollektivt, ibland under flera års tid.

Eliternas handarbete, alstren och känslorna som förknippades med föremålen samt handarbetandet var alla betydelsefulla inslag i ståndspersonernas livsstil och sällskapsliv, nästan alla sysslade med olika sorters handaslöjd. Känslan av blanka sidentyg, mjuka ylletyger eller komplicerade broderier under fingrarna, i likhet med färgseende och färgkomposition, väckte de syende ståndspersonernas sinnen till att notera olika material, hur de kändes eller doftade samt vilken färg de hade. Dessutom väckte hand-

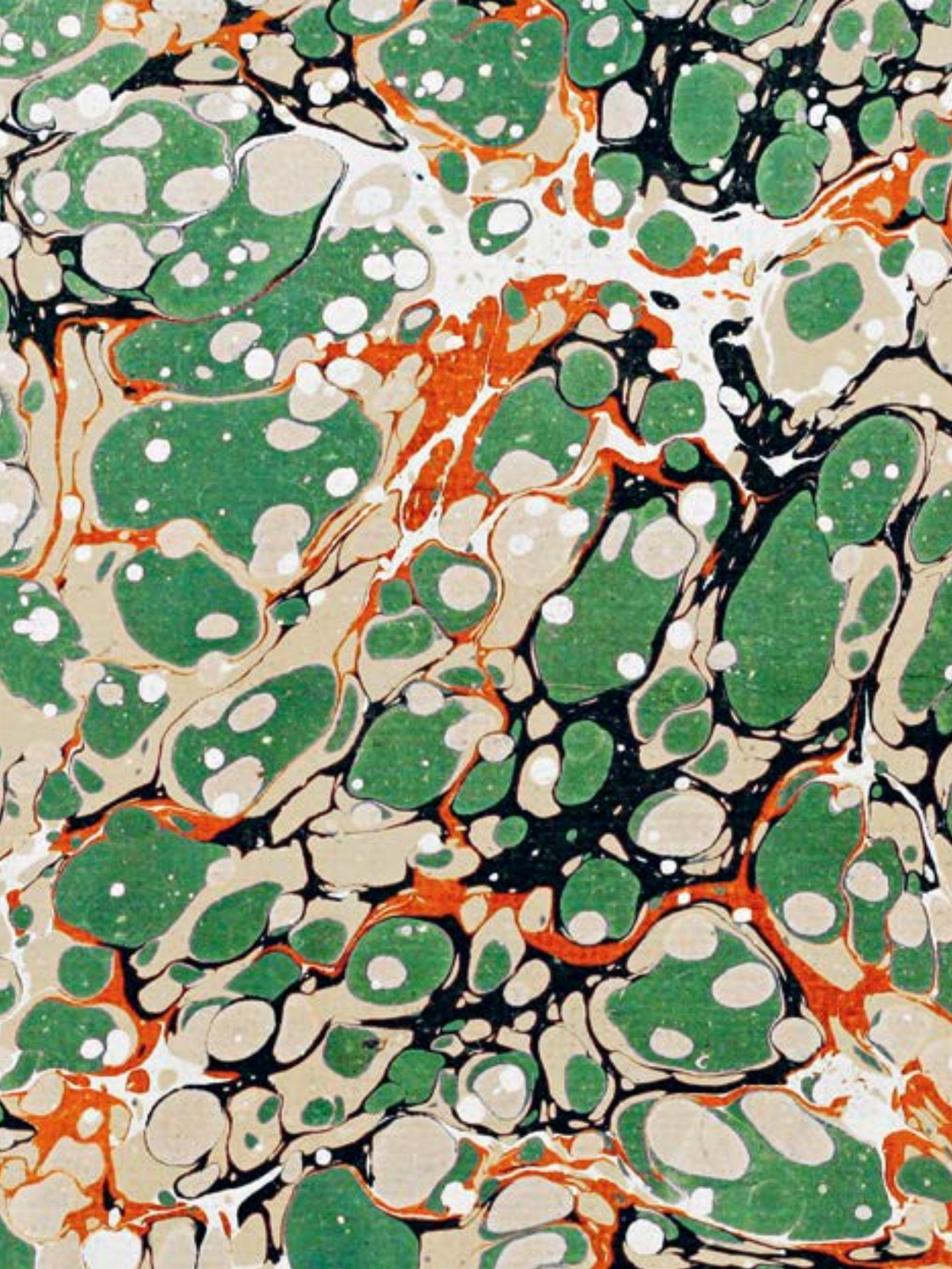
arbete och handarbetande – kanske just på grund av sin avgörande betydelse – mångskiftande känslor hos sina skapare och användare, på samma sätt som det kan göra hos forskare tvåhundra år senare.

III

I sällskapslivet

M A T,
D U K N I N G
O C H
G E M E N S A M M A
M Å L T I D E R

I ALLA KULTURER och genom alla tider har gemensamma måltider utgjort en hörnsten för mänsklig samvaro, kultur och vardag. Att äta tillsammans med andra är förknippat med andliga, mänskliga behov: människors behov av att umgås, samtala, dela upplevelser och visa samhörighet genom att laga mat och äta tillsammans. Men för många tidigmoderna européer var det dagliga brödet ett orosmoment, rädslan för svält och missväxt var ständigt närvarande. Samtidigt innebar 1700-talet för många människor en tid av välstånd då den agrara revolutionen och den internationella handelsexpansionen resulterade i ett bättre och mer mångsidigt näringsintag. Måltidernas historia skiljer sig från matens och ätandets historia. På 1700-talet tillfredsställde måltiderna, eller borde åtminstone ha gjort det, människornas dagliga närings- och energibehov, men för samtiden var måltidernas betydelse mer mångfacetterad. Det här kapitlet fokuserar på eliternas mat- och måltidsupplevelser samt på måltidernas sociala och kulturella aspekter.

Kulturella praktiker gällande mat och sociala dimensioner i fråga om moderiktiga livsmedel syns särskilt tydligt i kaffe- och tekonsumtionen. Under 1700-talets lopp blev sådana livsmedel och råvaror som tidigare varit dyra och tillgängliga bara för ett fåtal

inom de högre stånden allt billigare, vilket ledde till att kaffe, te, kakao och socker blev vardagliga njutningar i många socialgrupper. Samtidigt som livsmedlen spred sig utvecklades nya former av umgängesliv kopplade till mat och dryck samt nya föremål för att servera och inta dessa läckerheter.¹ Bruket av te och socker spred sig till så vida kretsar att i till exempel Amsterdam, en central knutpunkt inom den europeiska världshandeln, kunde även de allra fattigaste invånarna dagligen avnjuta sådana kolonialvaror.² Måltider, ätande och drickande hänger samman med materiell kultur och global handel på 1700-talet.

I det svenska riket på 1700-talet, eller i Sverige och Finland efter 1809, utgjorde de sociala eliterna, det vill säga adeln och de ofrälse ståndspersonerna, inte någon homogen grupp som skulle ha delat samma uppfattningar, upplevelser och livsstil. I källorna påträffas olika matpraktiker och matupplevelser som varierade mellan olika tider och platser. Brev och dagböcker vittnar om hur samtida skribenter uppfattade måltider, hurdana deras matupplevelser var, hur man typologiserade måltider, när man åt och hur man uppfattade att måltiderna angav rytmen för dagen – och ibland även natten. Genom att studera hur ståndspersoner själva deltog i matlagningen, allt från att införskaffa ingredienser till att tillreda maten, får vi en ny bild av eliternas liv under tidigmodern tid. Det är väl känt att herrgårdsfruar och andra ståndskvinnor bar ansvaret för köket och att kvinnornas arbete i alla socialgrupper hade stor betydelse för matkulturen. Även männens roll inom matlagningen lyfts fram här, både vad gäller anskaffandet av livsmedel och rekrytering av kökspersonal.

Ett annat viktigt tema är måltidernas socialitet och deras socialiserande funktion inom elitkulturen på 1700-talet och i början av 1800-talet. Måltider kan också ses som representation och mani-

festation av makt. Framför allt vid hoven var aristokrater föremål och medel för maktutövning, detta kunde även ske genom mat, dryck och ceremoniella måltider. Aristokrater och ståndspersoner drog sig inte heller för att nyttja mat och dryck för att främja sina egna intressen.

Citat ur brev, dagböcker och memoarer ger röst åt människorna och deras matupplevelser. Visuella källor som målningar är viktiga för att förstå främst mat som maktmedel och matens estetiska betydelser. Hushållsbokföring, inventarieförteckningar, kvitton och bouppteckningar ger oändligt med information om livsmedel och om den materiella kulturen runt måltider; dessa källor har forskare främst använt för att studera elitens konsumtionskultur.³ Kokböcker, som är en central källa inom gastronomins och matlagningens historia, berättar däremot mindre om elitens matupplevelser.

För dagboks- och brevskrivare var det ibland viktigare att nämna vilka personer som deltog i en middag eller kvällsmåltid än att nämna vilka maträtter som serverades. Mat är ett nödvändigt inslag i vardagen, därför kanske samtida inte tyckte det var viktigt att tala om mat och dryck, de var självklarheter och förblir av den anledningen ofta osynliga i källorna. Därför är det rätt vanligt att källorna berättar mer om festmåltider än om vardagsmat och mer om matgästerna än om maträtterna. Till exempel i resedagböcker, som i allmänhet följde ett etablerat format, var det viktigt att anteckna värdens namn och rang, vilket säger något om hur betydelsefulla måltider och matkultur var inom eliternas sällskapsliv och maktutövning. Vid hoven och i aristokratiska palats hade matkulturen en helt annan betydelse än på mindre herrgårdar långt borta från maktens centrum, för att inte tala om att där serverades helt andra maträtter och drycker. Också

skribenternas ålder spelade roll för hur de skrev om mat och ätande. Som ung skrev greve Johan Gabriel Oxenstierna på 1760- och 1770-talet sällan om måltider eller om vad han åt. Men när han 1805 skrev om en resa som han och hans son gjorde till hans barndomshem Skenäs gård beskriver han däremot omsorgsfullt måltiderna.⁴ Dessutom har det alltid funnits personer som ofta skriver om måltider och mat, såsom amiral Carl Tersmeden i sina omfångsrika dagböcker och memoarer.⁵ Eller skolmamsellen och memoarförfattaren Sara Wacklin, som livfullt skildrar matvanor bland österbottniska ståndspersoner.⁶

Efter att de banbrytande verken om den franska matkulturens och gastronomins historia utkommit började allt fler forskare på 1980-talet intressera sig för matens, måltidernas och ätandets samt även kokböckernas historia.⁷ Det var dock först på 1990-talet som matens kulturhistoria blev ett erkänt och etablerat forskningsområde.⁸ Under de senaste decennierna har forskningen om mathistoria och matens kulturhistoria från antiken till 1900-talet blomstrat. Forskningen om mat och dryck under tidigmodern tid omspänner allt från kungliga banketter och aristokratiska picknicks ut i naturen till vinets historia och livsmedelsanskaffning, från köksutensilier till porslins- och silverkärl, från vardagliga måltider till matens symboliska betydelser i filosofiska och politiska texter eller i konsten.⁹

Matens kulturhistoria under medeltiden och tidigmodern tid har i Europa blivit föremål för intensiv forskning. I Finland och

En man med belåten min håller upp vin och äter kött med
fingrarna i sällskap av en hund som ser hungrig ut.
Teckning av Cornelis Troost, förra hälften av 1700-talet.

FOTO: RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM.

Sverige var etnologerna länge mer intresserade än historikerna av vad mat, måltider och traditioner betydde för människornas vardag.¹⁰ På 2000-talet har historikerna lyft fram vilken roll matkulturen spelade inom statuskonsumtion, identitetsskapande, sällskapsliv och maktutövning.¹¹ Trots detta har mat och måltider ägnats större intresse i kulturhistoriska samlingsverk än inom akademisk historieforskning. Praktfulla böcker presenterar matkulturens materiella dimensioner, recept, dukningar, föremål och förtjusande anekdoter.¹²

Måltidernas typologi

I 1700-talets Europa var Frankrike en idealstat och en förebild inom gastronomi och matkultur, men även mer generellt i fråga om kultur, idéer och politiskt tänkande. Runtom i Europa angav mattider och måltider rytmen för hovens och eliternas liv. Under 1600- och 1700-talet var det franska inflytande inom gastronomi, kulturliv och politik stort, både i Europa och i det svenska riket. I det tidigmoderna Europa serverades maten vid eliternas bord *à la française*, vilket betydde att alla maträtter serverades samtidigt och matgästerna tog för sig av vad de ville ha, av det som stod närmast eller av det som tjänstefolket hann servera. Sättet att servera en maträtt i gången, *à la russe*, spred sig i början av 1800-talet. Idag förknippar vi oftast det ryska sättet att servera med förfinad gastronomi.¹³

Frankrikes och det franska kökets dominerande ställning inom gastronomi samt mat- och restaurangkultur är redan i sig ett skäl till att mer ingående studera hur man där typologiserade måltiderna. Måltidsrytmen i Frankrike bestod av fyra dagliga måltider: frukost, middag, mellanmål och supé (*déjeuner, dîner, goûter*,

souper) men tidpunkterna för dessa varierade.¹⁴ I Sverige och i resten av Europa följde högreståndspersoner i stort sett samma måltidsrytm. På 1700-talet och i början av 1800-talet kunde tidpunkten för måltiderna variera kraftigt. Både frukost (*déjeuner*) och middag (*dîner*) kunde beteckna dagens första måltid, som intogs mitt på dagen och idag kallas lunch. Den här dubbla betydelsen kvarstod långt in på 1900-talet. I Frankrike fick frukosten ett nytt namn (*petit déjeuner*) och frukosten blev i stället lunch (*déjeuner*). Senast på 1900-talet började middag (*dîner*) bland medelklassen och det förmögna borgerskapet beteckna en måltid som avnjöts efter arbetsdagens slut.

Parallellt med måltidernas olikartade funktioner uppstod i Europa nya seder gällande mat, dryck och föremål. Matgästerna fick egna bestick, glas, tallrikar och servetter då man gradvis övergav bruket att äta med fingrarna.¹⁵ Det här gällde dock inte bröd, det bröts fortfarande för hand som ett tecken på aristokratisk enkelhet.¹⁶ François Bouchers genremålning *Le déjeuner* (1739) avbildar eliternas livsstil och nya matvanor. På målningen dricker två moderiktigt klädda kvinnor kaffe eller kakao i ett förmöget rokokohem.¹⁷ En man i förkläde, troligen en tjänare, står beredd att hålla i mer av den heta modedrycken.¹⁸ Kvinnorna håller skedar färdiga för att låta två små barn smaka på drycken. Föremålen, färgerna och materialen i rokokointeriören berättar allt om den franska elitens samtidigt både bekväma och eleganta livsstil.

Dylika genremålningar, som ofta spreds i form av gravyrer, bidrog förmodligen till att förändra bordsskick och etikett. Nya maträtter, drycker och föremål förutsatte ett nytt kunnande om hur man hanterade porslinskoppar och silverkannor så att man drack eller hällde ur dem på rätt sätt. När tidigare lyxvaror som kaffe och kakao blev tillgängliga för allt bredare sociala skikt strävade

eliterna efter att särskilja sig med hjälp av lyxföremål och förfinade seder. Givetvis fanns det även skillnader mellan olika ståndspersoner: bordsskicket bland aristokrater och storborgare i Stockholm var inte detsamma som bland lågadeln på landsbygden.

Kammarherren friherre Gustaf Johan Ehrensvärd noterade i sin dagbok att det inte serverades någon middagsmåltid vid svenska hovet den 29 augusti 1776, utan i stället en stor *déjeuné* klockan elva. Sålunda kunde hovfolket inleda ett stort tornerspel, ett populärt nöje vid hovet under gustaviansk tid, tidigare på dagen och undvika kvällsskylan.¹⁹ Under sin vistelse i Lissabon 1734 vaknade Carl Tersmeden i regel klockan sex på morgonen och skrev dagbok. Klockan åtta bytte han kläder och därefter serverade en mörkhyad betjänt honom kakao, kaffe och engelsk toast till frukost. Om Tersmeden gjorde visiter på morgonen och åt frukost (*déjeunerade*) hos någon annan, skedde detta vid halvtiotiden, det vill säga lite senare än när han avnjöt frukosten hemma.²⁰ På Alberga gård i Esbo sov Tersmedens gäster julhelgen 1763, efter flera dagars julfirande, visiter, middagar och baler, så sent att man åt middag först vid halv fem på eftermiddagen när skymningen redan sänkt sig och ljusen tänts.²¹

På 1750-talet skrev löjtnant Carl Johan Aminoff om hur han och hans officerskamrater dagen efter ett intensivt festande och vindrickande sov ända till middagen. Aminoff syftade här på måltiden mitt på dagen, som intogs genast efter att han och hans kamrater hade stigit upp.²²

I förmögna högreståndshem intogs frukosten med familjen och även barnen deltog i måltiden. François Boucher, *Le déjeuner*, 1739.

FOTO: © ANGÈLE DEQUIER, RMN-GRAND PALAIS, MUSÉE DU LOUVRE, PARIS.

På svenska herrgårdar intogs på eftermiddagen, mellan middagen och supén, ett mellanmål (*goûté*) enligt fransk sed.²³ *Goûté* kunde på landsbygden även vara en festlig måltid som gårdsfolket intog. På Skenäs gård i Södermanland ordande grevinnan Sara Gyllenborg sommaren 1805 en överraskningsfest på sonen Johan Gabriel Oxenstiernas födelsedag. Till festligheterna hörde en *goûté*, dit allt gårdsfolk inbjöds.²⁴

Benämningarna på olika måltider varierar mellan olika källor, olika tider, olika regioner och olika socialgrupper. Vid hovet och i societetskretsar kallades måltiden som avnjöts på kvällen för supé. På herrgårdar intogs på kvällen en något enklare måltid, kallad aftonmåltid, oberoende av om man åt hemma, hade gäster eller var bortbjuden.²⁵ Middagen åts mitt på dagen, men *diné* kallades ibland också en måltid som intogs vid en tidpunkt som kunde variera mellan fem på eftermiddagen och tio på kvällen. Vid Gustav III:s hov serverades klockan två på eftermiddagen en gemensam måltid för hela hovet. Beroende på omständigheterna kunde supén serveras mellan klockan elva på kvällen och ett eller två på natten.²⁶ De sena vanorna vid det svenska hovet påminde mycket om den franska societetens vanor.²⁷

Trots att benämningar på och tidpunkter för måltider varierade angav de ändå runtom i Europa rytmen för livet i societeten och på herrgårdarna. Vid hoven och inom den högsta societeten avnjöts sena måltider långt efter det att herrskapet på herrgårdar och i småstäder gått och lagt sig. Även personer som sällan i sina brev och dagböcker nämnde måltider, mat eller ätande, planerade sin dag med tanke på att det var dags för en måltid mitt på dagen.

Memoarförfattarinnan Sara Wacklin beskriver ett överdådigt frukostbord hos sin gamla farmor i Uleåborg i början av 1800-talet. Farmodern dukade fram ett dignande frukostbord för sina kvinn-

liga släktingar som oväntat hade anlänt på besök från Brahestad.²⁸ Wacklin beskriver frukosten som en praxis från förgångens tid, då den utgjort dagens huvudmåltid. Farmor hade stigit upp i gryningen för att slakta, baka och steka till sina gäster. Frukosten hon dukade upp var ett gästbud som visade upp hennes gästfrihet och kompetens som matmor. Borgerlig bekvämlighet, gästfrihet och flit avspeglas i Wacklins skildringar av de österbottniska ståndspersonernas leverne. Skildringen av den gamla farmoderns frukost är rentav poetisk:

Hon hade redan låtit slagta, baka och steka före solens uppgång. En frukost, sådan den då för tiden brukades, var färdig. Ett fat med rykande vofflor, högt radade stod midt på bordet. Fyra karotter med graf-, inlagd, rökt och stekt lax stodo i hörnen. En stekt gris, med persilja i mun och öron, låg på fat i ena ändan af bordet; en speckad renstek på den andra, bredvid två sköna filbunkar af det hvitaste trä. Den gula gräddan låg så tjock och läckert inbjudande öfver den lent sura mjölken, som liknade sommarhimmelens ljusa skyar. Friskt öl skummade i blanka silfverbägare, som svettades för kylan och för dem som behagade smaka häraf.²⁹

På Tavastby gård i östra Nyland beskrev den trettonåriga Jacobina Charlotta Munsterhjelm i sin dagbok familjens frukostar i mer anspråkslösa ordalag. I november 1799 skrev hon hur de till frukost ätit välsmakande blodkorv. I maj 1800 skrev hon att de till frukost fått »slekta [sic] löjor som smakte rett bra».³⁰ Skillnaden jämfört med Sara Wacklins frukostbeskrivning är påfallande, även om bägge citaten beskriver samma vana: i stället för att man till frukost skulle ha avnjutit en kopp moderiktigt kaffe, te eller kakao med en skiva rostat bröd var frukosten i österbottniska

Jean-Baptiste-Siméon Chardins motiv kännetecknades
av borgerlig enkelhet. Stilleben från 1769.

FOTO: THE J. PAUL GETTY MUSEUM, LOS ANGELES.

borgarfamiljer och nyländska adelsfamiljer en bastant måltid som inte intogs på morgonen genast efter uppvaknandet utan närmare mitt på dagen.

Tidpunkten för måltiderna varierade alltså mycket på 1700-talet och det var inte alls ovanligt att äta frukost mitt på dagen och middag sent på kvällen. Supé förekom endast vid hoven och inom den högsta societeten, den intogs sent på kvällen eller först efter midnatt. För övrigt var det inte särskilt vanligt bland eliten att äta genast efter uppstigandet. Men när kaffe, te och kakao blev vanligare spred sig bruket att göra som Carl Tersmeden, att inleda morgonen med arbete och därefter inta kakao eller kaffe och rostat bröd.

Även om måltiderna angav rytmen för det dagliga livet intog inte ens förmögna adelsmän dagligen alla måltider, utan kunde lägga sig hungriga. För adelsmän var hunger således en lika vardaglig erfarenhet som överdådiga måltider. Friherre Gustaf Mauritz Armfelts dagbok under Gustav III:s resa till Italien 1783–1784 avslöjar att det var allt annat än ovanligt att Armfelt och de andra adelsmännen i kungens svit under hela dagen endast spisade middag. Till resandets vedermödor hörde att det var svårt att hitta god mat. Det var emellertid lätt att hitta krogar, tavernor och värdshus såväl i städer som på landsbygden. Under tidigmodern tid saknade många människor möjlighet till matlagning i hemmet, därför utgjorde de en naturlig kundkrets för restauratörer och kokerskor. Före början av 1800-talet var det främst enkla daglönare som åt ute eftersom de var så trångbodda att de saknade kök. Mer välbärgat folk hade både kök och tjänstefolk, åtminstone en piga eller två, som kunde laga mat.³¹

Maten eller standarden på matställena uppfyllde inte alltid de resandes kriterier och i resedagböcker beskrivs ofta maten och

betjäningen. Den 26 oktober 1783 reste Armfelt genom Brennerpasset. I dagboken ägnade han inte ett ord åt de majestätiska alpyerna, trots att senare resenärer ofta skildrade dem som en sublim upplevelse. Kanske var det de bristfälliga praktiska arrangemangen och reseförberedelserna som irriterade Armfelt. I stället för att skriva om vyerna och vilka andliga förnimmelser som Alpena väckte beskrev han måltider och resan som inlett redan klockan sex på morgonen: »Baron Essen och jag hafva intet smakat annat än frugt på 36 timmar.«³²

Mångahanda råvaror

Varifrån och hur skaffade man råvaror som behövdes för att tillreda måltiderna? Alla högreståndshushåll var inte lika självförsörjande som tidigare forskning har låtit förstå. Exempelvis herrgårdar i Savolax, belägna långt borta från städerna, integrerades på 1700-talet i den globala konsumtionsmarknaden. Många kolonialvaror blev vanliga, om än inte vardagliga. Till herrgårdarna inköptes ris, kryddor, rödvin, torkad frukt, kaffe, te och kakao från Uleåborg, Helsingfors och Lovisa eftersom det inte förrän på 1860-talet fanns butiker på landsbygden.³³ Högreståndshushåll som låg närmare större marknadsplatser eller stapelstäder kunde snabbare och lättare köpa olika produkter från närbelägna inköpsställen. Men redan i slutet av 1700-talet inkluderades även mindre och mer avlägsna herrgårdar i det globala konsumtions-samhället, där eliterna dagligen avnjöt sådan mat och dryck som femtio eller hundra år tidigare endast hade serverats hemma hos det översta samhällsskiktet.

Ståndspersoner i städerna fick färsk livsmedel från trädgårdar inne i staden eller från malmgårdar utanför stadsgränsen. På varje

Färska grönsaker och frukter prydde trädgårdar på herrgårdar och runt stadsbostäder, i inredningen syntes de i form av stilleben.

Anne Vallayer-Coster, *Stilleben med brioche, frukt och grönsaker*, 1775.

FOTO: ERIK CORNELIUS, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

herrgård och prästgård fanns en köksträdgård, fruktträd och bärbuskar. I trädgårdar, vinterträdgårdar och orangerier odlades grönsaker och frukt. Färska frukter, grönsaker och andra livsmedel från herrgårdarnas trädgårdar var viktiga även för adelsfamiljer och ståndspersoner som bodde i städerna. Vid mitten av 1700-talet kom mycket av livsmedlen till greve Carl Fredrik Pipers hushåll i Stockholm från de Piperska herrgårdarna, främst från Ängsö gård i Västmanland. Piper hade också en trädgård på

Kungsholmen i Stockholm, därifrån fick hushållet färska grönsaker och frukter.³⁴ Grevarna Carl von Fersen och Axel von Fersen lät hämta livsmedel till Stockholm från sina herrgårdar Steninge och Mälsåker, eftersom bägge låg vid Mälaren och endast en kort båtresa bort.³⁵

Trädgårdar och orangerier gav frukt och grönsaker till köken, men minst lika tungt vägande skäl till att anlägga fruktträdgårdar eller andra nyttoträdgårdar var estetiska ambitioner, lust att odla exotiska växter och 1700-talets allmänna intresse för botanik och odling. Dessutom förutsatte anläggandet av stora trädgårdar och parker ekonomiska resurser och kunnig trädgårdspersonal. Inom adelskulturen hängde skötseln av exotiska och svårskötta växter samman med uppfattningen om trädgården som ett fostrande element. Ståndspersoner kunde lägga ner mycket tid på trädgårdsskötsel, den uppfattades som en konstform samtidigt som det var en vardagssyssla. Brukspatron Mikael Hisinger anlade på bruksherrgården Fagervik i västra Nyland stora trädgårds- och parkanläggningar samt ett orangeri där han odlade ananas, fikon, citroner, pomeranser och ett flertal prydnadsväxter.³⁶ Trädgårdsarbetet var socialt och utfördes ofta tillsammans med familjemedlemmar. På Tavastby gård plockade Anders Gustaf Munsterhjelm körsbär med döttrarna Jacobina Charlotta och Beata Christina i flickornas egen lilla nyttoträdgård.³⁷ På detta sätt lärde sig herrskapsbarn redan tidigt att odla, skörda och delta i olika arbetskedan förknippade med måltider.

Också bär förekom på eliternas matbord och avnjöts så ofta som möjligt. På gårdarna hörde det till torparnas skyldigheter att plocka smultron och lingon.³⁸ Sommaren 1751 tjänstgjorde Carl Johan Aminoff på Hangöudd, där lokala bönder levererade fisk, smör och mjölk till officerarna medan bonddöttrar plockade bär

till dem.³⁹ Även herrskapsbarn skickades ut i skog och mark för att plocka bär och svamp. På en målning av Nils Schillmark från 1782 håller Ulrica Charlotta Armfelt en näverriva full med smultron i handen.⁴⁰ Hon är klädd i en blåvitrandig kofta och kjol med ett rödvitrandigt förkläde och har en svart duk på huvudet ovanpå bindmössan. Ulrica Charlotta Armfelts enkla dräkt var en typisk vardagsdräkt bland ståndskvinnor på 1700-talet, särskilt på landsbygden, och illustrerar 1700-talsidealen om enkelhet och naturlighet. I kofta och kjol var det lätt att gå och röra sig, ett bomullstygg eller anspråkslöst ylletyg var lättskött och enkelt att hålla rent. Dräkten passade alltså utmärkt för herrgårdsfröknarnas vardagssysslor, där det på 1700-talet ingick såväl trädgårdsskötsel som hushållsarbete, allt som behövdes för att lära sig driva en herrgård. Näverrivan och bären påminner i sin tur om bruket att plocka bär.

Bärplockning var ett sommarnöje för ståndspersoner. I juli 1799 skrev Märta Helena Reenstierna i sin dagbok om en sommardag på Årsta gård, där herrskapet först trakterades med färska hjortron och smultron, därefter följde te och supé.⁴¹ Hösten 1799 plockade Jacobina Charlotta Munsterhjelm och hennes systrar äpplen, lingon, nötter och körsbär. Ibland deltog även fadern Anders Gustaf Munsterhjelm i bärplockningen i trädgården. I augusti 1800 plockade Jacobina Charlotta svamp tillsammans med systemen Beata Christina och pigan Lisa, och herrskapet Munsterhjelm åt även jordgubbar.⁴²

Särskilt för adeln innebar jakt och fiske en chans att delta i hushållets matförsörjning. Men inom hovkulturen var avsikten med de ceremoniella kungliga jakterna inte att skaffa vilt till furstarernas bord, de här spektaklen följde i stället vedertagen etikett med bland annat jaktmåltider ute i det fria. Såväl jakten som jaktpick-

nickarna förevigades i målningar och gobelänger.⁴³ Däremot roade sig många adelsmän med informella jaktfärder och återvände ibland hem med byten som kunde bli måltider. För Johan Gabriel Oxenstierna var jakt ett angenämt tidsfördriv. Han jagade och fiskade gärna, hans jaktfärder kunde räcka i flera dagar trots att han sällan hade någon större jaktlycka.⁴⁴ På Stola herrgård nära Lidköping både fiskade och jagade greve Clas Julius Ekeblad, i hans bouppteckning från 1796 upptogs ett flertal fiskeredskap.⁴⁵ På herrgårdarna ingick fiske i det angenäma och komfortabla vardagslivet, att det var ett nöje för herrskapet syns tydligt på en interiörmålning av Lorentz Svensson Sparrgren där Ekeblad och hans maka Brita Horn sitter bekvämt i sängkammaren på Stola. Ekeblad lagar ett fisknät medan Brita Horn läser, troligtvis högt.⁴⁶

I den svenska och finska herrgårdskulturen ingick såväl jakt som fiske i det sociala umgängeslivet på 1700-talet och i början av 1800-talet. De var samtidigt ett nyttigt tidsfördriv och en produktiv syssla.⁴⁷ Jakt var ett manligt tidsfördriv, men även adelskvinnor kunde fiska och meta. I maj 1800 metade Jacobina Charlotta Munsterhjelm med systemen Beata Christina och kusinen Ulla Rehbinders, varefter de rensade fisken de fått. På Tavastby gård deltog herrgårdsfröknarna mycket konkret i anskaffningen av färsk mat genom att meta och rensa siklöjor, och följande dag serverades fisken till frukost. På herrgårdarna förenade fiske, metande och kräftfångst förströelse med arbetsamhet och flit, även herrskapsdöttrar förväntades delta i dessa aktiviteter.⁴⁸

Adelsfröken Ulrica Charlotta Armfelt, bekvämt klädd i vardagskläder och med en liten smultronkorg av näver i handen. Porträtt av Nils Schillmark, 1782.

FOTO: ANTTI KUIVALAINEN, KONSTMUSEET ATENEUM,
FINLANDS NATIONALGALLERI, HELSINGFORS.

Pimpelspö och annan fiskeutrustning som Carl Gustaf Tessin gav i gåva till sin vän Nils Adam Bielke, 1760-tal.

FOTO: GÖRAN SCHMIDT, LIVRUSTKAMMAREN, STOCKHOLM.

Årstidernas växlingar och skiftande säsonger spelade en stor roll inom herrgårdskulturen. Varje årstid hade sina fester och ritualer, man förknippade olika maträtter och drycker med olika tider på året. Årscykeln stärkte betydelsen av traditioner och kontinuitet i familjerna. Måltider, minne och hågkomster kopplades samman med maträtter, arbetsmetoder och berättelser till en tradition, och hushållerskorna spelade en viktig roll som traditionsbärare.⁴⁹ Hos ståndspersoner syns det här särskilt tydligt i sådana sysslor som var förknippade med anskaffningen av livsmedel. Hit hörde trädgårdsskötsel, jakt och fiske samt bär- och svampplockning. Årstidernas växlingar bestämde i hög grad vad man åt på herrgår-

Vardagsliv på Stola herrgård. Greve Clas Julius Ekeblad lagar fisknät
och grevinnan Brita Horn läser. Akvarell av Lorentz Svensson Sparrgren, 1783.
FOTO: ALEXIS DAFLOS, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

darna, eftersom kosten även bland ståndspersoner var avhängig tillgången på färska råvaror. Under sommaren och i början av hösten var chansen störst att få mångsidig och färsk mat.

I adelspalats, på herrgårdar, i förmögna borgarhem och på välmående prästgårdar varierade maträtterna. Vardagsmat var enklare än festmåltider, men källorna ger ändå vid handen att matens kvalitet och smak, samt den sociala funktion som maten fyllde, spelade en viktig roll inom herrgårdskulturen, både på mindre herrgårdar och boställen i Savolax, Uppland och andra län och i stora aristokratiska hushåll i Stockholm. Hushållerskan Anna Majas hushållsbokföring visar vad man på 1750-talet konsumerade hemma hos officeraren, sedermera landshövdingen, Anders de Bruce och Hedvig Juliana Nordenskiöld på Johannisbergs rusthåll i Tusby i Nyland. Herrskapet de Bruce åt kött, fisk och fågel samt ägg, smör och ost. Till gården inköptes öl och brännvin, franska och portugisiska viner, te och kaffe. Det köptes också socker, saffran, kanel, anis, peppar, ingefära, mandel, muskot, kardemumma, sirap, lagerblad, vitlök, citroner, torkad frukt, pärlgryn och risgryn.⁵⁰

I Stockholm antecknade Amalia Arendt, hushållerska hos Carl von Fersen och Charlotta Sparre, i sin hushållsbokföring vad som införskaffades till det grevliga hushållet på 1770-talet: färsk fisk, fjäderfä, vildfågel, nötk- och griskött, anjovis, ärter, rödbetor, morötter och lök. Det köptes också mandel, russin, socker, smör, sirap, kanel, vetemjöl och ägg. På sommaren åt man färska grönsaker och bär, såsom jordgubbar, vinbär och blåbär, sallad, spenat och sparris. Dyra citroner, kaffe, vin och mineralvatten konsumerades dagligen. Ibland serverades det hummer eller rökt lax, pepparkakor eller sockerskorpor.⁵¹ Allt det här var vardagliga livsmedel. Ett adligt hushåll i Stockholm konsumerade liknande pro-

dukter och livsmedel som en nyländsk gård. Hushållsböcker talar om inköpta livsmedel, drycker och kryddor. Av hushållsböckerna framgår däremot inte grönsaker som odlades i köksträdgården eller bär och svamp som plockades i skog och mark.

Vem lagade maten?

Det ålåg husfrun eller husmodern att organisera hushållsarbetet och att övervaka tjänstefolket i deras dagliga sysslor, exempelvis matlagning.⁵² Adelsflickor uppfostrades ända från barnsben till att behärska hushållsarbetet och till att leda hushållet.⁵³ På mindre gårdar deltog adelsfruar och herrskapsdöttrar i vanliga och enkla sysslor, men även i sådan bakning och matlagning där husfruns kunnande och övervakning behövdes. Tillsammans med sin mor Ester Sofia Nohrström deltog Jacobina Charlotta Munsterhjelm i bakelse- och knäckebrödsbakande, modern övervakade dessutom hela arbetet.⁵⁴ I stora aristokratiska hushåll däremot såg hushållerskor till att hushållsarbetet förlöpte smidigt. Även om tjänstefolket i praktiken ansvarade för matlagningen var det ändå viktigt att husfrun själv hade kunskap om matlagning eftersom hon övervakade tjänstefolket och bar helhetsansvaret för måltiderna. Kunskap om och erfarenhet av hushållsarbete gav adelskvinnorna auktoritet inför tjänstefolket.⁵⁵ Dessutom var många råvaror och livsmedel, till exempel kryddor, dyrbara och förvarades bakom lås och bom. Endast husfrun själv hade nycklarna till alla lås i huset.

Även om husfrun bar helhetsansvaret för hushållsarbetet var det i aristokratiska hem en manlig kock som förestod köket. Vissa hushåll hade dessutom hovmästare, hushållerska och kökspigor. Eventuellt bistod även andra tjänare, till exempel kammarjung-

frur och huspigor, vid behov under matlagningen. För att få en bättre bild av tjänstefolkets arbetsfördelning och arbetsuppgifter skulle det behövas mer forskning om kockar, kokerskor och andra tjänare.⁵⁶ I aristokratiska kretsar var det en statussymbol att hålla sig med en manlig kock i stället för en kokerska, något som man var beredd att satsa pengar på. En skicklig kock – och naturligtvis även en kokerska – gjorde vardagen angenämare i det adliga hushållet. Eliterna ville göra sitt dagliga liv till en njutning samtidigt som de ville visa upp sin raffinerade smak. Här spelade mat, dryck och måltidsupplevelser en stor roll. Därför var det mycket viktigt att anställa skicklig och pålitlig kökspersonal som kunde hantera olika råvaror och tillreda läckra och moderiktiga måltider.

I augusti 1741 skrev den svenske ambassadören i Paris, greve Carl Gustaf Tessin, till sin maka, grevinnan Ulla Sparre, hemma i Sverige om sina försök att hitta en ny kock. Det var besvärligt eftersom adelsfamiljerna hade lämnat Paris över sommaren, de hade rest till sina lantgods och tagit kockarna med sig. Folk som stannat kvar i Paris fick klara sig utan kockar.⁵⁷ I slutet av september 1741 kunde Tessin ändå meddela att han hittat en kock som skulle flytta till Sverige för att börja arbeta hos familjen Tessin. Kocken hade tidigare arbetat i Madrid hos ambassadören, greve de La Marck. Greven hade även varit fransk ambassadör i Stockholm 1717–1719.⁵⁸ Det var en viktig merit att kocken hade arbets-

I interiören av Pehr Hilleström står en tjänarinna i ett kök eller skafferii. Målningen åskådliggör hur få föremål det fanns i köken på 1700-talet och hur mycket av hushållsarbetet som utfördes i skenet från ett enda ljus.

FOTO: ÅSA LUNDÉN, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

erfarenhet från ett ambassadörshushåll. Dessutom var det viktigt att kocken var skicklig och erfaren i fråga om matlagning samt att han höll sig nykter. Axel von Fersen skickade i början av 1770-talet sin kock Eric Lindgren till Paris för att lära sig kokkonstens finesser hos den dåvarande svenske ambassadören Gustav Philip Creutz. Creutz skrev till Fersen att Lindgren varken drack eller kurtiserade flickor. Lindgren stannade hos Creutz i två år och Creutz hovmästare invigde honom i gastronomins hemligheter. Samtidigt övervakade Creutz också utbildningen av en annan kock som skickats till Paris från Sverige. Hemma i Sverige arbetade den här kocken för greve Erik Sparre af Söfdeborg.⁵⁹

När kockarna som utbildats i Paris återvände till Sverige bidrog deras skicklighet och kunnande till att arbetsgivarnas sociala och kulturella kapital ökade. Under 1700-talet var det flera aristokratiska kosmopoliter som antingen anställde en fransk kock eller lät skicka sin svenska kock till Frankrike för utbildning. De utbildade kockarnas kunskaper spred sig när man lånade ut dem till släktingar och vänner som ville imponera på sina matgäster. Carl Tersmeden hade tagit med sig betjänten Le Clou från Portugal till Sverige, han var en skicklig kock och Tersmeden lånade ut honom till sina släktingar när de behövde traktera sina gäster med raffinerade anrättningar.⁶⁰

Sällskapsliv och måltider

Sällskapslivet vid de europeiska hoven, i städerna och på herrgårdarna präglades starkt av nya maträtter, måltider och föremål kopplade till matlagning och servering. I umgängeslivet innebar måltider en chans att visa upp en individs eller en socialgrupps kulturella kapital genom mat och dryck, dukningar, matsalar,

musik och annan underhållning, men även genom gästerna som avnjöt, upplevde och betraktade allt detta.

På herrgårdar och prästgårdar trakterades inte enbart inbjudna gäster utan även resande som stannade för en eller ett par dagar, alternativt för en längre tid. Den här sortens sociala samvaro kunde ståndspersoner inte undvika då den ingick i idealen för gästfrihet. Det var inte alls ovanligt att gäster kom och gick titt som tätt eller att besökande släktingar stannade i flera veckor.⁶¹ Ett exempel på detta är Johan Gabriel Oxenstiernas resa till Skenäs gård tillsammans med sonen Gösta sommaren 1805 för att träffa Oxenstiernas mor och kusin med familj. Far och son stannade på Skenäs i flera veckor. Oxenstierna beskriver livfullt hur hans mor Sara Gyllenborg hanterade oväntade middagsgäster. En gång anlände en oväntad gäst just då familjen skulle sätta sig runt middagsbordet tillsammans med en annan oväntad gäst som anlät tidigare. Efter middagen var Sara Gyllenborg ändå av åsikten att de två oväntade, men trevliga, gästernas närvaro vid middagen hade gjort måltiden angenäm, lyckligtvis hade hon tio stolar och tio likadana skedar. Dessutom hade steken varit synnerligen lyckad, något som gjorde den gamla grevinnan ännu mer belåten.⁶² Uppenbarligen var det inte ens på förmögna herrgårdar någon självklarhet att man för ett större sällskap hade tillräckligt med stolar eller likadana bestick. Men måltidens förmåga att skapa gemenskap och göra gästerna på gott humör, i kombination med lyckade maträtter, mildrade värdinnans irritation mot de två oväntade gästerna, som hon dessutom varit tvungen bordsplacera i enlighet med deras rang. I slutänden vägde måltidens positiva aspekter upp de negativa, vilket resulterade i en angenäm måltidsupplevelse.

För Johan Gabriel Oxenstierna innebar måltider viktiga stun-

Kinesisk lackbricka efter en testund. Kinesiskt och kinesisk-inspirerat porslin var ytterst moderiktigt i 1700-talets Europa. De dyrbara och konstfärdigt tillverkade kinesiska föremålen förvandlade det redan vardagliga teet till en lyxig sällskapsdryck. Målning av Jean-Étienne Liotard, ca 1781–1783.

FOTO: THE J. PAUL GETTY MUSEUM, LOS ANGELES.

der av samvaro med släktingar. I sin dagbok skildrar han vardagliga sysslor och måltider på Skenäs på följande sätt: »Jag har den regimen att jag äter smörgås hos min Mor kl. ½1 och sedan jag ätit middag hos Albertine, går jag opp till Mama att dricka Caffé kl 3, då hon är opstigen från sin middagssömn, ty Jan Henning dricker ej Caffé. Om afton kl ½9 dricker jag malört hos min Mor, ock går därifrån ner till Soupen.«⁶³ Oxenstierna tillbringade mycket tid hos sin 79-åriga mor, där han under dagen intog ett lätt mellan-

mål, kaffe samt malört som medicin. Middag åt Oxenstierna hos sin kusin Jan Henning Gyllenborgs maka Albertine. Supén var av allt att döma en måltid där hela familjen församlades, med undantag för Sara Gyllenborg som stannade kvar på sitt rum.

Måltider, mat och dryck, samt deras sociala dimensioner, begränsade sig inte enbart till hemmen eller herrgårdarna. Redan på 1600-talet blev kaffehusen viktiga politiska platser för det urbana sällskapslivet.⁶⁴ Ur Oxenstiernas dagboksanteckningar framgår vilken betydelse kaffe- och tedrickande hade för ståndspersonernas umgängesliv, men det är viktigt att notera att även måltider hade sociala, offentliga eller halvoffentliga dimensioner. I Sverige uppstod under 1700-talet nya former av gemenskap och umgänge i europeisk anda. Hit hörde olika sällskap som gynnade konst och vetenskap, musik och litteratur. Inom de här sällskapens verksamhet hade måltiderna sin givna plats. Lantbruks-teoretikern Johan Fischerström, en av stiftarna till sällskapet *Utile Dulci*, skrev i sin dagbok 1773 att det i sällskapets sammanträde ingått *diné*, konsert och oration av poeten Olof Bergklint.⁶⁵ *Utile Dulcis* främsta målsättning var att främja musik och skönlitteratur. Medlemmarna i sällskapet intog även gemensamma måltider där den intellektuella samvaron var viktig.

Måltidernas sociala betydelse syns särskilt tydligt när man läser svenska resenärers dagböcker och reseskildringar från 1700-talet. Ståndspersoner som reste runt i Europa satte sig in i seder och bruk, konst, arkitektur, sällskapsliv och politisk kultur i olika länder, men under resan hade de även goda möjligheter att bekanta sig med matkulturen och måltidernas sociala aspekter. Särskilt aristokratiska ynglingar som var ute på *grand tour* fick en chans att delta i den europeiska, kosmopolitiska adelns sällskapsliv där måltiderna spelade en viktig roll. I Paris salonger och sällskapsliv

förenades på 1700-talet intellektuella samtal med andra aktiviteter: måltider, konserter, teaterföreställningar, spel och magnetiska experiment.⁶⁶

För resenärer och dagboksskrivare var det viktigare hos vem de dinerade eller superade än vilken mat och dryck som serverades. Under sin *grand tour* 1771–1774 antecknade Hans Axel von Fersen så gott som dagligen hos vem han dinerade eller superade, men sällan eller aldrig vad han bjöds på eller vid vilken tid maten serverades. Sent på hösten 1773 anlände Fersen till Paris, där den svenske ambassadören greve Creutz introducerade honom i stadens societet. Under sin vistelse i Paris skrev Fersen små notiser om sitt dagliga program. Notiserna bestod nästan enbart av *dinée*, *supée* och visiter samt teater- och operabesök.⁶⁷ Fersens anteckningar fokuserar totalt på sällskapslivet och på hur han och andra svenska adelsynglingar under Creutz överinseende umgicks i societeten i Paris och vid hovet i Versailles. Men trots att källorna talar om *diné* och *supé* är det inte säkert att de unga männen verkligen fick något att äta i Paris salonger. Det var inte alls ovanligt att endast vissa gäster satt till bords medan de övriga samtalade antingen med matgästerna eller sinsemellan.⁶⁸ När Fersen skrev att han dinerade eller superade hemma syftade han förmodligen just på måltider. Men när han skrev att han dinerade eller superade hos olika societetspersoner beskriver han däremot troligen umgängesformer, det är föga sannolikt att den unge Fersen skulle ha bjudits till bords med diplomatkåren och franska aristokratin.

Gustaf Mauritz Armfelt skildrar en likartad dygnsrytm i sin dagbok från Italien 1783–1784, även om hans dagar var mindre inrutade än Fersens. Den 27 november 1783 skrev Armfelt i Florens hur han arbetat hela kvällen i stället för att äta.⁶⁹ Han hade stannat kvar på sitt rum och troligen skrivit dagbok eller brev. Armfelt

hade inte inbjudits att supera med den florentinska aristrokratin tillsammans med Gustav III:s svit. Han skriver inte heller att han skulle ha ätit på sitt rum, men det betyder inte att han gick till sängs hungrig. I likhet med Fersen var det för Armfelt viktigare att notera i dagboken hos vem han åt än vilka maträtter eller drycker som serverades. Både Armfelt och Fersen var relativt unga och det är möjligt att resans bildande funktion i deras ögon utkristalliserade sig i olika former av sällskapsliv.

Ogifta unga män var dock inte de enda som insåg vikten av att notera med vilka personer de hade ätit. När greve Clas Ekeblad den yngre var svensk ambassadör i Paris 1742–1744 antecknade han nogsamt i sin journal var och hos vem han dinerat. För Ekeblads ämbetsutövning var det nödvändigt att han knöt förbindelser med politiskt inflytelserika franska aristokrater, andra länders ambassadörer och finansmän.⁷⁰ Eventuellt tyckte Ekeblad att maten var mindre viktig och omnämnde den därför inte i sin dagbok. Det faktum att han inte skrev om mat betyder naturligtvis inte att mat inte skulle ha betytt så mycket för honom, utan tyder snarare på att man inte brukade skriva om mat. Ekeblads journal är närmast en tabell eller lista, kanske var den avsedd som

I rokokodukningarna ingick fantasifulla porslins- och fajansföremål, terriner, smöraskar, mjölkkanor och andra serveringskärl i form av grönsaker och frukter. Kålformad terrin i fransk fajans, mitten av 1700-talet.

FOTO: HANS THORWID,
NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

ett framtida stöd för minnet. Vårdarna och gästerna var viktigare än maten, vilket kan vara ett skäl till att Ekeblad inte nämner maten. Det var över huvud taget ovanligt att skriva om mat i brev och dagböcker, därför vet vi så lite om maten som intogs i societetskretsar.⁷¹ Sannolikt höll den franska aristokratin och diplomatkåren i Paris en hög standard i sina kök, ett faktum som inte var värt att omnämna.

Matsalen var det viktigaste sociala rummet för måltider. Under första hälften av 1700-talet blev matsalen, i såväl herrgårdar som adelspalats, minst lika avgörande för måltidsupplevelsen som maten och dryckerna. Den materiella kulturens betydelse för måltidsupplevelsen manifesterades i matsalarna där konstfulla anrättningar serverades på praktfullt dukade bord. De smakfullt inredda matsalarna var scener: målningar, elegant matsilver och porslinsserverer i kombination med vita borddukar och tända ljus skapade en miljö där det materiella och det visuella blev en del av smakupplevelsen.⁷² Även om matsalen var essentiell för adelns sällskapsliv och bostadskultur var den ändå bara ett rum bland många andra där måltider kunde intas. Förmak och salonger var förbehållna te- och kaffedrickande. För att möta konsumenternas behov tillverkades speciella tebord och mångahanda andra föremål som behövdes för att kunna servera och avnjuta te och kaffe, eftersom dessa drycker under 1700-talet blev ett oundgängligt inslag i sällskapslivet.⁷³

Matsalar inreddes bekvämt för att maximera sinnlig njutning. Storleken på matsalen, liksom storleken på matbordet och antalet stolar, samt antalet porslinsallrikar, glas och serveringskärl, begränsade antalet matgäster och satte ramar för sällskapslivet. Jean-Michel Moreaus *Le Souper fin* (1781) avbildar matsalens intima, sensuella och ibland erotiska karaktär i mondäna kretsar.⁷⁴

Små och lättflyttade serveringsbord möjliggjorde måltider utan någon upppassning. Gästerna tog själva för sig av maten på sina tallrikar, stora servetter skyddade deras kläder och samvaron var minst lika betydelsefull som maten. På bilden håller kvinnan till vänster upp vin till mannen som sitter bredvid. Mannen till höger sträcker sig efter brevet som hans bordsdam håller i handen. Brevet, matsalsdekorationerna, matgästernas poser och rosorna på golvet ger antydningar om hur bordets njutningar kunde bli en inkörsport till andra sinnliga njutningar. Ute på herrgårdarna var det dock troligen vanligare att man läste om den här sortens värld i romaner och teaterpjäser än att man själv upplevde den.

Men mat, musik och kärleksäventyr hörde ofta ihop, såsom i Carl Johan Aminoffs memoarer. Aminoff skildrar sina egna och officerskamraternas amorösa eskapader på 1750- och 1760-talet. Picknickar och supéer för utvalda gäster i lummiga skogar och parker var nöjen som kombinerade mat, dryck och sinnlig spänning.⁷⁵ Mer informell samvaro ute i naturen, i trädgårdar och i parker gav möjlighet att förena olika sorters njutningar. Erotiska eskapader och libertinism tog sig uttryck i måltider som med all orsak kan ses som förspel till kroppslig njutning.⁷⁶ Mat med stark doft eller insinuerande utseende, såsom ostron och mogna frukter, förstärkte måltidernas erotiska laddning.

Naturen, trädgårdar och parker blev nya rum för måltidsupplevelser och sällskapsliv på 1700-talet då trädgårdar och parker var viktiga scener för umgänge. Där förenades såväl produktion som konsumtionen av mat och dryck. I trädgårdar och växthus odlades matväxter, men samtidigt var de platser för samvaro och måltider. Små paviljonger och lusthus skyddade från kyla, blåst och sol under måltider eller te- och kaffestunder. Där kunde man också kombinera olika nöjen och upplevelser. Måltider, konver-

sation och promenader i trädgårdar eller parker smälte samman till en helhetsupplevelse. Måltider som intogs utomhus krävde färre tjänare och etiketten var mindre strikt, vilket innebar mindre ceremoniel och friare umgänge.⁷⁷

Musik var ett oundgängligt inslag i eliternas sällskapsliv.⁷⁸ Musik ingick i måltidsupplevelsen, dels under själva måltiden, dels efter maten då musik och sång framfördes av amatörmusiker. Hovkompositörer skrev stora mängder taffelmusik som spelades under måltiderna vid hoven, vid furstehus och i adelspalats runt om i Europa. Carl Johan Aminoff spelade flöjt och skildrar i sina memoarer hur tyska patriciersläkter hyrt in stadsmusikanter för att spela under supén och hur herrskapet själva musicerade och umgicks efter måltiderna.⁷⁹

Måltider som maktmanifestationer

Måltider, mat och dryck har alltid varit maktmedel. Genom måltider har människor manifesterat makt och sökt uppnå makt. Måltider synliggör och förmedlar också kulturellt kapital och traditioner inom adelskulturen genom måltidsupplevelser, vare sig dessa är förknippade med olika livsmedel, tillredningsmetoder, dukningar, matgäster eller tidpunkter. Publik spisning intogs, som namnet även antyder, i allmänhet inför noga utvalda åskådare. De publika måltiderna nådde en allt större publik tack vare rapporter i press och brev eller tack vare visuella medier, till exempel målningar,

Intima måltider hörde till högreståndsumgänget. Serveringsbord och enkla maträtter gjorde det möjligt att avnjuta måltider utan att tjänstefolket var närvarande. Kopparstick av Jean-Michel Moreau, *Le Souper fin*, 1781.

FOTO: ERIK CORNELIUS, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

gravyrer och karikatyrer. Bildbevis var särskilt viktiga för monarker. Regenterna skapade och förstärkte sin makt genom visuella och textuella beskrivningar av segerfester, kröningsbanketter och andra ceremoniella måltider. Vid hoven var måltider ett viktigt medel för regenter att utöva och synliggöra makt.

Gravyrer spelade en mycket viktig roll för populariseringen av visuella och pedagogiska aspekter på måltider. I 1600-talets Frankrike tillverkades och spreds högklassiga gravyrer som hylade Ludvig XIV, kungamakten och Frankrike som ett absolut centrum för sofistikerad kultur. Gravyrerna och målningarna beundrades både av samtiden och av sentida konstkännare och konstsamlare. Man studerade och diskuterade motiven, vilket bidrog till att sprida uppfattningen om den franska gastronomins stora betydelse för kungamakten, men även om hur viktiga de ceremoniella måltiderna var också för makthavare i andra länder.⁸⁰

Vid svenska hovet följde man i hög grad det franska hovets ceremoniella praktiker med publik spisning, uppstigning ur sängen (*lever*) och andra ritualer. Gustav III utnyttjade skickligt och mycket medvetet hovets ceremonier och ritualer som maktmedel.⁸¹ I januari 1773 skrev Johan Fischerström i sin dagbok: »Konungen brukar nu på Couren hafva et papper i handen där han publike-ment annoterar dem hvilka han vill skola äta om aftonen med honom. En ny facon, som generar många.«⁸²

Kammarherren friherre Gustaf Johan Ehrensvärd antyder i sina dagböcker att kungen var likgiltig för gastronomiska njutningar, vilket även förtog hovfolket njutbara måltidsuppleveler. Ehrensvärd beskriver hur riksmarskalken greve Hans Henrik von Liewen i maj 1776 lät den nye franske kocken vid hovet tillreda en provmåltid och visa sin talang för kungen, drottningen, hertigen av Södermanland och det övriga hovet. Kocken tillredde en lukul-

Statliga tilldragelser firades med stora banketter i syfte att befästa ländernas och monarkernas makt. Bankett i Amsterdam den 27 januari 1786 med anledning av en allians som ingåtts mellan Frankrike och Nederländerna 1785.

Teckning av Jacobus Buys, 1786.

FOTO: RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM.

lisk måltid. Ehrensvärd anade dock att kocken i fortsättningen inte skulle kunna upprätthålla samma höga standard, eftersom det sällan serverades några banketter vid det svenska hovet. Där rådde dessutom strikt sparsamhet i fråga om mat och måltider.⁸³ Ehrensvärd säger inget mer om den franske kocken, men han beskriver i sin dagbok hur Gustav III sköt upp supéer för att få mer

tid för olika divertissemang. Det här väckte missnöje och huvudbry gällande etiketten bland hovfolket eftersom de var tvungna att invänta kungen utan att veta när han skulle återvända från tornerspel eller när de skulle få något att äta.⁸⁴ I samtida beskrivningar av Gustav III:s hov framträder två saker i fråga om mat: å ena sidan använde kungen medvetet mat och måltider som maktmedel, å andra sidan var han inte särskilt intresserad av gastronomi och behövde inte heller äta lika ofta som hovfolket.

Pehr Hilleströms målning *Publik taffel på Stockholms slott Nyårsdagen 1779* illustrerar och förstärker de publika spisningarnas makt-politiska dimension vid det svenska hovet.⁸⁵ Kungafamiljen sitter vid bordet, omgiven av hovfolk och utländska diplomater. Endast de förnämaste hovdamerna har rätt att sitta ner, alla andra står. Hovmän, statsfruar och pager bär den svenska dräkten, även den kan ses som ett tecken på hur kungen utövade makt över hovet och aristokratin.⁸⁶ Hilleström avbildade hovfolket och diplomaterna som åskådare, de iakttar från sidan hur makten iscensätts genom ceremoniella måltider och lyxföremål som bordssilver, vita damastborddukar och kristallkronor. Gester, föremål och maträtter symboliserar här monarkens makt, goda smak och elegans, allt syftar till att stärka regentens makt. Gustav III konstruerade sin härskarroll genom ceremoniella evenemang, teater och krig.⁸⁷

Vid hovet var placering vid ett förnämt matbord ett tecken på kunglig gunst, något som samtiden var mycket medveten om. På Hilleströms målning samtalar Gustav III med en diplomat, vilket understryker de diplomatiska förbindelsernas betydelse och Sveriges önskan att bli en aktör inom den europeiska stormaktspolitiken på 1700-talet. Men till exempel i juli 1779 blev de utländska ministrarna och ambassadörerna missnöjda då de efter den kungliga publika spisningen bjöds att sitta till bords med

Publik taffel vid svenska hovet på nyårsdagen 1779. Kungligheter sitter vid bordet medan hovfolket och utländska diplomater är publik. Hovets herrar och damer kan identifieras genom att de är klädda i den svenska nationella dräkt som Gustav III införde 1778. Målning av Pehr Hilleström.

FOTO: NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

hovmästarinnan Sparre och statsfrun von Höpken. Alla sändebud ansåg inte att den här bordsplaceringen var tillräckligt fin, särskilt det spanska sändebudet var upprört över sin placering.⁸⁸ Etikett, rang och gunst var evighetsfrågor vid hoven och regenterna utnyttjade dem i sin maktpolitik. Gustav III och Sofia Magdalena åt ibland i hovdamernas våningar på Kungliga slottet i Stockholm. Kungens och drottningens närvaro var ett ynnestbevis

gentemot den hovdam som fick äran att vara värdinna och det lilla utvalda sällskap som inbjöds.⁸⁹

Regenter var givetvis inte de enda som eftersträvade att imponera på sina underlydande eller medmänniskor genom mat eller måltider. Sommaren 1785 besökte Gustav III flottbasen Karlskrona och amiral Carl Tersmeden berättar hur kungabesöket förbereddes med tanke på mat och måltider:

Med honom [Gustav III] följde köket och hofmästaren Gruell, som under denna resa entreprenorat konungens bord, till hvars underhållande landshöfningen anskaffat en myckenhet nödvändigheter. Jag hade redan 3 dagar samlat 1,200 utvalda sparris, dem jag uti en låda med jord så förvarat, att de minst 8 dagar kunde hålla sig. Jag lämnade lådan ombord [på kungens fartyg], under majoren Freses disposition, att därmed surprinsera konungen, som jag visste satte mycket värde på sparris, på det Gruell ej skulle draga heder däraf.⁹⁰

Tersmeden ville göra ett gott intryck på kungen. Under flera dagar hade han skördat förstklassig sparris i sin trädgård och förvarat den omsorgsfullt. Likaså var Tersmeden mycket mån om att kungen skulle få veta vem som hade levererat den utvalda, delikata och nyplockade sparrisen. Gåvan skulle hedra Tersmeden och framställa honom i fördelaktig dager inför kungen. Han ville absolut inte att kungens hovmästare oförtjänt skulle prisas för sparrisen.

Märta Helena Reenstierna hade likartade ambitioner när hon våren 1797 trakterade officerare för att främja sonen Hans Abraham von Schnells chanser att få en officersvakans.⁹¹ Reenstierna försökte med hjälp av mat, dryck och måltider samt angenämt sällskap påverka sonens karriär. Måltider kunde således användas som maktmedel på flera plan, de kunde vara lika betydelsefulla

för monarker som ville konsolidera sin makt som för mödrar som önskade främja sina barns karriär.

Också sådana måltider som arrangerades i samband med olika förrättningar och mindre tillställningar under livscykeln var maktmanifestationer. De var dessutom traditioner som förde vidare adelns kulturella koder och livsstil. Hit hörde måltider och maträtter som serverades på bröllop och begravningar.⁹² I januari 1748 skrev Metta Magdalena Lillie hur bröllopet mellan hennes syster Maria Benedikta och friherre Gustaf Erik Fleetwood krävt omfattande förberedelser och hur tre vagnslaster livsmedel beställts från Göteborg till herrgården Hjärtared.⁹³ Även Märta Helena Reenstierna noterade dryckerna och antalet maträtter på bröllop dit hon var bjuden.⁹⁴ Bröllopsmåltider var till både för att njuta av maten och sällskapet och för att imponera på gästerna och visa upp brudparets gästfrihet, smak och välstånd.

Bröllopsmåltiden manifesterade föreningen mellan två familjer. Den var en hyllning till brudparet och en önskan om kommande välgång för de nygifta. Begravningsmåltider däremot fokuserade på den avlidnes personliga insatser och sociala status, men även på familjens och släktens ställning. Speciella begravningsrätter och begravningsmåltider ledsagade den avlidna på hans eller hennes sista resa och ingick också i sorgearbetet. Samtidigt var begravningar viktiga offentliga manifestationer av den avlidnas samhällsställning. Begravningsmåltiderna gav lokalsamhället en möjlighet att hedra bemärkta personer, även om allt fler människor under 1700-talets lopp begravdes i stillhet. I oktober 1788 begravdes prosten Ståle i Uleåborg och Sara Wacklins skildring av trakteringen visar tydligt vilken upphöjd ställning den framlidne prosten haft i lokalsamhället. Syltade bär, konfekt, sockergryn, citron- och pomeransstänger, rostade mandlar, sockerspån och kan-

derat socker, sockerbröd, pepparnötter och struvor hade dukats upp på ett stort runt tebord framför änkeprostinnan och hennes tre döttrar som satt i soffan och tog emot begravningsgästerna.⁹⁵

Måltidsupplevelsernas betydelse för herrskapskulturen

Måltidernas och matens kulturhistoria samt måltidsupplevelserna i 1700-talets Europa ingår i vardagens historia. Måltiderna strukturerade och estetiserade vardagen, men de var även viktiga sociala praktiker som socialiserade in människor i deras livsmiljöer. Inom eliterna dominerade måltidernas socialiserande karaktär mat- och måltidsupplevelserna. Sällskapslivet baserades i hög grad på den rytm som måltiderna gav dagen, men ofta var mat och dryck av sekundär betydelse jämfört med umgänget före, under och efter måltiderna. Sociala faktorer påverkade i hög grad måltidsupplevelserna. Sällskapet som deltog i måltiden spelade en stor roll för hur den upplevdes.

I Sverige på 1700-talet och i början av 1800-talet var frukost, middag och supé dagens viktigaste måltider, såväl näringsmässigt som socialt och upplevelsemässigt. Uppfattningarna om tidpunkterna för de olika måltiderna varierade mycket. Frukosten kunde likaväl vara en bastant måltid mitt på dagen som en lätt måltid bestående av kaffe och bröd. Till middagen och supén inbjöds ofta gäster, men det förekom också att gäster stannade i dagar eller veckor och åt alla dagliga måltider hos värdfolket. Trots måltidernas centrala betydelse för eliternas sällskapsliv var det inte alls ovanligt att man av olika orsaker hoppade över måltider. Särskilt ofta skedde detta på resor, då det antingen var besvärligt att föra med sig tillräckligt mycket mat eller att hitta en tillräckligt högklassig restauratör.

Tjänstefolket ansvarade för matlagningen i elithushållen, utbildade kockar och kokerskor tillredde maten medan hushållerskor övervakade att köksarbetet förlöpte smidigt. Hushållerskor hade goda möjligheter att påverka vad man åt eftersom de ansvarade för matuppköp och hushållsbokföring, om inte husfrun själv skötte dessa sysslor. Bevarade hushållsböcker och kvitton från svenska och finska herrgårdar visar hur varor som under tidigare sekel endast stått på de allra rikastes bord nu spred sig över Europa. Kolonialvaror från den globala konsumtionsmarknaden kombinerades med lokala råvaror och produkter.

I sista hand bar husfrun det övergripande ansvaret för hushållsarbetet och således även för måltiderna. Hon deltog också i matlagning och bakning, förutom i sådana aristokratiska hushåll där tjänstefolkets uppgifter var mer hierarkiskt indelade och husfrun i stället främst ledde tjänstefolkets arbete. Kvinnorna ansvarade för matlagningen om det inte fanns en manlig kock i hushållet. En manlig kock var ett tecken på arbetsgivarens samhällsposition, men hans arbetsinsats möjliggjorde också ett bekvämt vardagsliv för eliten, däri ingick bland annat läckra måltider tillredda med omsorg.

I herrskapshushåll, särskilt på landet, deltog både kvinnor och män i att införskaffa livsmedel och att odla frukt och grönsaker. På herrgårdar var fiske och jakt samt bärplockning ett sätt att fördriva tiden och umgås, medan trädgårdsskötsel ansågs vara en estetiskt, etiskt och moraliskt bildande syssla.

Inom eliten var måltider en viktig umgängesform och måltidernas betydelse för sällskapslivet var så stor att man i dagböcker och brev ofta skev mer om värdar och gäster, samt om deras sociala rang, än om trakteringen. Mat, dryck och totala måltidsupplevelser spelade en väsentlig roll inom elit- och hovkulturen;

vare sig människor var intresserade av gastronomi eller ej kunde de inte undgå måltider. För 1700-talets kosmopolitiska, europeiska aristokrater ingick även gastronomin i samma levnadskonst som talang att konversera och musicera samt vitterhet gällande litteratur och konst. Matsalar, förmak och trädgårdar var rum för måltidsuppleveler, umgängesliv och politisk kultur.

I det tidigmoderna Europa var mat och måltider dessutom viktiga statusmarkörer. Måltider konsoliderade värdens makt och prestige, men även matgästernas status var viktig. Förnäma matgäster ökade måltidens betydelse. För ståndspersoner var maktaspekten i måltiderna mångfacetterad. De utnyttjade mat och dryck för att uppnå sina egna mål, men de blev också själva objekt för maktutövning, främst vid hoven och inom societeten. Vid hoven synliggjorde de ceremoniella måltiderna regentens makt, samtidigt som de var ett effektivt sätt att kontrollera den politiskt inflytelserika hovaristokratin. Vid hovet manifesterade måltiderna kungens makt, medan bröllopsmåltider och begravningsmåltider visade eliternas sociala ställning, nätverk och goda smak.

Måltidernas sociala karaktär är förknippad med tanken på att måltider kunde erbjuda något för alla fem sinnen. Det handlade minst lika mycket om njutning för öga och öra som för gommen, om hur maten kändes i munnen samt hur mat och dryck doftade och smakade. Sällskap, konversation och musik, dukning och rummet där måltiden serverades var alla viktiga komponenter i den helhetsupplevelse som en måltid kunde innebära i det tidigmoderna Europa.

Till herremännens lantnöjen hörde jakt och fiske.
Även kvinnor metade och fiskade. Sepialavering av Carl Gustaf Tessin.

FOTO: HANS THORWID, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

FAMILJERELATIONER

UNDER TIDIGMODERN TID förutbestämdes individens samhällsposition i hög grad av den familj och släkt man föddes i. Familj och familjerelationer har alltid spelat en stor roll för den enskilda individens liv, även om familjens betydelse har uppfattats på olika sätt under olika epoker.¹ Familjen har under alla tidsperioder varit en ideologisk, social, juridisk, ekonomisk och historisk konstruktion, vars existens har definierats av lagstiftning, värderingar och kulturella praktiker. Den här ideologiska familjen har knappast någonsin varit identisk med hur människor till vardags upplevt och förstått familjen. Familj, släkt och hushåll har inbegripit ett varierande antal personer som var släkt sinsemellan genom antingen blodsband eller giftermål. Men under tidigmodern tid kunde människor lika ofta i familjebegreppet dessutom inkludera andra personer som bodde och verkade i hushållet, såsom tjänstefolk, avlägsna släktingar och vänner.² Inom familjehistorien har främst teman som barn och föräldrar samt barndom och föräldraskap intresserat forskare. Barnen har ofta uppfattats som barn just under barndomsskedet.³ Familjerelationer och förhållandet mellan föräldrar och barn är centrala även inom uppfostringshistoria, som kan anses ingå i familjehistoria. Särskilt tydligt syntes detta i herrskapsfamiljer där barnen uppfostrades till att representera sitt stånd och sin sociala omgivning genom ett medvetet,

Kultiverad samvaro i en förmögen familj. Fadern, iklädd morgonrock och tofflor, läser högt för modern och döttrarna medan de handarbetar. Genom den öppna dörren i bakgrunden ser man in i ett annat rum där sonen i familjen tecknar av gipsstatyer. Interiörmålning av okänd tysk konstnär, ca 1775–1780.

FOTO: THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK.

omsorgsfullt och långsiktigt arbete.⁴ Förhållandet mellan barn och föräldrar fortgick dock även efter barndomen och kunde vara i decennier.

Mångahanda och varierande familjer

Parallellt med relationerna mellan föräldrar och barn respektive föräldrar och vuxna barn löpte andra generationsöverskridande relationer och syskonrelationer. Dessutom inverkade föräldrarnas inbördes förhållande på alla ovannämnda relationer, eller alternativt avsaknaden av ett sådant på grund av den ena partens död; i sistnämnda fall kunde eventuellt även omgiften påverka familjedynamiken. Syskonrelationer kunde utgöra de mest långvariga relationerna i en människas liv, liksom även relationer mellan föräldrar och barn. Bland eliten blev människor förhållandevis gamla, om de klarade födseln och den farliga småbarnstiden; därtill måste unga män lyckas undgå de för dem särskilt typiska olyckorna eller att stupa i krig, medan kvinnorna måste överleva kvinnolivets största faror: graviditeter och förlossningar. Bland adel och ståndspersoner var det alltså relativt vanligt att föräldrar levde länge sida vid sida med vuxna barn. Men det var också vanligt att barn förlorade sina föräldrar tidigt, innan de hade blivit vuxna. I många familjer och släkter såg ändå föräldrar sina barn växa upp och vuxna barn såg sina föräldrar bli gamla.

Under olika tider hade tidigmoderna familjer ett väldigt skiftande antal medlemmar i olika åldrar. I det svenska riket hade adels- och herrskapsfamiljer på 1700-talet i medeltal mellan fem och sex barn. Bland den jordägande adeln låg barnantalet när-

mare fyra än sex, detta förklaras åtminstone delvis av att Sverige, jämfört med resten av Europa, hade en jämlik arvsrätt som garanterade alla barn, såväl pojkar som flickor, deras arvslott. Barnantalet begränsades medvetet för att inte egendomen skulle splittas mellan en stor barnaskara.⁵ I 1700-talets Frankrike begränsade adeln barnantalet ännu kraftigare, inom högaristokratin var det inte ovanligt med en- och tvåbarnsfamiljer.⁶ Tack vare förbättrad hygien och mångsidigare näring överlevde allt fler av de fyra eller fem barnen till vuxen ålder, framför allt i adelsfamiljer. I Finland hade högreståndsfamiljer ännu på 1800-talet fortfarande cirka fyra eller fem barn i genomsnitt, medan antalet barn i familjer till ofrälse stånds personer var lite högre. De största familjerna fanns bland prästerskapet. Bland adeln hade var tredje familj färre än fem barn under 1700- och 1800-talet, medan motsvarande andel bland prästerskapet bara var tjugoen procent.⁷ I Britannien ökade familjestorleken främst under 1800-talet, då tio till femton procent av medelklassfamiljerna hade fler än tio barn.⁸

Bland adeln och de högre stånden fanns det familjer med stora barnaskaror, men även barnlösa gifta par. Överstelöjtnant Odert Johan Gripenberg och hans två hustrur fick till exempel från 1749 till 1776 sammanlagt sjutton barn, medan professorn vid Kungliga Akademien i Åbo, Jakob Bonsdorff, och hans två hustrur fick totalt nitton barn från 1790 till 1818. Sådana storfamiljer var sällsynta bland de högre stånden, familjer med tio barn var ungefär lika vanliga som tvåbarnsfamiljer, bägge utgjorde cirka tolv procent av högreståndsfamiljerna.⁹ Par som förblev barnlösa kunde knyta nära relationer till sina släktingars barn, såsom greve Carl Gustaf Tessin och hans maka Ulla Sparre. Ulla Sparres syskonbarn tillbringade mycket tid hos paret, såväl i Sverige som i Frankrike, och relationerna förblev nära även efter att barnen vuxit upp.¹⁰

Barnantalet hade stor inverkan på familjens förmögenhet och disponibla ekonomiska resurser, eftersom barn genast efter födelsen oundgängligen ökade familjens utgifter.¹¹ Familjeförmögenhet möjliggjorde ett ekonomiskt mer bekymmerslöst liv, där det gick att förverkliga även konstnärliga eller intellektuella ambitioner. Förmögenhet innebar också att man kunde ge alla barn en lämplig uppfostran och utbildning, dessutom fick söner en chans att göra en ståndsmässig karriär i enlighet med personliga preferenser, medan döttrarna kunde göra ett förmånligt giftermål. På det stora familjeporträtt som den holländske konstkonnässlären och konstsamlaren Aernout van Beeftingh beställde av Nicolaes Muys sitter han själv i bakgrunden och undersöker gravyrer medan modern och barnen i familjen befinner sig i förgrunden.¹²

Enligt de borgerliga familjeidealerna, som gradvis förstärktes under 1700-talets lopp, var det kvinnan och modern som var navet i familjen. Så även på denna målning, där den vitklädda Jacoba Maria Boon är centralgestalten som ljuset faller på från fönstret till vänster. I famnen har hon ett spädbarn, som hon ammar i enlighet med de nya moderskapsidealerna. Precis bakom Jacoba Maria Boon sitter ett annat litet barn vid ett bord med en kringla i handen. Kringlan i barnets hand och modersbrösten som erbjuds spädbarnet förenar matandet av spädbarn och småbarn med deras beroende av föräldrarna. Framför Boon står en dotter som visar upp ett litet handarbete för sin mor, såsom det anstår en lydig dotter. Moderns och dotterns blickar möts i målningens värld,

Familjeporträttet av en holländsk högreståndsfamilj betonar familjens inbördes relationer, intresse för konstsamlande samt materiella välstånd.

Nicolaes Muys målning av Aernout van Beeftinghs familj, 1797.

FOTO: RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM.

medan männen i familjen – fadern, barnen till höger i bild, i bakgrunden och i moderns famn – tittar ut ur målningen, mot betraktaren och stora världen.

Sålunda syns i målningens värld, i den välbärgade borgarsalongen, hur hemmet var kvinnornas livsmiljö, medan männens livsmiljö sträckte sig bortom hemmet, först tack vare studier och sedan genom karriär samt politisk, social och ekonomisk verksamhet. Till höger står familjens äldste son med en pärm under armen, gissningsvis innehåller den grafik, kanske har far och son just betraktat den tillsammans. Pärmens under gossens arm, bandet på boken och lösbladet i faderns hand, samt statyn och arkivskåpet som skymtar genom den öppna dörren, förenar fadern och sonen genom ett gemensamt intresse, de blir länkar i en kedja där ställning och värderingar förs vidare från far till son, från en generation till en annan.

Variationerna i familjestorlek kunde vara stora inom en social- och samhällsgrupp och bland ståndspersoner förekom såväl barnlösa par som storfamiljer, där ålderskillnaderna mellan syskonen överskred en generation. Tendensen var dock tydlig, den familjenhet som bestod av föräldrar och hemmaboende barn omfattade oftast sex till åtta personer, i likhet med den holländska familjen van Beeftingh. En sådan familj motsvarade naturligtvis inte alltid människornas egen upplevelse av familjen, där medlemmar ur samma familj kunde ha väldigt olika uppfattning om till exempel kvinnors och mödrars, eller söners och döttrars, ställning i familjen.¹³ Familjen och dess betydelse för människor är meningsfullt att studera även som en del av en större släkthelhet. Släktkretsen var ett omfattande nätverk av horisontala släktband. Dessa upprätthöll man genom brevskrivning, genom att avlägga eller ta emot visiter, genom att delta i eller arrangera fester och andra

Carl Gustaf Tessin och Ulla Sparre i jaktkläder tillsammans med brorsdottern Brita Stina Sparre och taxen Pehr. Målning av Martin van Meytens, 1736.

FOTO: HANS THORWID, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

gemensamma evenemang samt genom att aktivt delta i valen av äktenskapspartner, inte bara när det gällde egna släktingar utan ofta också medlemmar i andra släktkretsar. Det här arbetet för att upprätthålla släkt- och familjeförbindelserna har kallats för släktarbete och såväl i det förflutna som idag föll det främst på kvinnornas lott.¹⁴

Kommunionböcker, dop- och begravningslängder samt mantalslängder berättar om familjeförhållanden och människors livslängd; angående relationerna mellan föräldrar och vuxna barn ger de åtminstone vid handen hur länge sådana familjerelationer kunde förväntas bestå. Även räkenskapsböcker och kvitton ger information om förhållandet mellan föräldrar och barn, till exempel kan man undersöka om barn som redan flyttat hemifrån – både söner och döttrar – fortfarande förekom i räkenskaper, i regel på utgiftssidan. Försörjningsansvaret för gifta kvinnor ålåg deras äkta män, men det var inte ovanligt att fäder fortsatte att betala sina döttrars räkningar eller till exempel det unga paret hyra. De mest informativa källorna för att studera hur man upplevde familjen är ändå egodokument, det vill säga brev, dagböcker och memoarer, där personer reflekterar över sitt liv, sina förutsättningar och sitt livsinnehåll. Dagsboksskrivare kunde beskriva och fundera över familjerelationer och känslor, till exempel när de övervägde äktenskapsplaner. Korrespondens och recipitet avslöjar i sin tur många av de subtila och komplicerade beroende- och lojalitetsförhållanden som fanns inom familjerna. Visuellt material, såsom familjeporträtt, visar hur familjeuppfattningen och familjens interna roller förändrades under tidigmodern tid. På familjeporträtten syns tydligt hur föräldraskapet blev allt viktigare i elitfamiljer och hur barnen avbildades som en del av en kärleksfull familj.¹⁵ För att hitta upplevelser av familjerelationer och känslor förknippade med familjelivet, samt skapa en så maximalt mångsidig bild av de mångfacetterade familje- och släktrelationerna i det förflutna, måste man läsa och tolka olika källor parallellt.

Föräldrar respektive vuxna eller halvvuxna barn

Föräldraskapet och erfarenheten av föräldraskap fortgick så länge som föräldrar och barn var i livet. Under 1700-talets lopp valde allt fler herrskapsdamer att själva amma sina barn och aktivt delta i vården av spädbarn och småbarn.¹⁶ Men det dagliga, praktiska vårdansvaret låg främst hos barnpigor, ammor och informatorer.¹⁷ Under tidigmodern tid innebar inte övergången från föräldrarnas vård till vuxenlivet utanför barndomsfamiljen nödvändigtvis att föräldrar och barn skulle ha träffats mer sällan än förut. Det är också viktigt att förstå att kärleken och känslan av kärlek mellan föräldrar och barn inte var avhängiga av vem som skötte om barnen, utan ett känsloband uppstod mellan föräldrar och barn, såväl mellan fäder och barn som mellan mödrar och barn. I det tidigmoderna och patriarkaliska samhället, där familjen och släkten var viktigare än individen, förblev det här känslobandet starkt genom hela livet. Förutom relationerna mellan föräldrar och barn existerade det inom familjen andra viktiga horisontala och vertikala relationer, mellan syskon eller mellan farbröder, morbröder, fastrar, mostrar och barn.

Inom den familjehistoriska forskningen har man betonat relationerna mellan föräldrar och barn, förmodligen delvis för att forskning alltid är bunden till sin egen tid och forskarnas intresse har styrts av de borgerliga familjeideal och den kraftiga betoning av kärnfamiljen som växte fram under 1800-talet. Syskonrelationer har emellertid präglat familjer och släktkretsar i lika hög grad som relationerna mellan föräldrar och barn. Syskonrelationen är ofta också den längsta relationen i en människas liv.¹⁸ Syskonrelationernas betydelse för att vårda familje- och släktförbindelser

Miniatyrmålningar påminde om familjemedlemmar också i deras frånvaro.

Anton Ulrik Berndes, miniatyrporträtt av livläkaren Wedberg, 1777.

Miniatyrporträtt av en ung kvinna, okänd konstnär, 1770–1780-tal.

FOTO: PETER SEGEMARK, NORDISKA MUSEET, STOCKHOLM.

samt sköta juridiska och ekonomiska frågor accentuerades om föräldrarna avled tidigt.¹⁹

I högreståndsfamiljerna socialiserades människor redan i barndomen in i sådana kulturella praktiker som hörde ihop med bevarandet av familjekontexten. Sådana praktiker och seder var det hierarkiska förhållandet mellan föräldrar och barn samt sätten på vilka familje- och släktförbindelser upprätthölls genom olika ceremonier, besök, årliga högtider och traditioner liksom genom gåvor och brev, det vill säga genom släktarbete. Redan från barnsben växte barn i adelsfamiljer upp med att skriva brev

och upprätthålla släktkontakter. De skrev sina första brev till föräldrarna, äldre syskon eller andra släktingar och knöt sålunda livslånga relationer baserade på skriven text och skriftlig kultur. Brev, resedagböcker och i viss mån också intima dagböcker var ett sätt att förmedla information och upprätthålla emotionella band under en epok då många människor reste långt bort hemifrån och i årtal vistades fjärran från familj och släktingar. Man kunde också skriva resedagboken direkt till en mottagare, det gjorde till exempel studenten Eric Gustaf Ehrström, som var informator hos lagman Krogius familj. Han riktade sina dagboksanteckningar från en sommarresa till Tavastland i Finland 1811 till sin moster Jeannette. Detsamma gjorde greve Johan Gabriel Oxenstierna som sommaren 1805 förde dagbok till sin maka Lovisa Christina Wachschrager om sin och sonens resa till Oxenstiernas barndomshem Skenäs gård.²⁰

När blev barn då vuxna och hur påverkade detta familjerelationerna? En människa ansågs bli vuxen vid konfirmationsåldern, alltså ungefär i femtonårsåldern. Konfirmationen var en förutsättning för att kunna ingå äktenskap. Vissa herrskapsflickor gifte sig unga, som femton- eller sextonåringar, även om en så låg giftermålsålder inte var särskilt vanlig. Giftermålsåldern varierade kraftigt, särskilt under 1700-talet och inom högadeln, där bruden lika väl kunde vara sexton år som tjugosex år, eller rentav ännu äldre.²¹ På 1800-talet hade högreståndskvinnor en genomsnittlig giftermålsålder på knappt tjugofem år, medan männen var tio år äldre. Herrskapsflickor var alltså vuxna när de blivit konfirmerade eller allra senast när de gifte sig. För pojkar ur de högre stånden var, vid sidan av konfirmationen, slutförandet av studierna och valet av levnadsbana viktigare milstolpar på vägen mot vuxenlivet än äktenskapet. Giftermålet skedde först senare. På en föreläsning om

morallära vid Kungliga Akademien i Åbo 1802 konstaterade professorn i historia och moral, Frans Michael Franzén, att kvinnor i regel blev vuxna som femtonåringar, medan män blev det som tjugofemåringar.²² I det här synsättet ingick uttryckligen tanken om att pojkar blev män och barn blev vuxna när de fått en passande utbildning och var ekonomiskt självständiga. Samtiden ansåg inte att vuxenhet var samma sak som myndighetsålder eller myndighet. Att bli vuxen var mer vagt, men innebar ändå en klar milstolpe i en människas liv.

Fäder, söner och döttrar

Ståndssamhället på 1700- och 1800-talet var patriarkaliskt, i likhet med det klassamhälle som uppstod under 1800-talets lopp, och mannen var familjens överhuvud. Samhälls- och familjeordningen baserade sig på hustavlans värld och förlänade en hierarki till familjen och hushållet: överst stod fadern eller maken, under honom hustrun och familjemedlemmarna, sedan kom barnen och till sist tjänstefolket. Även andra personer som tillhörde familjehushållet, såsom informatorer, guvernanter och ogifta kvinnliga släktingar, hade sina egna platser i hushållets oföränderliga interna hierarki. Under 1800-talet kom denna konstellation att ifrågasättas, men fortfarande stod det klart att mannen var familjens överhuvud och hans beslutsmakt omfattade såväl hustrun som barnen. Fädernas förhållande till sina barn var särskilt viktigt i frågor som rörde uppfostran och utbildning samt i avgöranden om pojkarnas karriär och döttrarnas äktenskap.

Hur fädernas roll förändrades under 1700-talet syns särskilt i brittiska, informella familjeporträtt (*conversation piece*). Där avbildades fadern samtidigt som både ett patriarkaliskt familjeöver-

Johann Zoffany, *John Peyto-Verney, fjortonde baron Willoughby de Broke, med sin familj*, ca 1766.

FOTO: THE J. PAUL GETTY MUSEUM, LOS ANGELES.

huvud och en kärleksfull, familjecentrerad far, mån om sina barns emotionella och materiella välfärd.²³ Johann Zoffanys målning av Lord Willoughby de Broke och hans familj från cirka 1766 avbildar den tilltagande familjecentreringen bland eliten.²⁴ Familjen Willoughby har samlats i frukostrummet runt ett tebord, som är moderiktigt dukat med kinesiska tekoppar och en silversamovar

på vit duk. Familjens äldste son drar en färgglad trähäst efter sig, medan Willoughby milt tillrättavisar sin yngre son som håller på att snappa åt sig ett bröd från tebordet. Familjens dotter håller på att lära sig gå på tebordet, stödd av sin luxuöst klädda mor. Den slitna mattan, de odekorerade väggarna samt Willoughbys enkla klädsel framhäver de dyrbara föremålen på tebordet och det skimrande sidenet i Lady Louisas dräkt, de understryker familjens höga status inom den brittiska aristokratin och att familjen kunde strunta i den lite luggslitna miljön, som ändå var komfortabel för familjelivet.

Alla fäder var inte ömsinta och förstående föräldrar, vilket inte hindrade dem från att älska sina barn och minutiöst följa med deras uppväxt, utveckling och utbildning. Greve Hans von Fersens söner, Carl och Axel, studerade på 1730-talet vid universiteten i Uppsala och Lund. Enligt tidens sed skickades de till universitetet under tillsyn av en informator, målet var inte att de skulle avlägga någon examen utan att fullborda deras uppfostran till ideala adelsmän.²⁵ De stod på tröskeln till vuxenlivet, redo att snart inta sin egen plats inom adelsståndet och i samhället. Sommaren 1735 skrev greve Carl Gyllenborg, kansler för Lunds universitet och vän till Hans von Fersen, till honom om hans söner. Carl von Fersen var då nitton år gammal och Axel von Fersen sexton år. Gyllenborg ansåg att Fersen var en sträng, nästan gammaldags fostrare då han krävde att sönerna noggrant skulle redogöra för sitt uppförande, sina studier och sina utgifter. Gyllenborg skrev:

De bör inte längre behandlas som barn, de behöver nu det ädla mod som öppnar alla dörrar för dem och som inspirerar dem till ädla känslor värdiga deras börd. De måste vänja sig vid renhet, som väcker rena tankar i dem samt avsky för

allt lågtstående och allt som understår en hedervärd man. Sålunda, min käre bror, bör de inte sakna något och de bör i god tid vänja sig vid att leva på adligt vis utan extravaganser. Annars kan ni räkna med att de, när de en gång blir sina egna herrar, blir de så bländade av en frihet de inte är vana vid och så förvirrade av det faktum att de plötsligt kan spendera som de vill att man kan frukta för att de går från ena överdriften till den andra.²⁶

Gyllenborg tillade ytterligare att han gav sin vän sådana råd som han själv skulle ha följt om han fått några egna barn. Hans von Fersen tyckte givetvis inte om att någon lade sig i hans uppfostringsmetoder, särskilt som han mycket väl visste att kritiken var befogad, och brevet satte i gång en händelsekedja som ledde till att pojknarnas informator, professor Niclas Oelreich vid Lunds universitet, blev uppsagd.²⁷

Essentiellt i detta händelseförlopp är att unga adelsmän, efter att de lämnat barndomen bakom sig, förväntades ha kontrollen över sitt eget liv, sina begär, sin konsumtion och sitt utseende utan att föräldrarna längre lade sig i. Det här ställde krav på såväl fäder som söner: sönerna måste få bli självständiga, de måste kunna uppföra sig som hedervärda män och leva på adligt sätt utan måttlöshet. Adelsmannens börd, men även hans uppträdande, bestämde hurdana vän- och bekantskapsrelationer han knöt, i vilka kretsar han rörde sig och hurdan karriär han gjorde. Allt detta kunde ske enbart om han uppträdde som en adelsman, vilket i sin tur förutsatte att han frigjorde sig från barndomen och faderns bestämmanderätt. Det här betydde dock inte att fadern inte skulle ha förblivit en obestridlig auktoritet för sina söner. Men faderns plikt som en god far och fostrare var att även ge sönerna frihet att agera självständigt, dock i enlighet med de krav som

Inom konsten blev syskonkärlek ett allt vanligare motiv efter mitten av 1700-talet. Kopia i pastell av Jean-Claude Richard de Saint-Non efter målning av Jean-Honoré Fragonard, 1770.

FOTO: THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK.

dikterades av det egna ståndets livsstil. Detta att barnen blev vuxna och självständiga vållade troligen mycket fler konflikter inom familjerna än vad källorna ger vid handen.²⁸

Hans von Fersen avled plötsligt 1736, därför går det inte att studera hans och sönerns relationer längre än så. Däremot kan

man studera relationerna mellan Axel von Fersen och hans söner, födda 1755 och 1762, med hjälp av brevväxling. Fadern och sönerna befann sig ofta på olika orter, i regel i olika länder, och de skrev rikligt med brev som har bevarats. Av breven som pojknas mor, Hedvig De la Gardie, skrev till sin man och sina barn har däremot främst brevväxlingen med döttrarna bevarats.

Av brevväxlingen mellan Axel von Fersen och hans äldre son, Hans Axel, framgår hur vuxna barn kunde vara ekonomiskt beroende av föräldrarna, även om de i princip redan hade egen karriär och egna inkomster. I den Fersenska familjen upplevde såväl föräldrar som barn de ekonomiska beroendeförhållandena som tunga. Det här kom tydligast till uttryck när Hans Axel von Fersen försökte etablera sin officerskarriär på 1770- och 1780-talet. Fersen den yngre slog in på den militära banan, på typiskt vis för adelsynglingar följde han släkttraditionen. Bland den svenska högadeln på 1700-talet var det vanligt att de mest ärelystna – ofta även de rikaste då den militära karriären förutsatte ekonomiska satsningar – svenska adelsmännen samtidigt innehade officersvakanser i svensk och i fransk tjänst. Oftast återvände de unga adelsmännen efter några år, eller rentav ett par decennier, till Sverige och gjorde där framgångsrik officers- eller ämbetsmannakarriär.

Hans Axel von Fersen lyckades på 1780-talet göra en uppåtgående officerskarriär i franska armén, på samma sätt som fadern hade gjort fyrtio år tidigare. Fersens officerskarriär krävde stora ekonomiska satsningar, men eftersom han saknade egendom och inkomster var han beroende av fadern ända fram till dennes död 1794.²⁹ Till Fersens officersvakans i Frankrike hörde i början inte någon lön, men på 1700-talet var det här inte alls något ovanligt inom armén, där stormaktspolitiken dikterade till vem man gav eller sålde officersfullmakter.³⁰ Fersen behövde alltså pengar,

stora summor pengar, eftersom han ville köpa regementet Royal Suédois som stod i fransk tjänst. Fadern ville inte acceptera sonens ambitioner, men blev till slut tvungen att gå med på saken då såväl den svenska som den franska regenten ingrep i frågan.³¹

Ekonomiska frågor och Hans Axel von Fersens livsstil i Frankrike gjorde förhållandet mellan far och son från 1770-talet ansträngt ända till Fersen den äldres död. Sommaren 1785 skrev Axel von Fersen sorgset och frustrerat till sin yngre son Fabian: »Sedan den 10 maj är er bror i Paris upptagen av antingen militära eller frivola arrangemang.«³² I breven till sonen samt till dennes bror och båda systrar syns ändå faderns oro för att sonen kunde bli sårad eller stupa när han deltog i amerikanska frihetskriget i fransk tjänst 1780–1783. I början av juni 1782 skrev Axel von Fersen till dottern Sophie: »Jag har inte hört något nytt från Axel, jag hatar detta krig.« Och i slutet av juni: »Jag har inte hört av Axel sedan den 23 oktober, det är förfärligt.«³³ Det tog länge för breven att färdas över Atlanten och vidare från västeuropeiska hamnstäder till Stockholm. Ändå var postgången relativt tillförlitlig och från krigstiden har det bevarats en mängd brev från både far och son.³⁴ Av de ovanstående två korta fragmenten framgår människors vardagliga, prosaiska förhållningssätt till döden på 1700-talet. Men även om döden ständigt var närvarande förhöll man sig inte känslolöst eller kallt beräknande till dödsfall, snarare accepterade man det oundvikliga. Ändå fruktade man för att barn, ungdomar och friska vuxna skulle dö. Axel von Fersen oroade sig för sin son, han var själv yrkesofficer och visste mycket väl hur farligt krigföring, lägerliv och resande var. Han behövde få höra att hans son levde och var frisk.

Breven uttrycker faderns oro för den äldste sonens levnadsbana, giftermål och personliga lycka samt för hur sonens liv på

ett allmänt plan skulle gå i en passande aristokratisk fåra. Fersens oro och sorg färgade även av sig på hans vänner och släktingar. Carl Fredrik Scheffer skrev sommaren 1785:

Jag vet hur mycket det betyder för Hr och Fru Fersen och för min svägerska [Sophie von Fersen] att se en så ömt älskad son och bror, som förtjänar kärleken så väl, ge sig av. Jag tycker verkligen synd om fadern, han hade lagt all sin ålderdoms tröst i nöjet av sonens sällskap. Han anser nu att sonen är förlorad för alltid. Jag hoppas att det här inte påverkar honom så att han blir otröstlig. Min svägerska är knappast mindre otröstlig med all sensibilitet av sin karaktär.³⁵

Axel von Fersen var inte ensam om att önska sin son en lysande framtid, att vilja tillbringa tid med honom och att försöka styra honom i önskad riktning. Faderns brev berättar också om adelns självförståelse och självbild samt om hur han eftersträvade att leva upp till idealen för en sann adelsman. Hans Axel von Fersens brev till fadern bör läsas parallellt med breven han skrev till systern Sophie. Till sin far skrev Fersen om hur han gjorde sitt allra bästa för att hitta en rik och aristokratisk maka från England eller Frankrike.³⁶ För sin syster bekände han dock vid flera tillfällen att han inte alls ville gifta sig.³⁷ Hans Axel von Fersen gifte sig aldrig och hans yngre bror Fabian von Fersen ingick äktenskap först efter faderns död.

Axel von Fersen var uppenbart mer tillåtande i förhållandet till sin yngre son, Fabian von Fersen, för honom hade fadern inte samma målsättningar i fråga om familjebildning eller karriär som för den äldre brodern. Eventuellt var orsaken Fabians periodvis vacklande hälsa, främst i ungdomen, men också att hans val var mer konventionella än broderns. I faderns brev syns dock samma

Axel von Fersen d.y. gjorde internationell officerskarriär.
Föräldrarna saknade honom och oroade sig för hans livsstil och hälsa.
Miniatur av en okänd engelsk konstnär, 1778.

FOTO: ANNA DANIELSSON, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

oro för den yngre sonen när denne i början av 1780-talet reste på sin *grand tour* runtom i Europa, deltog i Gustav III:s ryska krig 1788–1790 samt på nytt reste till Europa efter kriget och franska revolutionens utbrott.³⁸ I juni 1789 skrev Axel von Fersen från Ljungs slott till sin dotter Sophie, att Gud hjälpe »min stackars Fabian, min oro för honom stör mitt lantliv«.³⁹ I augusti 1789 skrev Axel von Fersen till Fabian: »Jag skulle vara mycket lycklig här, om jag inte vore så orolig för mina söner.«⁴⁰

I förhållandet mellan fäder och vuxna söner framträder vilken viktig roll som äldste sonen spelade inom högreståndskulturen. I det svenska riket var den äldste sonens arvsrättsliga ställning inte lika stark som på andra håll i Europa utan alla söner ärvde lika mycket av föräldrarnas egendom – i många andra länder ärvde den äldste sonen lejonparten av egendomen och till exempel i England ärvde han också adelstiteln, medan alla barn till adelsfamiljer var adliga i Sverige. Släktens fortbestånd på manssidan och mentaliteten i det patriarkaliska samhället, som betonade sönerns och männens centrala roll, ledde ändå till att det i herrskapsfamiljer uppstod ett starkt band mellan just den äldste sonen och fadern, vilket sällan var helt harmoniskt. En yngre son kunde dock åsidosätta en äldre, om han var mer begåvad och hade större fallenhet för att sköta egendomen eller slå in på ämbetsmannabanan.

Även om söner spelade en central roll och hade en speciell ställning inom herrskapskulturen var också döttrar önskade och uppskattade barn. Det förefaller som om fädernas relationer till sina vuxna döttrar ofta var mindre komplicerade än till sönerna. Detta kan ha berott på att man inte hyste lika stora förväntningar på döttrarnas liv som på sönernas, det viktigaste var att hitta en lämplig make. Kvinnorna spelade en avgörande roll för att förnya, bevara och förstärka herrskaps- och adelskulturen. Dessutom hade och fick kvinnorna ofta mer ansvar för familj och hushåll än vad lagen stipulerade. Före aktiebolagsförordningen 1864 var det till exempel inte möjligt, eller ens meningsfullt, att studera handelshusens verksamhet separat från deras ägare. Det här innebar i praktiken att kvinnor hade större frihet till ekonomiskt aktörskap och deltagande än vad deras rättsliga ställning direkt medgav. Kvinnor vars fäder eller äkta män uppmuntrade dem till studier och aktörskap kunde bli mycket inflytelserika, såsom Marie

Hackman, arvtagerska och ägarinna till handelshuset Hackman i Viborg, vid sekelskiftet 1800.⁴¹

Hälsa, sjukdomar, barnafödslar och dödsfall var ämnen som förekom i brev mellan fäder och vuxna döttrar, avhandlandet av dylika frågor brevledes stärkte släktbanden ytterligare. I 1700- och 1800-talets värld var det emellertid i frågor rörande giftermål och val av make som särdragen för relationerna mellan fäder och vuxna döttrar syntes tydligast. Ett annat sådant område var döttrarnas edukation, eftersom fäderna spelade en betydande roll för såväl sönernas som döttrarnas uppfostran. Under senare hälften av 1700-talet engagerade sig greve Gustaf Mauritz Armfelt djupt i sin dotter Augustas edukation och offrade mer tid på denna än på sina övriga barns uppfostran.⁴² Axel von Fersen i sin tur påverkade sina döttrars val av äkta män så kraftigt att han försökte kompensera förbigåendet av dottern Sophies önskningar genom att bekosta en luxuös hemgift till henne. Toalettsilvret i Sophie von Fersens hemgift kostade dubbelt så mycket som det hennes syster fått vid sitt bröllop några år tidigare.⁴³ Senare skrev Fersen bekymrat till sonen Fabian om hur Sophie födde barn i alltför snabb takt, han önskade att hon inte skulle skaffa fler barn.⁴⁴ Mellan raderna i brevet kan man tydligt utläsa att det var allmänt känt hur barnantalet kunde begränsas och att denna kunskap även utnyttjades i adelskretsar. Också Fabian von Fersen förundrade sig i ett brev till systemen över hennes snabbt växande barnaskara.⁴⁵

Mödrar, döttrar och söner

Under 1700-talet började man betona moderns roll som barnafostrare och hur betydelsefullt moderskapet var i högrestånds-

Målningar och teckningar avbildade oftast familjelivet som harmoniskt. Men få familjer undgick att ibland råka i konflikt, särskilt när det gällde de höga förväntningar som ställdes på sönerna. Lavering av Pehr Hörberg, 1787.

FOTO: NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

kvinnornas liv. På 1800-talet blev modersrollen den viktigaste för herrskapsdamer, vilket också syns i samtida visuella källor, i målningar, teckningar, grafik och bokillustrationer. I ett flertal akvareller och grafikblad avbildade Elias Martin idealet om ett gott och närvarande moderskap. Martin bodde och arbetade på

1770-talet i England,⁴⁶ där han sannolikt också blev bekant med de nya uppfattningarna om föräldraskap som uppstått inom eliterna. På ett av Martins grafikblad syns en mor med sina två barn i ett stiliserat parklandskap.⁴⁷ Den moderiktigt klädda unga modern sträcker beskyddande ut sina händer mot barnen, en flicka och en pojke. De ser kärleksfullt på den sittande modern och blickar upp mot henne som mot en madonna, bägge sträcker ut händerna mot modern som för att be om hennes välsignelse och ömma beröring. Bilden utstrålar moderslycka och harmoni samt kärlek mellan barn och mor. Den här sortens grafik, som var billig, liten till storleken och med ett tilltalande motiv, dekorerade många herrskapshem och bidrog i kombination med uppfostningslitteratur och romaner till uppkomsten av ett emotionellt och sentimentalt moderskapsideal.

Också sedan söner förvandlats från småpojkar till unga män förblev mödrarna viktiga personer i deras liv, även i avsaknad av fysisk närhet mellan familjemedlemmar som vistades på olika orter eller i olika länder.⁴⁸ I fråga om mödrar och döttrar ansåg man att deras kön skapade ett naturligt band mellan dem.⁴⁹ Mödrarna uttryckte sin kärlek, omtanke och omsorg om sina barn genom handlingar och föremål. Ett av de mest konkreta sätten var handarbete, mödrar sydde och broderade skjortor, västar eller plånböcker till sina söner. När den unge greven Johan Gabriel Oxenstierna i slutet av 1760-talet flyttade från sin barndoms herrgård Skenäs i Östergötland till Stockholm för att arbeta vid Kungliga kansliet försåg modern Sara Gyllenborg honom omsorgsfull med skjortor hon själv sytt för resan.⁵⁰ I Stockholm antecknade Oxenstierna sommaren 1769 känslösamt i sin dagbok: »Jag har hela natten drömt om Min Mors död, en dröm som nästan hvar natt förföljer mig.« Men Oxenstierna reflekterade också över att om

han inte hade något att oroa sig för, så hittade han på något, såsom tanken på moderns död och förlusten av henne.⁵¹

Söner på gränsen till vuxenlivet skrev till sina mödrar från sina studieorter och resor, de berättade ofta om vardagliga tilldragelser och om händelser ur sitt liv. På 1700-talet fyllde breven en central funktion inom högre ståndskulturen: breven ingick i konversationskonsten, de var en skriftlig form av konversation som man flitigt övade på ända från barnsben. Det var en ofrånkomlig plikt att upprätthålla brevväxling, något som ofta syns i att barnen bad om ursäkt för sina sena svar. Vintern 1735 skrev den då femtonårige Axel von Fersen till sin mor, Eleonora Wachtmeister, om sina egna och brodern Carls studier vid Lunds universitet. Fersen inledde med att säga att orsaken till »At ja på någon tid ei låtit Min Kära fru Moder weta huru jag mår är ei min försummelse skullen utan mitt arbets myckenhet ty jag är Sysslosatt hela dagen«. Därefter berättade han om sin dag, som inleddes redan klockan fyra på morgonen och fortsatte med oavbrutna studier ända till klockan sju på kvällen, varefter bröderna åt och gick till sängs. »Här utu kan käära fru moder wäl doma [sic] huru liten tid wi hafwa öfwer«, avslutade Fersen brevet.⁵² Breven, som upprätthöll och förstärkte familje- och släkterelationer, var ofta också en glädje både för brevskrivaren och mottagaren. Det här syns främst i skickliga brevskrivares brev, ordval och stil, men även i det stora antalet bevarade brev mellan såväl mödrar och söner som mödrar och döttrar.

Förhållandet mellan mödrar och döttrar var viktigt inom herrskapskulturen, eftersom det i hög grad var just kvinnorna som förnyade, bevarade och omformade denna kultur genom att överföra traditioner, seder och kunskap från en generation till en annan. Inom adels- och herrskapskulturen hade kvinnorna en förmed-

lande funktion och roll såväl bland adliga och ofrälse ståndspersoner som i förhållande till andra samhällsgrupper. Herrgårdsfruar, prästfruar, professorskor och hustrur till brukspatroner eller grosshandlare förde alla de här kulturella kontakterna vidare till sina egna döttrar samt via släktingar, vänner och tjänstefolk till en ännu bredare krets. Jacobina Charlotta Munsterhjelm skriver i sin dagbok om hur hennes mor, Ester Sofia Nohrström, förestod hushållet på Tavastby gård, såg till att hushållsarbetet och alla säsongsbundna arbeten förlöpte smidigt under årets gång, skötte förplägnad och inkvartering av gäster samt övervakade tjänstefolkets arbete. Munsterhjelm hjälpte sin mor och gårdens pigor att baka, en konst som alla husmödrar

behövde behärska.⁵³ Parallellt med bakning och annat hushållsarbete lärde sig döttrarna av sina mödrar att leda hushållet och tjänstefolket samt att organisera arbetet, vilket ingick i gårdsfruns mest fundamentala färdigheter.

I förhållandet mellan mödrar och vuxna döttrar betonades, i likhet med i förhållandet mellan fäder och döttrar, giftermål, barnafödande och moderskap. Även om man inom adeln och de högre stånden, samt senare även inom den bildade klassen, med begreppet familj länge avsåg samma enhet som vi idag kallar kärnfamilj, inkluderade familjerelationerna och släktkrets-

Modern, eller någon annan kvinnlig släkting, som är förkläde har somnat och musikläraren stjal en kyss av sin elev. Miniatur av Niclas Lafrensen, senare hälften av 1700-talet.

FOTO: NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

en ändå betydligt fler personer. Det var vanligt att vuxna, redan gifta döttrar med sina barn och makar vistades på föräldrarnas herrgårdar eller i deras hus i staden under långa perioder. Besökskulturen var ett centralt inslag i ståndspersonernas livsstil, därför tillbringade släktingar och vänner kortare och längre perioder hos varandra.⁵⁴

Högreståndskvinnor hade rätt goda chanser att påverka såväl det egna giftermålet som döttrars och kvinnliga släktingars äktenskap. Av hävd utgjorde äktenskapet snarare ett ekonomiskt avtal mellan två släkter än ett starkt emotionellt förbund mellan två

individer, baserat på ömsesidig kärlek och på känslor. Det här betydde inte att ömsesidig tillgivenhet och kärlek mellan makar inte skulle ha varit viktigt, utan snarare att dessa inte ansågs vara betydelsefulla ännu vid tidpunkten för giftermålet, kärlek mellan makar förväntades i stället uppstå med tiden. Modern hade stort inflytande, även om den fulla vidden av hennes aktörskap inte framgår av till exempel äktenskapslagstiftningen. På 1700-talet började tanken att äktenskapet skulle basera sig på kärlek växa fram samt att människor själva borde få välja sin make eller maka.⁵⁵ Inom de högre stånden hade människor rätt goda förutsättningar att själva få välja sin blivande make eller maka, eller

Elias Martin, *Moder med två barn*,
1770–1780-tal.

FOTO: NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

åtminstone att påverka valet, särskilt flickorna träffade endast lämpliga äktenskapskandidater och därför kunde föräldrarna ge sina döttrar stor valfrihet.

I societeten eftersträvade mödrar på alla tänkbara sätt att handla för att gynna sina barn, såväl döttrar som söner. Släkt- och vänskapsnätverk, som kvinnorna stärkte genom egen aktivitet, hjälpte sönerna att avancera i karriären och ökade döttrarnas chanser att erhålla en eftertraktad post som hovfröken eller hovdam. Efter giftermålet bistod modern ofta den unga hustrun i praktiska frågor rörande det nya hushållet samt under graviditeter, förlösningar och barnsängar. Alla mödrar och döttrar stod säkert inte alltid på god fot med varandra, men förhållandet mellan mor och dotter förefaller i många fall ha varit starkt och betydelsefullt för bägge parter. Inom de högre stånden skrev såväl män som kvinnor kärleksfulla brev till sina mödrar, som ofta var i deras tankar.⁵⁶

Under senare hälften av 1700-talet vistades grevinnan Hedvig De la Gardies och greve Axel von Fersens döttrar, Hedvig och Sophie, med sina barn långa perioder hos föräldrarna på deras slott och herrgårdar; även Hedvig von Fersens make Thure Klinckowström tillbringade mycket tid på svärföräldrarnas gods. Båda döttrarna var hovdamer och periodvis borta från sina barn under flera månader och eventuellt vistades barnen under dessa perioder hos morföräldrarna.⁵⁷

För Hedvig De la Gardie verkar brevväxlingen med den yngre dottern Sophie ha varit mycket betydelsefull. I juni 1777 skrev hon till dottern hur mycket hon saknade henne, särskilt då det inte för ögonblicket fanns några gäster på de Fersenska lantgodsen och sällskapet var stillsamt: »Men det allra smärtsammaste för min själ är att vara skild från er, saknaden är tung för en mor

Kvinnor ur två olika generationer arbetar tillsammans.
Bland ståndspersoner var det ett populärt tidsfördriv att klippa silhuetter
och ofta fick familjemedlemmar sitta modell. Här kanske en mor
och en dotter eller en faster eller moster med en syster- eller brorsdotter.
Silhuett av William Wellings, 1782.

FOTO: © VICTORIA & ALBERT MUSEUM, LONDON.

som älskar er av hela sitt hjärta.«⁵⁸ Grevinnan kunde också anförtro Sophie sin oro för Hedvig, som i åratal varit sjuk, sannolikt i lungsjukdom, och i augusti 1792 på läkarnas inrådan reste till

Italien där klimatet var mildare.⁵⁹ Hon avled där senare samma år. Avskedet från den sjuka och älskade dottern var smärtsamt för bägge föräldrarna, båda skrev till barnen om sin egen och den andras sorg i avskedets stund, modern till dottern och fadern till sonen. Grevinnan skrev till Sophie von Fersen: »Er systers avresa var mycket sensibel för er far [...] för mig var avskedet från henne fruktansvärt, jag känner ännu den allra största smärta därför.«⁶⁰ Greven i sin tur skrev till Fabian von Fersen att Hedvigs avresa »innebar strida tårar för er mor, men hon klarade [avskedet] väl«.⁶¹

Generationsövergripande relationer

I takt med att livslängden ökade, främst i de högre samhällsskikten, uppstod det i familjerna under 1700- och 1800-talet också allt fler generationsövergripande relationer mellan far- och morföräldrar respektive barnbarn. Sålunda ökade mångfalden inom familjerektionerna ytterligare.

På Philibert-Louis Debucourts etsning *Le compliment ou la matinée du jour de l'an* (1787) avlägger en liten familj nyårsvisit hos farföräldrarna.⁶² Till de borgerliga ideal som började växa fram under 1700-talet hörde kärnfamiljen, där föräldraskapet ålåg såväl mödrar som fäder. Barnen uppfattades som en fullkomning och komplettering av den äktenskapliga kärleken.⁶³ Debucourt avbildar inbördes relationer i en dylik, välbärgad herrskaps- eller borgarfamilj. Föräldrarnas kroppsspråk uttrycker glädje och stoltshet över barnen, en flicka och en pojke, som de styr närmare för att hälsa på de sittande farföräldrarna. Hela sällskapet är moderiktigt klädda, föräldrarna och barnen i gåbortskläder, farfadern i morgonrock och farmodern i *negligé*, en dräkt som användes när

adeln och borgerskapet tog emot förmiddagsvisiter. Klockan på väggen visar nio; familjen har kommit på en tidig visit. Den tidiga timmen understryker att familjens alla tre generationer besitter borgerlig dygd och oförvitlighet: samtliga är uppstigna redan på morgonen, de ligger inte till sängs likt aristokrater som festat ända till gryningen. I bakgrunden hämtar en betjänt en bricka med en ångande kanna varm dryck, troligen te, för att värma besökarna en kall vintermorgon. Bakom farföräldrarna står ett skåp och den öppna dörren låter skymta dockor och leksakshästar till barnbarnens glädje. Gravyrer på väggarna avbildar familjer, de framhäver familjens centrala betydelse och vilken glädje, lycka och välvilja som familjen bringade sina medlemmar. Allt som syns på etsningen framhåller familje- och föräldraidealet. Bildtexten klargör dock att bilden i stället för att idealisera hela familjen idealiserar faderskapet – etsningen är tillägnad familjefäderna. I handen har den lille gossen ett brev som han räcker farföräldrarna. Kanske är det just den nyårshälsning som bildens namn åsyftar. Tack vare sådana här rituella visiter över generationsgränserna, i likhet med nyårsbrev och andra nyårshälsningar, upprätthölls och förstärktes familjerelationer. Samtidigt gav de en chans att betyga sin vördnad för äldre generationer.

Bland de generationsövergripande relationerna var i allmänhet den allra mest betydelsefulla och stabila mormoderns relation till barnbarnen.⁶⁴ Hur viktiga mormödrarna var framgår på många olika sätt av 1700-talskällorna. I högreståndsfamiljer bodde åldringar hos släktingar, kvinnor oftast i sina barns hushåll. Grevinnan Margareta Eleonora von Beijer bodde vid mitten av 1700-talet i ett eget hus på dottern Sara Gyllenborgs och hennes makes Göran Oxenstiernas herrgård Skenäs. Där hade grevinnan tillbringat största delen av sitt liv, först som maka och mor, sedan

LE COMPLIMENT
ou
LA MATINÉE DU JOUR DE L'AN
Dédié aux Parents de famille

På nyårsvisit hos farföräldrarna.
Etsning av Philibert-Louis Debucourt, 1787.
FOTO: RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM.

som änka och mormor. Vintern 1766 brann grevinnan von Beijers hus ner till grunden. Dottersonen Johan Gabriel Oxenstierna skrev i sin dagbok i februari 1766: »Det som djupast rörde mig i denna olycka var sorgen som den vållade min mormor, hon förlorade i ett slag allt hon ägde och allt som hon glädde sig åt.«⁶⁵

Ibland kunde mormödrar även bo hos andra släktingar än hos barnens familjer. Grevinnan Sara Gyllenborg bodde i början av 1800-talet hos sin brorson, Jan Henning Gyllenborg, och hans maka på Skenäs herrgård, där hon bott ända sedan mitten av 1700-talet.⁶⁶

Ester Sidonia von Raschau bodde hos dottern Ester Sofia Nohrströms och hennes makes familj på Tavastby gård i Elimäki ända fram till sin död. I februari 1800 skrev Raschaus dotterdotter Jacobina Charlotta Munsterhjelm i sin dagbok att mormodern var sjuk och hade blivit så svag att familjen vakade hos henne i väntan på döden. Läkaren Sven Björcklund besökte »mormor som är siuk nu kan hon aldeles intet tala och intet kan röra högra han fotten är ock så litet lam«, skrev Munsterhjelm.⁶⁷ Familjen sände efter släktingar och vänner för att dessa ännu skulle kunna besöka den 80-åriga mormodern på dödsbädden. Anders Gustaf Munsterhjelm reste till Lovisa, därifrån hämtade han mediciner till svärmodern samt svart band till döttrarnas sorgdräkter. I Elimäki kyrka bad man för Ester Sidonia von Raschau. Under hennes sjukdom och dödskamp vakade dotterdöttrarna vid hennes sjukbädd medan de handarbetade. Den 12 februari 1800 skrev Jacobina Charlotta Munsterhjelm: »i dag är det en mycket betydande dag ty klockan tålf på förr middan dog hon men arbetade länge med döden innan hon dog [...].«⁶⁸

Efter mormoderns död påbörjades begravningsberedelserna och förberedelserna för sorgetiden. Förutom att liket skulle sve-

pas och förberedas för begravningen måste man beställa en kista, sy sorgkläder och köpa svartkantat papper och svart sigillack för att skicka sorgbrev till släktingar och vänner.⁶⁹ Sorgbreven var en form av släktarbete, i likhet med nyårsbrev, gratulationsbrev och annan korrespondens om händelser i släkten, för att upprätthålla familjereationer och släkt nätverk i ett samhälle där varje individ förutom till sin närmaste familj även tillhörde ett större släkt nätverk.

Döden – såväl åldringars som barns, ungdomars och vuxnas – var ständigt närvarande i det tidigmoderna samhället. Vid samma tid som Jacobina Charlotta Munsterhjelm i sin dagbok noterade mormoderns sjukdom och död antecknade hon hur det till Tavastby gård kom ett sorgbrev om att Adolf Aminoff, gift med hennes moster, hade dött. Lite senare kom även en inbjudan till Aminoffs begravning samt nyheten att mormoderns svägerska avlidit.⁷⁰ Döden ingick i familjens och släktens emotionella relationer, vilket på många sätt åskådliggörs i dagböcker och brev från 1700-talet. Åldrande, död och sorg, samt därmed förknippade ritualer, var en naturlig del av livet, därför skrev man också om dem. Jacobina Charlotta Munsterhjelm klarade kanske inte av att klä sina känslor inför mormoderns död i ord på samma sätt som Johan Gabriel Oxenstierna då han beskrev sin mormors sorg när hon i branden förlorade sitt hem eller sitt eget vemod då han tog avsked av mormodern sommaren 1769 och de båda visste att de kanske aldrig mer skulle återse varandra: »Jag var oändeligen rörd af att taga afsked af min Mormor, som jag förmodligen aldrig mera får se.«⁷¹ Avsaknad av sorg, saknad och andra känslor i dagböcker eller brev betyder dock inte alls att en närstående persons död inte skulle ha väckt sådana känslor.

Familje- och släkt nätverk

Vissa teman som avhandlades mellan föräldrar och vuxna barn känns väldigt universella och oberoende av tid och rum. Dylka är frågor om hur man använder pengar, vem man ska gifta sig med eller hur man ska hitta den egna levnadsbanan, men även uttryck för tillgivenhet mellan familjemedlemmar. Även om flera av de här frågorna kanske förefaller ha varit förutbestämda inom de högre stånden, eller åtminstone upp till föräldrarna, så avslöjar en noggrann läsning av källor och studier av verkliga människors levnadsöden att individer i många avseenden hade relativt stor valfrihet, till exempel vid valet av make eller maka, och att slumpen kunde inverka på levnadsloppet. Ur makroperspektiv sett förenklas olika fenomen och det framträder stora utvecklingslopp samt förändringar och kontinuiteter under långa tidsintervall, men i fråga om enskilda släkter, familjer och individer måste man ta i beaktande mänskliga faktorer och slumpmässighet i livet.

Föräldrarna har i alla tider bekymrat sig över om barnen ska bli respektabla ståndsrepresentanter eller medborgare och om deras liv ska bli framgångsrikt enligt samtidens måttstock. När man studerar relationer mellan föräldrar och vuxna barn avslöjar brev mest om vilka förväntningar, förhoppningar, glädjeämnen och besvikelser som rådde mellan föräldrar och deras vuxna barn.

Relationerna mellan föräldrar och vuxna barn i det tidigmoderna Europa definierades av en komplicerad väv av skyldigheter, rättigheter och maktkonstellationer, där varje vuxen hade såväl makt som ansvar. Ur vuxna barns perspektiv sett var ekonomiskt beroende av föräldrarna tungt, eftersom det omöjliggjorde självständigt beslutsfattande ens inom sådana vardagliga livsområden som en son vid trettio års ålder helst ansvarat för ensam, såsom

Mödrar, mor- och farmödrar, mostrar, fastrar och äldre systrar var tålmodiga fostrare av barnen och förebilder i fråga om ståndsmässigt uppträdande och flit. Elias Martin, *The good Aunt, Grann-mamma*, slutet av 1700-talet.

FOTO: NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

valet av konsumtionsvanor eller boningsort. Å andra sidan kunde föräldrarna erbjuda såväl andlig som materiell trygghet för sina barn, vare sig dessa redan hade hittat sin plats i livet eller fortfarande sökte efter den. Föräldrarnas emotionella och materiella

stöd kunde vara av avgörande betydelse för söner vars karriär kanske inte avancerat som planerat eller förväntat samt för döttrar vars familjeliv var otillfredsställande eller som av en eller annan anledning förblev ogifta. För vuxna kvinnor kunde moderns stöd vid barnafödande och inom barnavård vara av största vikt, men kvinnor kunde också uppleva moderns närvaro och åsikter eller råd som ett intrång i den egna sfären. Vuxna barns närvaro, brev och besök kunde i sin tur vara till stor glädje och tröst för åldrande fäder och mödrar.

Förutom rättshistoria, social och ekonomisk historia, demografisk historia samt historia om barndom och uppfostran är familjens historia även känslornas historia, vare sig det handlar om en småbarnsfamilj, en familj med barn i olika åldrar samt föräldrar och styvföräldrar eller en familj där relationerna mellan vuxna barn och deras föräldrar står i fokus.

E F T E R O R D

En humanist tänker genom att läsa, skriva och diskutera. Essäerna i den här boken är ett resultat av mitt mångåriga intresse för vardagens, föremåls och arbetets kulturhistoria. Forskning framskrider ofta etappvis, genom att texter skrivs inom olika genrer för olika sorters läsare. Bakom essäerna ligger lösryckta idéer och mer välstrukturerade konferenspresentationer, seminariepapper och publika föredrag, vilka ibland senare har resulterat i referee-granskade artiklar eller bokkapitel.

Jag vill varmt tacka alla vänner och kolleger, både i Finland, Sverige och utanför Norden, som bidragit med inspiration, kommentarer och goda råd gällande såväl skriftliga som muntliga versioner av texten.

Flera källor som användes under forskningen för denna bok har senare digitaliserats, därför hänvisar jag både till originalkällor i olika arkiv, till tryckta källutgåvor och till digitala arkiv. Exempel på källor som digitaliserats efter att jag tagit del av dem är Axel von Fersen den yngres dagböcker i Riksarkivet och Märta Helena Reenstiernas dagböcker i Nordiska museets arkiv.

Inledningen har skrivits om till denna svenska utgåva och forskningslitteraturen har lätt uppdaterats, men det har tyvärr inte varit möjligt att ta med all ny litteratur som utkommit efter att den finska utgåvan av boken publicerades 2016.

Kapitlet »Arbete och sysslor på herrgårdar« är en bearbetning av artikeln »Adelns arbete och vardag på 1700-talets svenska herrgårdar. Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker« (*Historisk Tidskrift för Finland* 98:2, 2013, 156–184). Arbetet med Oxenstierna har även resulterat i kapitlet »Life-Stage, Work and Daily Routines of the Eighteenth-Century Swedish Elite: Johan Gabriel Oxenstierna's Diaries« i antologin *Daily Lives and Daily Routines in the Long Eighteenth Century* (Routledge, 2022), redigerad av Gudrun Andersson och Jon Stobart.

Kapitlet »Stadspalatsen som urbana rum« baserar sig på artikeln »Höga deln bor i staden. Fersenska palatset som urbant mikrokosmos i Stockholm c. 1740–1795« (*Bebyggelsehistorisk tidskrift* 68, 2014, 8–24) och på kapitlet »Byggande och bostadsskick« i boken *Ett stånds-mässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet* (Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis, 2012). En annan version har utkommit under titeln »Aristocratic Townhouse as Urban Space. The Fersen Palace in Eighteenth-Century Stockholm« i *Gendering Spaces in European Towns, 1500–1914* (Routledge, 2019), redigerad av Elaine Chalus och Marjo Kaartinen.

Delar av kapitlet »Shopping i Paris« har utgivits som »The Luxury Shopping Experience of the Swedish Aristocracy in Eighteenth-Century Paris« i *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914* (Routledge, 2014), redigerad av Deborah Simonton, Marjo Kaartinen och Anne Montenach. Arbetet om shoppingen har även resulterat i antologin *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå, 1700–1850* (Stockholmia förlag, 2023), redigerad tillsammans med My Hellsing.

Systerversionen till kapitlet »Handarbete« är artikeln »Embroidering Women & Turning Men. Handiwork, Gender and Emotions in Sweden and Finland, c. 1720–1820« (*Scandinavian Journal of History* 41:3, 2016, 306–331).

Kapitlet »Mat, dukning och gemensamma måltider« är en bearbetning av artikeln »Måltidsupplevelser i 1700-talets Sverige och det tidiga 1800-talets Finland« (*Historisk Tidskrift för Finland* 100:4, 2015, 453–484).

Kapitlet »Familjerelationer« var i den finska versionen av *Flitiga och sysslösa* den första texten som jag publicerade om familjen och familjeförhållandena i det tidigmoderna samhället. Senare har jag publicerat flera artiklar om ämnet och tillsammans med Anu Lahtinen redigerat en antologi om de komplexa familjeförhållandena i Norden från år 1400 till 2020 (finskspråkig, Vastapaino, 2021).

NOTER

INLEDNING

- 1 Om arkivens betydelse för (nationella) berättelser och arkivens makt, se t.ex. Hakala, *Att minnas eller glömma* (2023) och Vainio-Korhonen »Kadonneet ja unohdetut« (2021).
- 2 Om det exceptionellt typiska, se Peltonen, »Ledtrådar, marginaler och monader« (2000), 261–262.
- 3 Jfr Dosse, *L'histoire en miettes* (2010), 274.

ARBETE OCH SYSSLOR PÅ HERRGÅRDAR

- 1 SAOB, <https://svenska.se/saob/>, sökord 'arbete'.
- 2 Se t.ex. Cavallin, *I kungens och folkets tjänst* (2003); Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012); Schück, *Elis Schröderheim* (1942); Thisner, *Militärstatens arvegods* (2007); Wirilander, *Herrskapsfolk* (1982); Wolff, *Vänskap och makt* (2005).
- 3 Se t.ex. Norrby, *Adel i förvandling* (2005); Ollila, *Jalo velvollisuus* (1998); Tandefelt & Vainio-Kurtakko, »Aatelmiehen valinnat« (2013); Wirilander, *Herrskapsfolk* (1982).
- 4 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 331–333, 339, 359–364; Cavallin, *I kungens och folkets tjänst* (2003), 153–159.
- 5 Rundquist, *Blått blod och lilje vita händer* (1989), 151–232; Steinrud, *Den dolda offentligheten* (2008), 136–171.
- 6 Åström, »Work and Working« (2003), 52–62.
- 7 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 120–126.
- 8 1/12, 6/12, 11/12, 17/12, 21/12 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA;
- Oxenstiernas dagbok har publicerats i en svensk översättning av Inga Estrabaut under titeln *Ljuva ungdomstid*. Svenska översättningar av originalcitaten är från denna utgåva.
- 9 Joyce, »The Historical Meanings of Work« (1987), 1–14; Steinrud, *Den dolda offentligheten* (2008), 136–138; Ågren, *Making a Living, Making a Difference* (2016); Åström, »Work and Working« (2003), 52.
- 10 1/1 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA. »J'ai vais tenir un journal exact sur tout ce que j'ai ferai jusqu'a mes fautes et je mettrai ici mes reflexions sur ce qui se passe. Je tracerai le tableau de mes etudes, de mes traveaux et de mes plaisirs.«
- 11 Delar av Oxenstiernas senare dagböcker har publicerats. Se Oxenstierna, *Dagboks-anteckningar 1769–1771* (1881); Oxenstierna, *Journal för året 1780* (1967); Oxenstierna, *Journal. Skenäs 1805* (1964).
- 12 Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker (1970).
- 13 Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna* (1911), 85.
- 14 Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna* (1911), passim; Gösta Lundström, »Johan Gabriel Oxenstierna«, SBL 28, [urn:sbl:919](https://sbl.919) (29/12 2023); Knif, *Leva och låta leva* (2010), 171–233; Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet* (1970); om Oxenstierna och arbete, se även Ilmakunnas, »Life-Stage, Work and Daily Routines« (2022).
- 15 Om Jacobina Charlotta Munsterhjelm's liv som vuxen, se Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelm's aika* (2012), 83–84.
- 16 Aurelius, »Självbiografier och dagböcker« (2007), 279–303; Sjöblad, *Min vandring dag för dag* (1997), 13–28, 63–70.

- 17 1/1 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA; om vardagen i dagböcker, se t.ex. Foisl, »L'écriture du for privé« (1986); Sjöblad, *Min vandring dag för dag* (1997).
- 18 T.ex. 25/6, 7/10 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA; se även Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna* (1911), 121–122.
- 19 1/1 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 20 Om ungdomar inom herrgårdskulturen, se Åström, »Sockenboarne« (1993), 277–285.
- 21 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker (1970), t.ex. 59, 67, 71, 85.
- 22 Rundquist, *Blått blod och ljuevita händer* (1989), 197–202; Ulväng, *Herrgårdarnas historia* (2008), 110–152; Åström, »Work and Working« (2003), 59.
- 23 Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz* (2011), 113, 157–158; se även Pickering Antonova, *An Ordinary Marriage* (2012).
- 24 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker (1970), 33.
- 25 18/9 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA. »j'étois touché de les entendre dans leur joye souhaiter toute sorte de biens a mon Pere. [...] J'ai vu cent fois avec attendrissement sa tendresse pour le malheureux et sa bienveillance pour tous ceux qui depend de lui.«
- 26 Knif, *Leva och låta leva* (2010), 187.
- 27 Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna* (1911), 90.
- 28 17/7 1766; 24/7, 25/7 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 29 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker (1970), 33–34, 36–37, 74–75; Vainio-Korhonen, »Piikojen arkea ja juhlaa« (2006), 144.
- 30 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker (1970), 34, 74.
- 31 7/7 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA. »Cet un travail bien penible, et quelque gourmand que je sois je n'en voudrois jamais s'il me faudroit toujours les cueillir moi meme.«
- 32 21/4, 17/7 1766; 5/3, 24/7, 29/8 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 33 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker (1970), 33 Vainio-Korhonen, »Piikojen arkea ja juhlaa« (2006), 142.
- 34 Laine, »1720–1809« (2007), 296.
- 35 Om sällskapslivet på herrgårdarna, se Mäkeläinen, *Säätyläisten seuralämä ja tapakulttuuri* (1972); Runefelt, *En idyll försvarad* (2011), 128–135; Tandefelt, *Sarvax* (2010); Ulväng, *Herrgårdarnas historia* (2008), 152–158; Åström, »Sockenboarne« (1993), passim.
- 36 29/8, 1/9 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 37 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*s dagböcker (1970), t.ex. 41, 62, 67, 79.
- 38 Parland-von Essen, *Behagets betydelser* (2005), 23.
- 39 Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna* (1911), 102–103.
- 40 31/12 1767. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 41 Om adelspojknarnas uppfostran på 1700-talet, se Joutsivuo, »Papeiksi ja virkamiehiksi« (2010), 136–155; Lagerstam & Parland-von Essen, »Aatelin kasvatus« (2010), 194–202, 204–218.
- 42 1/1 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 43 12/6 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 44 Goodman, *Becoming a Woman in the Age of Letters* (2009), 116–132.
- 45 Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz* (2011), 29–33, 152–153; jfr Tandefelt, »Kvinnoliv under trehundra år« (2010), 65–69.

- 46 Vainio-Korhonen, »Oklanderlig franska och skrivsvårigheter« (2012), 273–274; Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz* (2011), 33, 153.
- 47 Dyer, *Material Lives* (2021); Parker, *The Subversive Stitch* (2010 [1986]), passim; Rundquist, *Blått blod och lilje vita händer* (1989), 202–209; Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelmns aika* (2012), 46–48, 83–84; Vickery, *Behind Closed Doors* (2009), 231–256; Åström, »*Sockenboarne*« (1993), 308–319.
- 48 Lagerstam & Parland-von Essen, »Aate-lin kasvatus« (2010), 192–193; Lönnqvist, »Märkduken som släktavla« (1985); Åström, »*Sockenboarne*« (1993), 308–319.
- 49 Rundquist, *Blått blod och lilje vita händer* (1989), 202–209.
- 50 *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker* (1970), 65, 76.
- 51 *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker* (1970), 35, 41.
- 52 *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker* (1970), t.ex. 34–36, 39–40, 45, 59.
- 53 Se kapitlet »Handarbete«.
- 54 Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelmns aika* (2012), 83.
- 55 19/10, 20/10 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 56 Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna* (1911), 123.
- 57 T.ex. 12/9, 7/11, 16/11 1766; 17/1, 29/3, 22/8 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 58 T.ex. 20/11, 24/11, 26/11, 27/11 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 59 *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker* (1970), t.ex. 32–33, 36, 42, 45, 51, 60, 67–68, 85.
- 60 T.ex. 6/11 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 61 Laine, »1720–1809« (2007), 296; Lounatvuori, *Fagervik* (2004); Ulväng, *Herrgårdarnas historia* (2008), 168–176 och passim; Vainio-Korhonen, *Sophie Creutz* (2011), 32–33, 140–144; se även Klinge, *Furstendömet Idensalmi* (2016), 61–64, 89–115.
- 62 13/3, 17/3, 22/3, 20/4, 13/5, 24/5, 6/6, 14/6 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA. »j'ai travaillé dans le jardin, ou je vais mettre des fleurs. [...] J'étudiois, le mauvais tems et la neige m'empêchant de travailler beaucoup dans le jardin. J'y soignois pourtant mes fleurs. [...] Je n'ai pu sortir pendant ces jours a cause de la neige, qui a tombée en si grande quantité qu'elle a gatée tout mon travail dans le jardin.« »Je travaillai dans le jardin, et y plantai des fleurs que j'avois poussé dans ma chambre.«
- 63 5/7 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA. »Je n'ai guère d'occupation plus aimable que le soin que je donne a mes plantations. Je me sens rempli de plaisir en voyant l'accroissement de ces belles plantes élevées pour ainsi dire par mes mains.«
- 64 31/12 1767; 9/1, 24/1, 28/1, 21/2, 26/2, 28/2, 8/3, 13/3 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 65 17/5, 18/5, 19/5, 20/5, 24/5, 13/7, 14/7, 16/7 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 66 Knapas, »Den nya trädgårdskonsten« (2007), 363–387.
- 67 17/5 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA. »un travail asses fatigant mais qui me divertit beaucoup.«
- 68 *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker* (1970), 59, 61, 64–65, 76.
- 69 *Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker* (1970), 37.
- 70 T.ex. Brant, *Eighteenth-Century Letters* (2006); Hansson, *Svensk brevskrivning* (1988); Leskelä-Kärki, Lahtinen & Vainio-Korhonen, *Kirjeet ja historiantutkimus* (2011); Parland-von Essen, *Behagets*

- betydelser (2005), 169–189; Ruberg, *Conventional Correspondence* (2011).
- 71 Hofmeister, »Christmas as Kin Work« (2011); di Leonardo, »The Female World of Cards and Holidays« (1987), 440–453; Sinardet & Mortelmans, »The Feminine Side to Santa Claus« (2009), 124–142; Vainio-Korhonen, »Sisaruksia ja sukulaisia« (2011), 142; se även Steinrud, *Den dolda offentligheten* (2008), 69–70.
 - 72 Se t.ex. Chamayou, *L'esprit de la lettre* (1999).
 - 73 T.ex. 28/6 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
 - 74 1/1, 5/1 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA. »plus incommode usage qui est jamais été invanté.«
 - 75 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* (1970), 34, 36–37, 41, 52, 63. Se även Vainio-Korhonen, »Sisaruksia ja sukulaisia« (2011), 143.
- ### STADSPALATSENS OM URBANA RUM
- 1 Söderberg, Jonsson & Persson, *A Stagnating Metropolis* (1991); Eggeby & Nyberg, »Stad i stagnation 1720–1850« (2002), 185–276.
 - 2 Se t.ex. Arnold, *Reading Architectural History* (2002); Avery-Quash & Retford, *The Georgian London Town House* (2019); Baxter & Martin, *Architectural Space* (2010); Coquery, *L'hôtel aristocratique* (1998); Castelluccio, *Vivre noblement en son hôtel* (2021); DeJean, *The Age of Comfort* (2009); Figeac, *La douceur des Lumières* (2001); Figeac, *Châteaux et la vie quotidienne* (2006); Gady, *Les hôtels particuliers* (2011); Girouard, *Life in the English Country House* (1978); Hellsing, »Stockholm aristocratique« (2022); Perrin Khelissa, *Gènes au XVIIIe siècle* (2013); Rendell, *The Pursuit of Pleasure* (2002); Scott, *The Rococo Interior* (1995); Vickery, *Behind Closed Doors* (2009).
 - 3 von Ajkay, *Fersenska palatset* (1977); Danielsson, *Den bildade smaken* (1998); von Haslingen, *300 Years of the Tessin Palace* (2003); Vahlne, *Frihetstidens inredningar* (2012); se även Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 253–276.
 - 4 »Folkmängden och dess förändringar 1720–2003«, Utrednings- och statistikkontoret (USK), Stockholmskällan.
 - 5 Sennefeldt, *Politikens hjärta* [2011].
 - 6 Axel von Fersens bouppteckning. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 34. SA, RA.
 - 7 Om familjen von Fersen, se Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012) och Norrby, *Huset von Fersens uppgång och fall 1561–1879* (2014).
 - 8 Mantalslängden Stockholm 1760. Johannes med Blasieholmen Defekt Eo437 1/4. SSA; Mantalslängden Stockholm 1780. Ladugårdsland Nedre med Blasieholmen Eo4440 4/9. SSA.
 - 9 Se t.ex. Chalus, *Elite Women in English Political Life* (2005); Hellsing, *Hedvig Elisabeth Charlotte* (2015).
 - 10 Figeac, *La douceur des Lumières* (2001), 115–120; Figeac, *Châteaux et la vie quotidienne* (2006), 248–257; Girouard, *Life in the English Country House* (1978), passim; Scott, *The Rococo interior* (1995), 3; Stavenow-Hidemark, »Ett nytt sätt att bo« (2006), 378; Vickery, *Behind Closed Doors* (2009), passim.
 - 11 NS037-BN-1746-302, Blasieholmen, Bygglov 1713–1874, Stockholms äldre bygglovsritningar, SSA.
 - 12 Danielsson, *Den bildade smaken* (1998), 117–118, 125–128.
 - 13 Alm, *Carl Hårleman och den svenska rokokon* (1993); Olausson & Millhagen, *Carl Hårleman* (2000); Stavenow, *Carl Hårleman* (1927).
 - 14 Om adelns byggande och boende i Paris, se Coquery, *L'hôtel aristocratique* (1998); Cuvillier, *Famille et patrimoine* (2006), 145–164; Gady, *Les hôtels particuliers* (2011); DeJean, *The Age of Comfort* (2009); DeJean, »A New Interiority« (2011); Marraud, *La noblesse de Paris* (2000), 105–132; Scott, *The Rococo Interior* (1995);

- om den svenska adeln i Paris, se Wolff, *Vänskap och makt* (2005).
- 15 Se *Tableaux de Paris* (1983), 158 och passim.
- 16 Barnard, *Making the Grand Figure* (2004), 35, 311, 317–318, 326–327; Figeac, *La douceur des Lumières* (2001); Martin »The Ascendancy of the Interior« (2010); Wilson & Mackley, *The Building of the English Country House* (2007), 47–108.
- 17 Pro Memoria Angående min hushållning 31/8 1757. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 32a. SA, RA.
- 18 NSo37-BN-1733-73, Blasieholmen, Bygglov 1713–1874, Stockholms äldre bygglövsritningar, SSA; se även NSo37-BN-1750-356, Blasieholmen, Bygglov 1713–1874, Stockholms äldre bygglövsritningar, SSA.
- 19 Pro Memoria Angående min hushållning 31/8 1757. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 32a. SA, RA.
- 20 Special Extract af Förteckningen på utgifterne ifrån [...] 1751. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 38. SA, RA.
- 21 Special Extract öfwer utgifterne [...] 1755. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 39. SA, RA.
- 22 Räkning för [...] Axel von Fersens influtne enskyldte Medel [...] 1751. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 38. SA, RA; Räkning för [...] Axel Fersens enskyldte Medel [...] 1755. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 39. SA, RA.
- 23 Danielsson, *Den bildade smaken* (1998), 127–128.
- 24 Selling, *Svenska herrgårdshem* (1991 [1937]), 95–97, 106–108, 111–116, 125, 216–223.
- 25 Jfr Selling, *Svenska herrgårdshem* (1991 [1937]), 101, bild 68.
- 26 Kungl. hovmålaren Johan Paschs hus, elevation av fasaden och plan av mellanvåningen, NMG 911/1890, NM; Böhn-Jullander, *Johan Pasch* (1987), 22–25; Danielsson, *Den bildade smaken* (1998), 128–130.
- 27 Se Carl Hårlemans ritningar till Fersenska palatset, SM.
- 28 Koskinen, *Kartanot ja virkatalot* (2012).
- 29 Söderström, *Bostadskultur* (2009).
- 30 Danielsson, *Den bildade smaken* (1998).
- 31 DeJean, *The Age of Comfort* (2009), 35, 56; DeJean, »A New Interiority« (2011), 40–41.
- 32 Axel von Fersens bouppteckning. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 34. SA, RA; Carl Hårlemans ritningar till Fersenska palatset, SM.
- 33 Mantalslängden Stockholm 1760. Johannes med Blasieholmen Defekt Eo437 1/4. SSA.
- 34 Mantalslängden Stockholm 1770. Johannes med Blasieholmen Eo437 2 1/6. SSA.
- 35 Mantalslängden Stockholm 1780. Ladugårdsland Nedre med Blasieholmen Eo444 0 4/9. SSA.
- 36 Miniaturmodell av palatset på Handelsbankens kontor (det tidigare Fersenska palatset).
- 37 Knapas, »Den nya trädgårdskonsten« (2007); se även Olausson, *Den engelska parken* (2001).
- 38 Pro Memoria Angående min hushållning 31/8 1757. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 32a. SA, RA; Special Extract öfwer Utgifterne [...] 1762. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 41. SA, RA; Special Extract öfwer utgifterne [...] 1763. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 42. SA, RA.
- 39 Special Extract öfwer utgifterne [...] 1760. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 41. SA, RA.
- 40 Special Extract öfwer Utgifterne [...] 1765. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 43. SA, RA.
- 41 Special Extract öfwer utgifterne [...] 1760. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 41. SA, RA.
- 42 Special Extract öfwer Utgifterne [...] 1762. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 41. SA, RA; Förteckning på utbetalte Medel för [...] Axel Fersens Räkning [...] 1762. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 41, SA, RA; Special Extract öfwer utgifterne [...] 1763. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 42. SA, RA; Böhn-Jullander, *Johan Pasch* (1987), 96–97.

- 43 Axel von Fersens bouppteckning. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 34. SA, RA; om Soopksa fattighuset, se von Ajkay, *Fersenska palatset* (1977), 37–38, och Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 256, 318; om Fersenska kontoret, se Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 31–32, 408–411.
- 44 NS037-BN-1750-356, Blasieholmen, Bygglov 1713–1874, Stockholms äldre bygglovsritningar, SSA.
- 45 Räkning för [...] Axel von Fersens influetne enskildte Medel [...] 1751. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 38. SA, RA; Räkning för [...] Axel Fersens enskildte Medel [...] 1755. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 39. SA, RA; Räkning för [...] Axel Fersens enskildte Medel [...] 1760. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 41. SA, RA; Räkning för [...] Axel Fersens enskildte Medel [...] 1765. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 43. SA, RA; Räkning för [...] Axel Fersens enskildte Medel [...] 1770. Fredrik Axel von Fersens räkenskaper vol. 6. SA, RA; Räkning för [...] Axel Fersens enskildte Medel [...] 1775. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 45. SA, RA; Räkning för [...] Axel Fersens enskildte Medel [...] 1780. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 47. SA, RA; Räkning för [...] Axel Fersens enskildte Medel [...] 1785. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 48. SA, RA; Räkning för [...] Axel Fersens enskildte Medel [...] 1790. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 50. SA, RA; Räkning för [...] Axel Fersens enskildte Medel [...] 1794. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 52. SA, RA.
- 46 Ristell, *Characters and Anecdotes* (1790), 38–39.
- 47 Jfr Andersson, *Stadens dignitärer* (2009), 105–214, och Venborg Pedersen, *Hertuger* (2005), 93–140.
- 48 Om bekvämlighet, se t.ex. Brown, *Den bekväma vardagen* (2020); Stobart, *Comfort in the Eighteenth-Century Country House* (2022); Stobart & Prytz, »Comfort in English and Swedish Country Houses« (2018).
- 49 Pro Memoria Angående min hushållning 31/8 1757. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 32a. SA, RA; Böhn-Jullander, *Johan Pasch* (1987), 96.
- 50 Pro Memoria Beträffande Byggnaden wid Löfsta 28/8 1754. Löfstadarkivet C III a:I. VaLA; Pro Memoria Angående min hushållning 31/8 1757. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 32a. SA, RA.
- 51 Finn, »Men's Things« (2000), 133–155; Fowkes Tobin, »Introduction« (2009), 1–13; Hussey, »Guns, Horses and Stylish Waistcoats?« (2008), 47–69; Ijäs, »Favourites of Fortune« (2014); Retford, »Patrilnear Portraiture?« (2006), 323; Stobart & Rothery, »Men, Women and the Supply of Luxury Goods« (2014); Vickery, *Behind Closed Doors* (2009), passim; Vickery, »Fashioning Difference« (2013), 342–359.
- 52 Barnard, *Making the Grand Figure* (2004), 52; von Haslingen, *300 Years of the Tessin Palace* (2003), 194–206; Scott, *The Rococo Interior* (1995), 13 och passim; Wilson & Mackley, *The Building of the English Country House* (2007), passim.
- 53 Special Extract öfwer utgifterne [...] 1755. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 39. SA, RA; Förteckning på utbetalte Medel [...] Axel Fersens Räkning [...] 1755. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 39. SA, RA.
- 54 Axel von Fersens bouppteckning. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 34. SA, RA.
- 55 Girouard, *Life in the English Country House* (1978), 194–201.
- 56 Special Extract öfwer utgifterne [...] 1755, Förteckning på utbetalte Medel [...] 1755; se även kvittona 47, 96, 139, 183. Axel von Fersen d.ä:s arkiv vol. 39. SA, RA.
- 57 Chatenet-Calyste, *Une consommation aristocratique* (2013), 117–118; Coquery, *L'hôtel aristocratique* (1998), 140–142; DeJean, *The Age of Comfort* (2009), 95–97, 100; Figeac, *Châteaux et la vie quotidienne* (2006), 282–283; Greig, *The Beau Monde* (2013), 42; Jandot, *Les délices du feu* (2017), 211–229.
- 58 Se Blondel, *De la distribution des maisons*

- de plaisance I (1737–1738), 23–48; se även Baxter, »Introduction« (2010); Martin, »The Ascendancy of the Interior« (2010); Scott, *The Rococo Interior* (1995).
- 59 Special Extract öfwer utgifterne [...] 1755, Förteckning på utbetalte Medel [...] 1755. Se även kvittona 102, 103. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 39. SA, RA.
- 60 Axel von Fersens bouppteckning, Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 34. SA, RA.
- 61 Se Goodman & Norberg, *Furnishing the Eighteenth Century* (2011); Roche, *Histoire des choses banales* (1989), 183–208; Vickery, »Fashioning Difference« (2013); se även Chatenet-Calyste, *Une consommation aristocratique* (2013), 120–125.
- 62 Axel von Fersens bouppteckning, Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 34. SA, RA; Hedvig De la Gardies bouppteckning. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 37. SA, RA.
- 63 Ahlund, *Landskapets röster* (2011), 235–239; se även Ahlund, »Att se och bli sedd« (2015); Petersson, *Konst i omlopp* (2014).
- 64 Axel von Fersens bouppteckning, Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 34. SA, RA.
- 65 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 176.
- 66 Chatenet-Calyste, *Une consommation aristocratique* (2013), 122.
- 67 Girouard, *Life in the English Country House* (1978), 204–205, 233; Wall, »Gendering Rooms« (1993), 349–372.
- 68 Goodman & Norberg, *Furnishing the Eighteenth Century* (2011); Roche, *Histoire des choses banales* (1997), 188–194, 197–198.
- 3 Wolff, *Vänskap och makt* (2005).
- 4 Coquery, *Ténir boutique à Paris* (2011); Coquery, »The Language of Success« (2004).
- 5 T.ex. Dolan, *The Ladies of the Grand Tour* (2002).
- 6 Se t.ex. Hellsing & Ilmakunnas, *Shopping i Stockholm* (2023); Ijäs, »Favourites of Fortune« (2014); Nyberg, *Till salu* (2010); Wassholm & Östman, *Att mötas kring varor* (2021); Wottle, *Det lilla ägan-det* (2000).
- 7 T.ex. Brown, »Annonsering och försäljning av mode- och skönhetsvaror« (2023); Knutsson, »Försäljning av utländska modevaror« (2023); Murhem & Ulväng, »To buy a plate« (2017); Rasmussen, »Shoppingturer och shoppingupplevelser« (2023); se även Müller, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800* (1998); Nyberg, *Koppar-kungen* (2006); Samuelsson, *De stora köpmanshusen i Stockholm* (1951); Ågren, *Köpmannen i Stockholm* (2007).
- 8 Berg, *Luxury and Pleasure* (2005); Coquery, *Ténir boutique à Paris* (2011), 266–269.
- 9 Om lyx i Sverige, se Runefelt, *Att hasta mot undergången* (2015), 259–270; Runefelt, *Dygden som välståndets grund* (2005); se även von Wachenfeldt & Nyberg, *Det svenska begäret* (2015).
- 10 de Vries, *The Industrious Revolution* (2008), 44–45; se även Ilmakunnas & Stobart, »Display, Acquisition and Boundaries« (2017).
- 11 Ilmakunnas, »The Luxury Shopping Experience« (2014), 116.
- 12 Braudel, *Civilisation matérielle* (1967), 135; Berg & Eger, *Luxury in the Eighteenth Century* (2003); Berry, *The Idea of Luxury* (1994); Ilmakunnas & Stobart, »Display, Acquisition and Boundaries« (2017); Kaartinen, Montenach & Simonton, »Luxury, Gender and the Urban Experience« (2014); Perrot, *Le luxe* (1995); Runefelt, *Att hasta mot undergången* (2015); Sombart, *Luxus und Kapitalismus* (1912).

SHOPPING I PARIS

- 1 *Oxford English Dictionary*, www.oed.com, sökord 'to shop', 'shopping'.
- 2 *Svenska Akademiens ordböcker*, <https://svenska.se>, sökord 'shoppa', 'shopping'; se även Hellsing & Ilmakunnas, »Shopping, vardagslivets prisma« (2023), 11–12.

- 13 Berg, *Luxury and Pleasure* (2005), 234–243; Greig, *The Beau Monde* (2013), passim; Jones, *Sexing La Mode* (2004), 146–150 och passim; Walsh, »Shops, Shopping, and the Art of Decision Making« (2006), 162–168.
- 14 Andersson, *Stadens dignitärer* (2009); Finn, »Men's Things« (2000); Greig, *The Beau Monde* (2013); Hassan Jansson, »When Sweden Harboured Idlers« (2013); Jones, *Sexing La Mode* (2004); Stobart & Rothery, »Men, Women and the Supply of Luxury Goods« (2014); Vickery, *Behind Closed Doors* (2009); se även Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012).
- 15 Hassan Jansson, »When Sweden Harboured Idlers« (2013), 264–271.
- 16 Berg, *Luxury and Pleasure* (2005), 20–21; se även Coquery, *L'Hôtel aristocratique* (1998).
- 17 Se Coquery, »The Language of Success« (2004), 76.
- 18 Se Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 203–217.
- 19 François Boucher, *La toilette*, 1742. Olja på duk, 52,5 x 66, 5 cm. Museo Nacional Thyssen-Bornemiza, Madrid, 58 (1967.4); målningen är även känd under namnet »Kvinna som fäster sitt strumpeband«.
- 20 Carl Gustaf Tessin till Carl Hårleman 12/2 1740, *Tableaux de Paris* (1983), 70–71. »Tirons le rideau, sur le reste, je vois deja que vous me regardés en pitié.«
- 21 *Tableaux de Paris* (1983), 54, not 12.
- 22 Bailey, *The Age of Watteau* (2003), 363.
- 23 Jean-Antoine Watteau, *L'Enseigne de Gersaint*, 1720–1721. Olja på duk, 163 x 308 cm. Schloss Charlottenburg; Pierre-Alexandre Aveline efter Watteau, *L'Enseigne de Gersaint*, ca 1732. Etsning, 51,9 x 83,7 cm. Rijksmuseum, RP-P-OB-70.429; se även Glorieux, *À l'Enseigne de Gersaint* (2002) och Raux, »Virtual Explorations« (2018).
- 24 Wolff & Ilmakunnas, »Den sinnliga kulturhistorien« (2015), 373–376; se även Kekäläinen, »Upplevelser av teatraliskhet« (2015).
- 25 Coquery, »The Language of Success« (2004), 77–80; Coquery, *Tenir boutique à Paris* (2011); Helsing & Ilmakunnas, *Shopping i Stockholm* (2023); Furnée & Lesger, *The Landscape of Consumption* (2014); Stobart, Hann & Morgan, *Spaces of Consumption* (2006); Walsh, »Shops, Shopping, and the Art of Decision Making« (2006).
- 26 Se Carl Gustaf Tessins brev till Ulla Sparre och Carl Hårleman, *Tableaux de Paris* (1983).
- 27 Lovisa Ulrikas och Adolf Fredriks privata samlingar av samtidskonst från 1700-talet utgör en central del av det svenska Nationalmuseets betydande samling av fransk 1700-tals konst.
- 28 Se Bailey, *Patriotic Taste* (2002).
- 29 Carl Fredrik Scheffer till Carl Gustaf Tessin 17/9 1745, *Lettres particulières* (1982), 96. »elle voit les differends ouvriers et marchands qu'elle trouve sur sa route, et elle en achete non pas ce qu'elle voudroit bien acheter, mais ce qu'ils veulent bien lui vendre.«
- 30 Se Wolff, *Vänskap och makt* (2005), 287–294.
- 31 Coquery, *Tenir boutique à Paris* (2011), passim; Coquery, »The Language of Success« (2004), 76–77.
- 32 Carl Fredrik Scheffer till Clas Ekeblad 4/3 1746, f. 222–223. E 3565 Ekebladskas samlingen, RA.
- 33 Se Wolff, *Vänskap och makt* (2005), 287–294.
- 34 Carl Fredrik Scheffer till Clas Ekeblad 4/3 1746, f. 222–223. E 3565 Ekebladskas samlingen, RA.
- 35 Jfr Wolff, »Carl Fredrik Scheffers brevväxling« (2003).
- 36 Clas Ekeblad till Clas Julius Ekeblad 8/4 1767. Engeströmska samlingen, vol. C XVII 1.6. KB.
- 37 Hans Axel von Fersen till Axel von Fersen 24/5 1778. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv, vol. 8. SA, RA.
- 38 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), passim; Wolff, *Vänskap och makt* (2005), passim.

- 39 Wrangel, *Resor och resenärer* (1928), 57–76.
- 40 Jones, *Sexing la Mode* (2004), 145–169; se även Simonton, »*Milliners and Marchandes de Modes*« (2014).
- 41 Se även Ilmakunnas, »Adelsdam som konsument« (2004), Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 204–216; Ilmakunnas, »The Luxury Shopping Experience« (2014), 121–125.
- 42 Lindberg, »La charmante rose« (1958).
- 43 Charlotta Sparre till Carl Gustaf Tessin 30/4 1742. Autografsamlingen vol. 196. Eriksbergsarkivet, RA.
- 44 Se t.ex. Carl Fredrik Scheffer till Carl Gustaf Tessin 17/9 1745, *Lettres particulières* (1982), 95; se även Beaudry, *Findings* (2007), 119–122, och Haedeke, *Die Geschichte der Schere* (1998).
- 45 Jfr Coquery, »The Language of Success« (2004).
- 46 Charlotta Sparre till Clas Ekeblad, odaterat brev, f. 14–15. E 3564 Ekebladska samlingen, RA. »une personne de bon gout et qui aime a soulager et servir les Estrang[ers]. [...] je suis seure qu'elle s'en chargera volontier pour vous obliger.«
- 47 Charlotta Sparre till Monsieur Alibert, f. 6–7. E 3564 Ekebladska samlingen, RA. »Monsieur Alibert se rappelle sans doute Mlle de Sparre qu'il a fourny l'annee passée qu'elle fut a Paris avec M^{de} la comtesse de Tessin.«
- 48 Chatenet-Calyste, *Une consommation aristocratique* (2013); Coquery, *L'hôtel aristocratique* (1998).
- 49 Charlotta Sparre till Monsieur Alibert f. 6–7. E 3564 Ekebladska samlingen, RA.
- 50 Pylkkänen, *Säätyläisnaisten pukeutuminen* (1982), 333–334.
- 51 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 211–212; se även Rahikainen & Vainio-Korhonen, »Manlig och kvinnlig lyx« (2015).
- 52 Charlotta Sparre till Monsieur Guereaut, f. 10–11. E 3564 Ekebladska samlingen, RA.
- 53 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 211–216.
- 54 Charlotta Sparre till Pierre Jaquin, f. 8–9. E 3564 Ekebladska samlingen, RA.
- 55 Charlotta Sparre till Monsieur Huet, f. 12–13. E 3564 Ekebladska samlingen, RA.
- 56 Kvitto f. 5. E 3564 Ekebladska samlingen, RA.
- 57 Bluche, *La noblesse française* (1995), 25; Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 208–211, 369–373, 384–387.
- 58 Charlotta Sparre till Clas Ekeblad, odaterat brev, f. 14–15. E 3564 Ekebladska samlingen, RA. »[...] son humeur genereuse qui fait toujours des presents de toutes les commissions qu'on lui donne, [...]«
- 59 Om spetsar och överflödsförordningar, se Brown, »Den vita lyxen« (2015).
- 60 Hans Axel von Fersen till Axel von Fersen, 26/8 1778; 21/6 1779. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 8. SA, RA.
- 61 Se t.ex. Coquery, *Tenir boutique à Paris* (2011), 211–260; Crowston, *Credit, Fashion, Sex* (2013), passim; Ilmakunnas, *Overkamp & Stobart, »To Their Credit«* (2024).
- 62 Wolff, *Vänskap och makt* (2005), 129–144, 208–217; Wolff, »Sveriges representation i Paris« (2001), 174.
- 63 Michel, »Une communauté d'artistes« (2015); Vahlne, *Frihetstidens inredningar* (2012).
- 64 Carl Gustaf Tessins brev till Carl Hårleman, *Tableaux de Paris* (1983).
- 65 Rangström, *Kläder för tid och evighet* (1997), 65–75.
- 66 Gustav Philip Creutz till kronprins Gustaf, 14/7 1766. *Lettres inédites de Paris* (1987), 36–38.
- 67 Gustav Philip Creutz till kronprins Gustaf, 19/8, 7/9 1766. *Lettres inédites de Paris* (1987), 38–40, 42–45.
- 68 Rangström, *Kläder för tid och evighet* (1997), 73, 75.
- 69 Hours, *Louis XV et sa Cour* (2002), 39–40.
- 70 Roche, *La culture des apparences* (1989), 98–99, 134–140, 177–193.
- 71 Gustav Philip Creutz till kronprins Gustaf, 7/9 1766. *Lettres inédites de Paris* (1987), 42–45.

- 72 Rangström, *Kläder för tid och evighet* (1997), 68–69.
- 73 Gustav Philip Creutz till kronprins Gustaf, 19/8 1766. *Lettres inédites de Paris* (1987), 38–40.

H A N D A R B E T E

- 1 Journal de l'Année 1767. 31/5 1767. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA. »Je finissois l'année passée dans le tour, je commençois celle ci au meme endroit. Jamais personne n'a été plus diligent a ce travail que moi, aussi je n'ai guere fait autre chose pendent tout le tems. Le jour me quittoit dans le touret, il m'y retrouva.«
- 2 Brown, *Den bekväma vardagen* (2020), 88–129; Lehto, »Handarbeten från 1700- och 1800-talet« (1985); Parker, *The Subversive Stitch* (2010 [1986]); Riley, *The Accomplished Lady* (2017); Rundquist, *Blått blod och liljevita händer* (1989), 202–209; Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelm in aika* (2012), 46–48, 83–84; Vickery, *Behind Closed Doors* (2009), 231–256; Vickery, »Female Accomplishment« (2010); Åström, »Sockenboarne« (1993), 308–319; Åström, »Die Symbolsprache in zwei alten Stickmunstertüchern« (1992), 40–45.
- 3 Se t.ex. Crowston, *Fabricating Women* (2001); Rasmussen, *Skräddaren, sömmerskan och modet* (2010); Simonton, »Milliners and Marchandes de Modes« (2014); Vainio-Korhonen, »Handicrafts as Professions« (2000); Vainio-Korhonen, *Käsin tehty* (1998); Verdier, *Façons de dire* (1979).
- 4 Se t.ex. Björkman, *Catharina Ahlgren* (2006); Brant, *Eighteenth-Century Letters* (2006); Brown, *Liksom en herdinna* (2012); Goodman, *Becoming a Woman* (2009); Hansson, *Svensk brevskrivning* (1988); Leskelä-Kärki, Lahtinen & Vainio-Korhonen, *Kirjeet ja historiantutkimus* (2011); Ruberg, *Conventional Correspondence* (2011).
- 5 Holloway, *The Game of Love* (2019); Kietäväinen-Sirén, *Erityinen ystävyys* (2015), 94–97.
- 6 Long, »Regular Progressive Work« (2013).
- 7 T.ex. Frevert et al., *Emotional Lexicons* (2014).
- 8 Broomhall, »Emotions in the Household« (2007), 5, 11–12.
- 9 Herbert, *Female Alliances* (2014); Holloway, *The Game of Love* (2019).
- 10 Juste Chevillet, *Le Bon Exemple*, ca 1750. Kopparstick, 43,4 x 30,4 cm. Rijksmuseum, RP-P-OB-42.769.
- 11 Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelm in aika* (2012), 31–33; Åström, »Från ideal till verklighet« (1989), 93–94.
- 12 Lönnqvist, »Märkduken som släkttavla« (1985), 11–15; Verdier, *Façons de dire* (1979), 179–189, 252–253, 256; Åström, »Die Symbolsprache in zwei alten Stickmunstertüchern« (1992), 40–45.
- 13 Lönnqvist, »Märkduken som släkttavla« (1985), 11–15.
- 14 Se www.digitaltmuseum.se, sökord 'märkduk'; www.finna.fi, sökord 'merkausliina' [märkduk].
- 15 Jfr Reenstierna, *Årstadagboken I* (1946), 92.
- 16 Märkduk, okänd skapare, 1731. Nordiska Museet, NM.0005133; märkduk, okänd skapare, 1755. Nordiska museet, NM.0129240; märkduk, okänd skapare, 1762, Nordiska museet, NM.0060684; märkduk, okänd skapare, 1770-tal. Nordiska museet, NM.011694; märkduk, utförd av Ebba Helena Boije af Gennäs, 1780. Finlands Nationalmuseum, H4860:1; märkduk, utförd av Märta Cristina Salenius, 1806. Finlands Nationalmuseum, H2291:2; märkduk, utförd av Mathilda Charlotta Mattheiszen, 1815. Helsingfors stadsmuseum, XL-1325.
- 17 Jfr Åström, »Die Symbolsprache in zwei alten Stickmunstertüchern« (1992), 41–45.
- 18 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm dagböcker* (1970), passim; Ilmakunnas, »Adelns arbete och vardag« (2013), 162–164.

- 19 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*
dagböcker (1970), 34–36, 39–40, 45, 59.
- 20 Broomhall, »Emotions in the House-
hold« (2007), 3.
- 21 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*
dagböcker (1970), t.ex. 39, 67, 74; se även
Ilmakunnas, »Adelns arbete och vardag«
(2013), 176.
- 22 Rousseau, *Émile*, tome II, livre III
(1762), 92–93, 120–122, 140–144.
- 23 14/2 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas
journal 1766–1768, Tosterupsamlingen
vol. 108, RA. »Je tournai mais comme
rien ne me reussit, j'en demeurait de
mauvais humeur pendant le jour.«
- 24 30/9, 6/10, 19/10, 25/10 1766. Johan
Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768,
Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 25 Ilmakunnas, »Adelns arbete och vardag«
(2013), 169–171.
- 26 20/11 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas
journal 1766–1768, Tosterupsamlingen
vol. 108, RA. »Tous ces jours furent
partagés entre le livre et le tour, mais j
e l'avoue, la plus grande partie tomba
sur le dernier.«
- 27 Reenstierna, *Årstadagboken* I (1946), 56,
82, 93.
- 28 Reenstierna, *Årstadagboken* I (1946), 142.
- 29 3/4 1803. Reenstierna, *Årstadagboken*
– Årstafruns dagböcker, NM.
- 30 Oxenstierna, *Journal 1805* (1964), 28.
»det är som om du sydt det.«
- 31 Oxenstierna, *Journal 1805* (1964), 29,
33, 36, 38, 40, 63, 92, 101; Lamm, *Johan
Gabriel Oxenstierna* (1911), 123.
- 32 Aminoff, *Vardagsslit och sjuårskrig* (1994),
53–54, 80, 84.
- 33 Charles Louis Lingée efter Johann Hein-
rich Eberts och Sigmund Freudeberg,
L'Occupation, 1774. Kopparstick, 42 x 31
cm. Nationalmuseum, NMGrh 528.
- 34 Jfr Lindberg, »Through the Needle's
Eye« (1998), 505.
- 35 Karlsson, »God! Let me not waste a
moment of This year« (2013), 27–29.
- 36 Vickery, *Behind Closed Doors* (2009),
232–235.
- 37 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*
dagböcker (1970), 34–36, 39–40, 45, 59.
- 38 Se t.ex. armband, 1785–1786, 976–1888.
Victoria and Albert Museum; brosch,
ca 1800, 958–1888. Victoria and Albert
Museum; band, 1625–1675, T.44–1962.
Victoria and Albert Museum; armband,
1830–1850, M.64–1951. Victoria and
Albert Museum.
- 39 Åström, »Från ideal till verklighet«
(1989), 98–101.
- 40 Bailey, *Parenting in England* (2012), 62,
68–70; Bailey, »Stitchers in Time and
Space« (2010), 57.
- 41 19/10, 20/10 1768. Johan Gabriel Oxen-
stiernas journal 1766–1768, Tosterup-
samlingen vol. 108, RA; se även kapitlet
»Arbete och sysslor på herrgårdar«.
- 42 Reenstierna, *Årstadagboken* I (1946), 209.
- 43 Reenstierna, *Årstadagboken* I (1946), t.ex.
51, 54, 56, 80, 82, 139–140, 142, 166; om
Märta Helena Reenstiernas syende och
beställningar hos skraddare och söm-
merskor, se även Rasmussen, *Skräddaren,
sömmerskan och modet* (2010), 106–125,
Rasmussen, »Shoppingturer« (2023)
och Rasmussen »Återbruk i modegarde-
roben« (2015).
- 44 26/11 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas
journal 1766–1768, Tosterupsamlingen
vol. 108, RA.
- 45 Adolf Ludvig Piper till Sophie von
Fersen 27/11, 1/12 1789. BXXVa:11.
Löfstadarkivet, VaLA.
- 46 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*
dagböcker (1970), 75.
- 47 3/4 1803. Reenstierna, *Årstadagboken*
– Årstafruns dagböcker, NM.
- 48 Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelm*
aika (2012), 83.
- 49 Jfr Vickery, *Behind Closed Doors* (2009),
231–256.
- 50 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012),
228–234; Lehto, »Handarbeten från
1700- och 1800-talet« (1985), 19–21;
Rundquist, *Blått blod och lilje vita händer*
(1989), 202–206; Steinrud, *Den dolda
offentligheten* (2008), 149; Vainio-Kor-
honen, *Suomen herttuattaren arvoitus*
(2009), 167.

- 51 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm*
dagböcker (1970), 59.
- 52 Rundquist, *Blått blod och lilje vita händer*
(1989), 206–207.
- 53 Räkning för [...] Axel von Fersens en-
skilte Medel [...] 1777. Fredrik Axel von
Fersens räkenskaper vol. 7. SA, RA.
- 54 Vainio-Korhonen, *Suomen herttuattaren*
arvoitus (2009), 167; jfr *Jacobina Charlot-
ta Munsterhjelm* *dagböcker* (1970), 61.
- 55 Rundquist, *Blått blod och lilje vita händer*
(1989), 110–113.
- 56 Kietäväinen-Sirén, *Erityinen ystävyys*
(2015); Planck, *Kärleksens språk* (2014);
Vainio-Korhonen & Lahtinen, *Lemmen*
ilot ja sydämen salat (2015); se även
Åström, »Från ideal till verklighet«
(1989), 94–98.
- 57 Rundquist, *Blått blod och lilje vita händer*
(1989), 96–97.
- 58 Se Vainio-Korhonen & Lahtinen,
Lemmen ilot ja sydämen salat (2015), 81,
116–118.
- 59 10/6 1795. Hans Axel von Fersens dag-
böcker. Hans Axel von Fersens samling
vol. 5. SA, RA.
- 60 Om handarbete som tröst, se Long,
»Regular Progressive Work« (2013);
se även Daly Goggin, »Stitching (in)
Death« (2013).
- 61 Hedvig De la Gardie till Sophie von
Fersen 25/6 1777; 12/8 1779. B XXV a:14.
Löfstadarkivet, VaLA. »[...] et Chaque
jours voit acroître mes regret, sur La
privatisation de votre presanse, à la
qu'elle je ne m'accoutumerée jamais. [...] ma
facon de vivre ici est si uniforme,
qu'il y a peu de Chose à vous en dire
ma Chere amie [...] L'aprai dinée je
travaille [...]«
- 62 12/10 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas
journal 1766–1768, Tosterupsamlingen
vol. 108, RA. »Je tournai et le ferai
le plus souvent que je pourrai, car je
m'oublie durant a la moi meme.«
- 63 Jfr Parker, *The Subversive Stitch* (2010
[1986]).
- 64 Simonton, »Milliners and Marchandes
de Modes« (2014); Vainio-Korhonen,
Käsin tehty (1998); Vainio-Korhonen,
Ruokaa, vaatteita, hoivaa (2002).
- 65 Vickery, *Behind Closed Doors* (2009),
232–235, 254–256.
- 66 Syarbete som bedrevs inom ramen för
filantropi och kvinnoföreningar var ett
viktigt forum för kvinnosaksrörelsen
från och med mitten av 1800-talet.
Jfr Lehto, »Handarbeten från 1700-
och 1800-talet« (1985), 22–24.
- 67 Jfr Vickery, *Behind Closed Doors* (2009),
245–246.
- 68 Se Broomhall, *Spaces for Feeling* (2015).
- 69 Pehr Hilleström d.ä., *Nysterska*. Olja på
trä, 39,5 x 31,5 cm. Nationalmuseum,
NM 2453.
- 70 Axel von Fersens bouppteckning. Axel
von Fersen d.ä.s arkiv vol. 34. SA, RA;
Clas Julius Ekeblads bouppteckning,
i Karlson, *Ett svenskt herremanshem på
1700-talet* (1940), 73, 76; Jürgen Christof-
fer Müllers bouppteckning, citerad i Carl
Forsstrand, *Storborgare och stadsmajorer*
(1918), 172.
- 71 Se *Inventariüm Uppå meübler* (2004),
13, 41.
- 72 Jean-Michel Moreau, *N'ayez pas peur,
ma bonne amie*, 1775. Blyerts och brunt
bläck på papper, 26,7 x 21,6 cm. The J.
Paul Getty Museum, 85.GG.416.
- 73 Brown, *Den bekväma vardagen* (2020),
passim; Goodman, *Becoming a Woman*
(2009), 199–244; Goodman, »The
Secrétaire« (2011), 191–194; Ilmakunnas,
»Ompelupöytä« (2016).
- 74 Svarvstol. Nordiska museet,
NM.0082084A-C.
- 75 Karlson, *Ett svenskt herremanshem på
1700-talet* (1940), 69.
- 76 7/2 1768. Johan Gabriel Oxenstiernas
journal 1766–1768, Tosterupsamlingen
vol. 108, RA. »Pour avoir tourné ces
jours dans la salle, ou il n'y eut jamais
feu, je viens de gagner un toux, mais
je n'en tournerai pas moins.«
- 77 Oxenstierna fick en svarvstol i slutet
av september 1766, efter det svarvade
han så gott som dagligen enligt dag-
boken. Johan Gabriel Oxenstiernas

- journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
- 78 Jacobina Charlotta Munsterhjelm *dagböcker* (1970), 40, 75–76.
- 79 Reenstierna, *Årstadagboken* I (1946), 41, 54, 82.
- 80 Om klostren och eliternas handarbete i det tidigmoderna Europa, se Campagnol, »Invisible Seamstresses» (2009), 167–182.
- 81 Jfr Campbell Orr, »Mrs. Delany & the Court» (2010); Ilmakunnas »Embroidering Women & Turning Men» (2016); Vickery, »Female Accomplishment» (2010), 100; Vickery, *Behind Closed Doors* (2009), 240.
- 82 Bengtsson & Karlsson, »Kungliga damer» (2012), 247; Bergström, *Självständig prinsessa* (2011), 199; Laine, »En Minerva för vår Nord» (1998), 134, 169; Lindberg, »Embroidered Pictures» (1998), 506.
- 83 Cederlund, »Byggnadernas historia» (2002), 66–69; Laine, »En Minerva för vår Nord» (1998), 134.
- 84 Charlotta Sparre till Carl Gustaf Tessin 30/4 1742. Autografsamlingen vol. 196. Eriksbergsarkivet, RA. »je me suis bien souvent repentie de n'y avoir pas pensé pendant que j'étois à Paris, mais c'est que la j'étois une paresseuse et je ne pensois pas que je travailleroit jamais.»
- 85 Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar* I (1877), 16.
- 86 Pehr Hilleström d.ä., *Lektyr på Drottningholm*, 1779. Olja på duk, 74,5 x 117 cm. Nationalmuseum, NMDrh 751.
- 87 Lindberg, »Through the Needle's Eye» (1998), 504–506; Mebius, »Clara Catharina Olbers» (2022).
- »Substituting Coffee and Tea» (2023); Knutsson & Hodacs, »When coffee was banned» (2023); North, *Genuss und Glück des Lebens* (2003), 195–215; Schivelbusch, *Das Paradies* (1980); Smith, *Consumption and the Making of Respectability* (2002); Voipio, *Tropiikin lahjat* (1993).
- 2 McCants, »Exotic Goods, Popular Consumption» (2007), 433–462; se även Bruegel, »A Bourgeois Good?» (2001).
- 3 Se Ijäs, *Talo, kartano, puutarha* (2015), 161–177; Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 156–161; Lönnqvist, »Måltid och minne» (1993); Åström, »Kolonialvaror och vardagsting» (2010–2011).
- 4 Oxenstierna, *Dagboks-anteckningar 1769–1771* (1881); Oxenstierna, *Journal 1805* (1964).
- 5 *Amiral Carl Tersmedens memoarer* I–VI (1912–1919).
- 6 Wacklin, *Hundra minnen* I–III (1844–1845).
- 7 Om pionjärverken, se Flandrin, *Pour une histoire du goût* (1982); Flandrin & Montanari, *Histoire de l'alimentation* (1996); se även Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme* (1967), 134–196.
- 8 Pilcher, »Cultural Histories of Food» (2012), 41–60.
- 9 Bonnet, *La Gourmandise et la faim* (2015); Kümin, *A Cultural History of Food* IV (2012); Meyzie, *L'alimentation en Europe* (2010); Rowley, *Une histoire mondiale de la table* (2006); Stobart, *Sugar and Spice* (2013); Thirsk, *Food in Early Modern England* (2007); de Vooght, *Royal Taste* (2011); se även DiMeo & Pennell, *Reading and Writing Recipe Books* (2013).
- 10 Bringéus, *Mat och miljö* (1970); Lönnqvist, *Bakelser* (1997); Lönnqvist, »Måltid och minne» (1993); Swahn, *Boken om kryddor* (1991); Swahn, *Fil, fläsk och falukorv* (2000); Swahn, *Mathistorisk uppslagsbok* (2003).
- 11 Andersson, *Stadens dignitärer* (2009), 186–188; Bellamy, »L'art culinaire français» (2015); Ijäs, *Talo, kartano, puutarha* (2015), 161–177; Ilmakunnas,

MAT,
DUKNING OCH
GEMENSAMMA
MÅLTIDER

- 1 Det har skrivits mycket om kaffets och teets historia, se t.ex. Ellis, Coulton & Mauer, *Empire of Tea* (2015); Hodacs,

- Ett ståndsmässigt liv* (2012), 156–161;
Wolff, *Vänskap och makt* (2005), 129–144,
193–196; se även Vilkuna, *Juomareiden
valtakunta* (2015).
- 12 Kewenter & Trolle-Bonde, ... *hava äran
inbjuda* (2009); de la Chapelle, *Bord –
duka dig!* (1993); Kuurne, *Louhisaaren
linnan talousreseptit* (2008); se även
Mansén, *Sveriges historia 1721–1830* (2011),
226–239.
 - 13 Pinkard, *A Revolution in Taste* (2009), 233.
 - 14 Krikorian, *À la table des élites* (2013),
23–28; Lilti, *Le monde des salons* (2005),
226–227.
 - 15 Elias, *La civilisation des mœurs* (1976),
138–144, 150–156, 163, 166–167, 177–183;
Flandrin, »La distinction par le goût«
(1986), 267–274, 302–309; Figeac,
La douceur des Lumières (2001), 158–160.
 - 16 Elias, *La civilisation des mœurs* (1976),
151; Flandrin, »La distinction par le
goût« (1986), 305.
 - 17 François Boucher, *Le déjeuner*, 1739.
Olja på duk, 81 x 65 cm. Musée du
Louvre, RF 926.
 - 18 Se Laing, »Catalogue des peintures«
(1986), 182–185; se även Bailey, »Details
that surreptitiously explain« (2006), 39.
 - 19 Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar I*
(1877), 124, 129.
 - 20 *Amiral Carl Tersmedens memoarer I*
(1912), 169, 191.
 - 21 *Amiral Carl Tersmedens memoarer IV*
(1917), 194.
 - 22 Aminoff, *Vardagsslit och sjuårskrig*
(1994), 294.
 - 23 Reenstierna, *Årstadagboken I* (1946), 69.
 - 24 Oxenstierna, *Journal 1805* (1964), 26.
 - 25 Se t.ex. Oxenstierna, *Dagboks-anteck-
ningar 1769–1771* (1881), 2, 4–7; Åström,
»Sockenboarne« (1993), 190–192.
 - 26 Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar I*
(1877), 13, 16–17.
 - 27 Jfr Lilti, *Le monde des salons* (2005),
226–227.
 - 28 Wacklin, *Hundrade minnen I* (1844), 23.
 - 29 Wacklin, *Hundrade minnen I* (1844), 24.
 - 30 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm
dagböcker* (1970), 41, 58.
 - 31 Kumin, »Eating Out« (2012), 87–101.
 - 32 Armfelt, *Resan till Italien* (1997), 42.
 - 33 Åström, »Kolonialvaror och vardags-
ting« (2010–2011), 6–28.
 - 34 Bergström, *Stina Piper* (2007), 18, 28–29.
 - 35 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*
(2012), 156.
 - 36 Lounatvuori, »Där citronerna dofta«
(2004), 103–108.
 - 37 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm
dagböcker* (1970), 37.
 - 38 Lönnqvist, »Måltid och minne«
(1993), 21.
 - 39 Aminoff, *Vardagsslit och sjuårskrig*
(1994), 6.
 - 40 Nils Schillmark, *Smultronflickan*, 1782.
Olja på duk, 92 x 70 cm. Finlands
nationalgalleri, A IV 3771.
 - 41 Reenstierna, *Årstadagboken I* (1946), 203,
se även 174.
 - 42 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm
dagböcker* (1970), 33–34, 36–37, 74–75.
 - 43 Krikorian, *À la table des élites*, 36–42.
 - 44 Se t.ex. Oxenstierna, *Dagboks-anteckning-
ar 1769–1771* (1881), 26–27, 30. Oxen-
stierna skrev ofta om jaktfärder även
i sin dagbok från 1766–1768. Se Johan
Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768,
Tosterupsamlingen vol. 108, RA.
 - 45 Karlson, *Ett svenskt herremanshem på
1700-talet* (1940), 38.
 - 46 Lorentz Svensson Sparrgren, *Interiör
med landshövding greve Claes Ekeblad och
hans maka Brita, f. Horn*, 1783. Akvarell,
blyerts och tusch på papper, 38,5 x 33
cm. Nationalmuseum, NMB 1402.
 - 47 Åström, »Sockenboarne« (1993), 251–256.
 - 48 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm
dagböcker* (1970), 27, 33–34, 58, 75.
 - 49 Lönnqvist, »Måltid och minne«
(1993), 12.
 - 50 Lönnqvist, »Måltid och minne«
(1993), 20–21.
 - 51 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv*
(2012), 156–158.
 - 52 Jfr Harvey, *The Little Republic* (2012),
28–29, 106, 126–127; Pennell, »Family
and Domesticity« (2012), 123–142.
 - 53 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012),

- 65–66; Vickery, *Gentleman's Daughter* (1998), 127–130.
- 54 Jacobina Charlotta Munsterhjelm *dagböcker* (1970), 41, 62, 67, 77, 79–80, 85.
- 55 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 306–308; jfr Vickery, *Gentleman's Daughter* (1998), 153–158.
- 56 Se t.ex. Bellamy, *Les professionnels de bouche français* (2020).
- 57 Carl Gustaf Tessin till Ulrika Lovisa Sparre 25/8 1741, *Tableaux de Paris* (1983), 192.
- 58 Carl Gustaf Tessin till Ulrika Lovisa Sparre 29/9 1741, *Tableaux de Paris* (1983), 215; Charlotta Sparre till Carl Gustaf Tessin 30/4 1742, Autografsamlingen vol. 196, Eriksbergsarkivet, RA.
- 59 Gustav Philip Creutz till Axel von Fersen 8/9, 14/10 1771. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 7, SA, RA.
- 60 *Amiral Carl Tersmedens memoarer* III, 21–22, 36–39, 51, 67.
- 61 Åström, »Sockenboarne« (1993), 190–192.
- 62 Oxenstierna, *Journal 1805* (1964), 79.
- 63 Oxenstierna, *Journal 1805* (1964), 41.
- 64 Cowan, *The Social Life of Coffee* (2005); Ellis, *The Coffee House* (2005); Rittner, Haine & Jackson, *The Thinking Space* (2013); Runefelt, *Att hasta mot undergången* (2015), 218–227; Sennefelt, *Politikens hjärta* [2011], 170–176.
- 65 Fischerström, *En gustaviansk dagbok* (1951), 35.
- 66 Lilti, *Le monde des salons* (2005), 225–272.
- 67 Dagböcker. Hans Axel von Fersens samling vol. 4, SA, RA. T.ex. »M: 15 Diné ches moi avec Ramel et De Geer aux François. Soupé ches Creuts. [...] Mer: 22 Dec 1773 Soupé ches l'amdassadrice de Venice, diné ches Creuts resté avec lui. [...] D: 26 Dine Creuts chés Orphanis, au Palais Royal, ches moi. L: 27 dine Creuts a 4 h: à Versailles bal, soupe moi.«
- 68 Lilti, *Le monde des salons* (2005), 226.
- 69 Armfelt, *Resan till Italien* (1997), 66.
- 70 Clas Ekeblad d.y.:s dagbok. Ekebladiska samlingen vol. 17, RA; Wolff, *Vänskap och makt* (2005), 195.
- 71 Jfr Lilti, *Le monde des salons* (2005), 227.
- 72 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 159–160, 270, 292; jfr Figeac, *La douceur des Lumières* (2001), 158, och Christie, *The British Country House* (2000), 249–257.
- 73 Brown, *De bekväma vardagen* (2020), 242–275.
- 74 Isidore Stanislas Helman efter Jean-Michel Moreau, *Le Souper fin*, 1781. Kopparstick, 39,6 x 30,7 cm. Nationalmuseum, NMG 589/1897.
- 75 T.ex. Aminoff, *Vardagsslit och sjuårskrig* (1994), 159.
- 76 Delon, *Le savoir-vivre libertin* (2000), 165–179.
- 77 Felus, »Eating al fresco« (2005), 163–181.
- 78 Wolff, »Musikkultur och musiksmak« (2015).
- 79 Aminoff, *Vardagsslit och sjuårskrig* (1994), 90–91; om taffelmusik på bröllop, se Reenstierna, *Årstadagboken* I (1946), 221.
- 80 Mathis, Selbach, Marchesano & Fuhring, *Images du Grand Siècle* (2015); se även Cantau, Manfrin & Wibault, *Palais Royal* (2015), 14–21, 55–64, 201–206.
- 81 Om Gustav III:s sätt att utöva makt genom ceremonier och ceremoniel, se t.ex. Alm, *Kungsord i elfte timmen* (2002) och Tandefelt, *Konsten att härska* (2008).
- 82 Fischerström, *En gustaviansk dagbok* (1951), 35.
- 83 Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar* I (1877), 9.
- 84 Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar* I (1877), 124, 129, 172.
- 85 Pehr Hilleström d.ä., *Publik taffel på Stockholms slott Nyårsdagen 1779, 1779*. Olja på duk, 74 x 117,5 cm. Nationalmuseum, NMDrh 499; se även Överkammarherrens *journal 1778–1826* (2010), 107–109.
- 86 Om svenska dräkten i Gustav III:s politik, se Rangström, *Kläder för tid och evighet* (1997), 165–177.
- 87 Tandefelt, *Konsten att härska* (2008).
- 88 Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar* I (1877), 234.

- 89 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 120–121.
- 90 *Amiral Carl Tersmedens memoarer* VI (1919), 18.
- 91 Reenstierna, *Årstadagboken* I (1946), 140.
- 92 Jfr Åström, »Sockenboarne« (1993), 213–223.
- 93 *Metta Magdalena Lillies dagbok* (2008), 225.
- 94 Reenstierna, *Årstadagboken* I (1946), 209, 221, 232.
- 95 Wacklin, *Hundra minnen* II (1844), 79–80.

FAMILJERELATIONER

- 1 Till den europeiska familjehistoriens klassiker hör Philippe Ariès *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* (1960); om hur Ariès verk mottogs, se Rahikainen, »Ariès lapsen ja perhe-elämän historiassa« (2013); i Finland har viktiga familjehistoriska verk varit Häggman, *Perheen vuosisata* (1994) och Pulma, *Den problematiska familjen* (1991).
- 2 Om definitioner på familj, släkt och släktskap, se Tadmor, *Family and Friends* (2001), 18–43.
- 3 T.ex. Bailey, *Parenting in England* (2012); Fletcher, *Growing up in England* (2008); Lönnqvist, »Barnet« (2007); Lönnqvist, *Ting, rum och barn* (1992); Pollock, *Forgotten Children* (1983).
- 4 Parland-von Essen, *Behagets betydelser* (2005); Ylivuori, *Women and Politeness* (2019).
- 5 Elmroth, *För kung och fosterland* (1981), 180–186; Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 39–40, 234–236.
- 6 Théré, »Women and Birth Control« (1999).
- 7 Wirilander, *Herrskapsfolk* (1982), 131–138.
- 8 Davidoff, *Thicker Than Water* (2012), 79.
- 9 Wirilander, *Herrskapsfolk* (1982), 133.
- 10 Se t.ex. Carl Gustaf Tessins brev till Ulla Sparre, *Tableaux de Paris* (1983), och Charlotta Sparres brev till Carl Gustaf

- Tessin, Autografsamlingen vol. 196, Eriksbergsarkivet, RA.
- 11 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 234–237; Vickery, »His and Hers« (2006).
- 12 Nicolaes Muys, *Portret van Aernout van Beeftingh, zijn echtgenote Jacoba Maria Boon en hun kinderen*, 1797. Olja på trä, 107 x 84,4 cm. Rijksmuseum, SK-C-1586.
- 13 Jfr Häggman, *Perheen vuosisata* (1994), 21–27.
- 14 Se kapitlet »Arbete och sysslor på herrgårdar«.
- 15 Jfr Retford, *The Art of Domestic Life* (2006).
- 16 Fletcher, *Growing up in England* (2008), 96–97; Retford, *The Art of Domestic Life* (2006), 88.
- 17 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 50–52, 65–69, 236–237.
- 18 Se t.ex. Davidoff, *Thicker Than Water* (2012); Yavneh & Miller, *Sibling Relations* (2006); Vainio-Korhonen & Lahtinen, *Lemmen ilot ja sydämen salat* (2015), 164–169.
- 19 Se t.ex. Lahtinen, *Anpassning, förhandling, motstånd* (2009), 120–126.
- 20 Ehrström, *Minnen af en Resa* (2007); Oxenstierna, *Journal 1805* (1964).
- 21 Se t.ex. Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 224–225.
- 22 Häggman, *Perheen vuosisata* (1994), 153–154.
- 23 Retford, *The Art of Domestic Life* (2006), 115–117; Retford, *The Conversation Piece* (2017), 217–249.
- 24 Johann Zoffany, *John, Fourteenth Lord Willoughby de Broke, and his Family*, ca 1766. Olja på duk, 100,3 x 125,7 cm. The J. Paul Getty Museum, 96.PA.312.
- 25 Om bröderna von Fersens uppfostran och utbildning, se Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 50–65; Ilmakunnas, »Kotiopetusta, yliopisto-opintoja ja suuri opintomatka« (2014).
- 26 Carl Gyllenborg till Hans von Fersen 12/6 1735. Autografsamlingen vol. 16–19. SA, RA. »Il ne faut plus qu'ils soient traités en enfants, il leur faut apresent cette noble hardiesse, qui les doit

- introduire partout, et qui leur inspire des sentiments noble et digne de leur naissance, il faut qu'ils soient accoutumés à la propreté, chose qui leur inspire aussi les pensées nettes et une horreur pour tout ce qui est bas et au dessous d'un honnête homme, de ce côté là Mon cher frère, il faut que rien ne leur manque, et il faut que de bonne heure il soient accoutumés à vivre noblement, sans extravagances, autrement comptez là dessus, que quand il seront une fois maîtres eux mêmes, ils seront tellement éblouis d'une liberté à laquelle ils ne sont pas accoutumés, et ils perdront tellement la tramontane en pouvant tout d'un coup faire les dépenses qu'ils veulent, qu'il est à craindre qu'ils passeront d'une extrémité à l'autre.»
- 27 Edström, »En adlig uppfostran« (1989), 101–108; Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 58.
- 28 Jfr Karppinen-Kummunmäki & Kaartinen, »Pilatus lapset ja kurjat kasvattajat« (2016).
- 29 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 89–110.
- 30 Wolff, *Vänskap och makt* (2005), 146–148.
- 31 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 105–106.
- 32 Axel von Fersen till Fabian von Fersen 13/6 1785. Fabian Reinhold von Fersens arkiv vol. 1a. SA, RA. »Votre frère et à Paris depuis le 10e Mai fort occupé de ses arrangements ou militaires ou frivoles.«
- 33 Axel von Fersen till Sophie von Fersen 5/6, 26/6 1782. B XXV a:14. Löfstadarkivet, VaLA. »Je n'ai pas de nouvelles de Axel, je hais bien cette guerre.« »je n'ai pas de nouvelles de Axel depuis le 23e octobre cela est affreux.«
- 34 Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 8–9. SA, RA; Fersen, *Lettres d'Axel de Fersen à son père* (1929).
- 35 Carl Fredrik Scheffer till Evert Taube. Citatet ur Söderhjelm, *Fersen et Marie-Antoinette* (1930), 103–104. »Je sais combien il va couetter à Mr et Mad: de Fersen de même qu'à ma belle sœur de voir partir un fils et un frère si tendrement aimé et qui mérite si bien de l'être. Le père me fait véritablement pitié, il avait placée toute la consolation de sa vieillesse dans la jouissance de la société de ce fils, il le regardera maintenant comme perdu pour lui jamais, je souhaite qu'il n'en soit pas affecté de manière à en devenir inconsolable. Ma belle sœur ne le sera pas moins avec toute la sensibilité de son caractère.«
- 36 Hans Axel von Fersen till Axel von Fersen 19/11 1778; 31/7, 10/8, 19/8 1783. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 8. SA, RA.
- 37 T.ex. Hans Axel von Fersen till Sophie von Fersen 31/7 1783. B XXV a:8. Löfstadarkivet, VaLA.
- 38 Axel von Fersen till Fabian von Fersen. Fabian Reinhold von Fersens arkiv vol. 1a. SA, RA.
- 39 Axel von Fersen till Sophie von Fersen 14/6 1789. B XXV a:14. Löfstadarkivet, VaLA. »mon pauvre Fabian, mes inquiétudes pour lui troublent fort ma vie champêtre.«
- 40 Axel von Fersen till Fabian von Fersen 5/8 1789. Fabian Reinhold von Fersens arkiv vol. 1a. SA, RA. »Je me trouverai fort heureux ici, si ce n'était mon inquiétude pour mes fils.«
- 41 Ijäs, *Talo, kartano, puutarha* (2015).
- 42 Parland-von Essen, *Behagens betydelse* (2005), passim.
- 43 Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), 231–234.
- 44 Axel von Fersen till Fabian von Fersen 5/8 1785. Fabian Reinhold von Fersens arkiv vol. 1a. SA, RA.
- 45 Fabian von Fersen till Sophie von Fersen 18/11 1785. B XXV a:10. Löfstadarkivet, VaLA.
- 46 Se Ahlund, *Landskapets röster* (2011).
- 47 Elias Martin, *Moder med två barn*, 1770–1780-tal. Grafik, 31 x 27 cm. Nationalmuseum, NMGrh 512.
- 48 Jfr French & Rothery, *Man's Estate* (2012), 71, 83, 133; Vainio-Korhonen & Lahtinen, *Lemmen ilot ja sydämen salat* (2015), 164–169.

- 49 Se Houbre, *Histoire des mères et filles* (2006).
- 50 Se kapitlet »Handarbete«.
- 51 Oxenstierna, *Dagboks-anteckningar 1769–1771* (1881), 37.
- 52 Axel von Fersen till Eleonora Wachtmeister 21/2 1735. Hans von Fersens arkiv vol. 19. SA, RA.
- 53 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* (1970), 62, 67, 77, 79–80, 85.
- 54 Om ståndspersonernas besökskultur, se Mäkeläinen, *Säätyläisten seuraelämä ja tapakulttuuri* (1972); Runefelt, *En idyll försvarad* (2011), 128–135; Tandefelt, *Sarolax* (2010); Ulväng, *Herrgårdarnas historia* (2008), 152–158; Åström, »Sockenboarne« (1993), passim; se även kapitlet »Arbete och sysslor på herrgårdar«.
- 55 Planck, *Kärlekens språk* (2014); Vainio-Korhonen & Lahtinen, *Lemmen ilot ja sydämen salat* (2015), passim.
- 56 Vainio-Korhonen & Lahtinen, *Lemmen ilot ja sydämen salat* (2015), 164–165.
- 57 Se Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv* (2012), passim.
- 58 Hedvig De la Gardie till Sophie von Fersen 25/6 1777. B XXV a:14. Löfstadarkivet, VaLA. »mais le plus douloureuse à mon ame est Celle de me voir separé de vous, cette privatisation est dure à une ère qui vous aime de bout son Coeur.«
- 59 Hedvig De la Gardie till Sophie von Fersen 17/6, 24/6, 7/7, 18/7, 18/8 1792; se även Axel von Fersen till Sophie von Fersen 20/6, 4/7, 15/8 1792 B XXV a:14. Löfstadarkivet, VaLA.
- 60 Hedvig De la Gardie till Sophie von Fersen 18/8 1792 B XXV a:14. Löfstadarkivet, VaLA. »le depart de votre socur à ete bien sensible à votre pere [...] il m'était affreu de me voir de èreer d'elle, j'en sent encore la plus vive douleur [...]«
- 61 Axel von Fersen till Fabian von Fersen 18/8 1792. Fabian Reinhold von Fersens arkiv vol. 1a. SA, RA. »il en a couté des larmes abondantes a Votre ère mais elle a bien fait.«
- 62 Philibert-Louis Debucourt, *Le compliment ou la matinée du jour de l'an*, 1787. Etsning, 35,5 x 27,2 cm. Rijksmuseum, RP-P-1953-669.
- 63 Bailey, *Parenting in England* (2012), 22–26; Vainio-Korhonen & Lahtinen, *Lemmen ilot ja sydämen salat* (2015), 166.
- 64 Tanskanen & Danielsbacka, *Intergenerational Family Relations* (2019), 87–119.
- 65 7/2 1766. Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768, Tosterupsamlingen vol. 108, RA. »Ce qui m'a touché le plus dans ce malheur ce fut le chagrin qu'il causa a ma Grande-Mere, qui perdit tout d'un coup tout ce qu'Elle avoit, et tout ce qui lui avoit fait plaisir.«
- 66 Se Oxenstierna, *Journal 1805* (1964).
- 67 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* (1970), 47.
- 68 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* (1970), 48.
- 69 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* (1970), 48–49.
- 70 *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* (1970), 46–48.
- 71 Oxenstierna, *Dagboks-anteckningar 1769–1771* (1881), 30.

K Ä L L O R O C H L I T T E R A T U R

ARKIVKÄLLOR

Kungliga biblioteket (KB)
Engeströmska samlingen vol. C XVII

Riksarkivet, Stockholm (RA)
Ekebladska samlingen
E 3564, Brev till Clas Ekeblad d.y.
E 3565, Brev till Clas Ekeblad d.y.
vol. 17, Clas Ekeblad d.y.:s dagbok

Eriksbergsarkivet
Autografsamlingen vol. 196

Stafsundsarkivet (SA)
Autografsamlingen vol. 16–19
Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 7–9, 34, 39
Fabian Reinhold von Fersens arkiv vol. 1a
Fredrik Axel von Fersens räkenskaper vol. 7
Hans von Fersens arkiv vol. 19
Hans Axel von Fersens samling vol. 4, 5

Tosterupsamlingen, vol. 108
Johan Gabriel Oxenstiernas journal 1766–1768

Nordiska museet (NM)
Nordisk museets digitala arkiv, <https://dokument.nordiskamuseet.se/>
Märta Helena Reenstierna, Årstadboken
– Årstafrens dagböcker

Stockholms stadsarkiv (SSA)
Mantalslängden (mikrokort) 1760, 1780
Bygglov 1713–1874, Stockholms äldre
bygglovsritningar, Blasieholmen,
<https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Databas/stockholms-aldre-byggnads-ritningar/Sok/>

Sörmlands museum (SM)
Carl Hårlemans ritningar till Fersenska
palatset. Reproduktion Nils Lindahl.

Riksarkivet i Vadstena (VaLA)
Löfstads säteris arkiv (Löfstadarkivet), B
XXV a:8, 10, 11, 14, Brev till Eva Sophie
Piper, f. von Fersen.

TRYCKTA KÄLLOR

[Aminoff, Carl Johan.] *Vardagslit och sjuårs-
krig. Upplevt och beskrivet av den nyländske
dragonen Carl Johan Aminoff.* Utg. med
kommentar av Patrik Bruun. Svenska
litteratursällskapet i Finland, Helsingfors
1994.

Armfelt, Gustaf Mauritz, *Resan till Italien.*
Gustaf Mauritz Armfelts resedagbok
1783–1784. Inledning och kommentarer av
Rainer Knapas. Atlantis, Stockholm 1997.
Blondel, Jacques-François, *De la distribution
des maisons de plaisance, et de la décoration
des édifices en general*, vol. I–II. Charles-
Antoine Jombert, Paris 1737–1738. <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-376>, www.gallica.fr.

Creutz, Gustaf Philip, *Le Comte de Creutz,
Lettres inédites de Paris, 1766–1770.* Éd. par
Marianne Molander. Acta Universitatis
Gothoburgensis, Göteborg 1987.
Ehrensward, Gustaf Johan, *Dagboksanteck-
ningar förda vid Gustaf III:s hof*, I. Utg.

- E.V. Montan. P.A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm 1877.
- Ehrström, Eric Gustaf, *Minnen af en resa från Åbo till Tavastland. Junii och julii månader år 1811*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2007.
- [von Fersen, Hans Axel,] *Lettres d'Axel de Fersen à son père pendant la guerre de l'indépendance d'Amérique*. Publ. par F.U. Wrangel. Paris 1929.
- [Fischerström, Johan,] *En gustaviansk dagbok. Johan Fischerströms anteckningar för året 1773*. Utg. av Gustaf Näsström. Stockholm 1951.
- Inventarium Uppå möbler och allahanda hüsgeråd wid Christinehofs Herregård uprättadt år 1758*. Red. Viveka Hansen. IK Foundation, London 2004.
- Karlson, William, *Ett svenskt herremanshem på 1700-talet. Clas Julius Ekeblads inventarium öfver Stola 1796*. Lund 1940.
- Lillie, Metta, *Metta Magdalena Lillies dagbok. En västgötsk släktkrönika*. Utg. genom Jessica Eriksson. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm 2008.
- [Munsterhjelm, Jacobina Charlotta,] *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's Dagböcker 1799–1801*. Med kommentar och register utg. av Bo Lönnqvist. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 1970.
- Oxenstierna, Johan Gabriel, *Dagboks-anteckningar 1769–1771*. Utg. genom Gustaf Stjernström. Akademiska boktryckeriet Edv. Berling, Upsala 1881.
- Oxenstierna, Johan Gabriel, *Journal för Året 1780*. Utg. av Holger Frykenstedt. G.W.K. Gleerup, Lund 1967.
- Oxenstierna, Johan Gabriel, *Journal. Skenäs 1805*. Utg. av Holger Frykenstedt. Sällskapet Bokvännerna, Stockholm 1964.
- Oxenstierna, Johan Gabriel, *Ljuva ungdomstiden. Dagbok för åren 1766–1768*. I översättning från det franska originalet utgiven av Inga Estrabaut. Bokgilletts förlag, Uppsala 1965.
- Reenstierna, Märta Helena, *Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839. I, 1793–1812*. Utg. genom Sigurd Erixon, Arvid Stålhane & Sigurd Wallin. Urval och förklaringar av Gunnar Broman. Generalstabens litografiska anstalts förlag, Stockholm 1946.
- Ristell, Adolf Fredrik, *Characters and Anecdotes of the Court of Sweden*, II. London 1790.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Émile, ou De l'éducation*. Tome II, livre III. La Haye, 1762. Bibliothèque de Genève. DOI: <http://www.e-rara.ch/doi/10.3931/e-rara-7961>.
- [Scheffer, Carl Fredrik,] *Carl Fredrik Scheffer. Lettres particulières à Carl Gustaf Tessin 1744–1752*. Edition critique par Jan Heidenr. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm 1982.
- Söderhjelm, Alma, *Fersen et Marie-Antoinette. Journal intime et correspondance du Comte Axel de Fersen*. Éditions KRA, Paris 1930.
- Tableaux de Paris et de la cour de France 1739–1742. Lettres inédites de Carl Gustaf, comte de Tessin*. Éd. Gunnar von Proschwitz. Acta Universitatis Gothoburgensis & Jean Touzot, Göteborg & Paris 1983.
- [Tersmeden, Carl,] *Amiral Carl Tersmedens memoarer I–VI*. Utg. av Nils Sjöberg (I) & Nils Erdmann (II–VI). Wahlström & Widstrand, Stockholm 1912–1919.
- W-n, S.E. [Wacklin, Sara], *Hundrade minnen från Österbotten I–III*. K.R. Loostroms bokhandel, Stockholm 1844–1845.
- F.U. Wrangel, *Resor och resenärer i Frankrike*. P.A. Nordstedt & Söners Förlag, Stockholm 1928.
- Överkammarherrens journal 1778–1826. Ett gustavianskt tidsdokument*. Utg. genom Mikael Alm & Bo Vahlne. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm 2010.

VISUELLA

KÄLLOR

- Aveline, Pierre-Alexandre, efter Jean-Antoine Watteau, *L'Enseigne de Gersaint*, ca 1732. Etsning, 51,9 x 83,7 cm. Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-70.429.

- Boucher, François, *La toilette*, 1742. Olja på duk, 52,5 x 66, 5 cm. Museo Nacional Thyssen-Bornemiza, Madrid, 58 (1967.4).
- Boucher, François, *Le déjeuner*, 1739. Olja på duk, 81 x 65 cm. Musée du Louvre, Paris, RF 926.
- Chevillet, Juste, *Le Bon Exemple*, ca 1750. Kopparstick, 43,4 x 30,4 cm. Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-42.769.
- Debucourt, Philibert-Louis, *Le compliment ou la matinée du jour de l'an*, 1787. Etsning, 35,5 x 27,2 cm. Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-1953-669.
- Helman, Isidore Stanislas efter Jean-Michel Moreau *Le Souper fin*, 1781. Kopparstick, 39,6 x 30,7 cm. Nationalmuseum, Stockholm, NMG 589/1897.
- Hilleström, Pehr d.ä., *Lektyr på Drottningholm*, 1779. Olja på duk, 74,5 x 117 cm. Nationalmuseum, Stockholm, NMDrh 751.
- Hilleström, Pehr d.ä., *Publik taffel på Stockholms slott Nyårsdagen 1779*, 1779. Olja på duk, 74 x 117,5 cm. Nationalmuseum, Stockholm, NMDrh 499.
- Lingée, Charles Louis efter Johann Heinrich Eberts och Sigmund Freudeberg, *L'Occupation*, 1774. Kopparstick, 42 x 31 cm. Nationalmuseum, Stockholm, NMGrh 528.
- Martin, Elias, *Moder med två barn*, 1770–1780-tal. Grafik, 31 x 27 cm. Nationalmuseum, Stockholm, NMGrh 512.
- Moreau, Jean-Michel, *N'ayez pas peur, ma bonne amie*, 1775. Blyerts och brunt bläck på papper, 26,7 x 21,6 cm. The J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 85.GG.416.
- Muys, Nicolaes, *Portret van Aernout van Beeftingh, zijn echtgenote Jacoba Maria Boon en hun kinderen*, 1797. Olja på trä, 107 x 84,4 cm. Rijksmuseum, Amsterdam, SK-C-1586.
- Schillmark, Nils, *Smultronflickan*, 1782. Olja på duk, 92 x 70 cm. Finlands Nationalgalleri, Helsingfors, A IV 3771.
- Sparrgren, Lorentz Svensson, *Interiör med landshövding greve Claes Ekeblad och hans maka Brita, f. Horn*, 1783. Akvarell, blyerts och tusch på papper, 38,5 x 33 cm. Nationalmuseum, Stockholm, NMB 1402.
- Watteau, Jean-Antoine, *L'Enseigne de Gersaint*, 1720–1721. Olja på duk, 163 x 308 cm. Schloss Charlottenburg. Stiftung Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, Potsdam.
- Johann Zoffany, *John, Fourteenth Lord Willoughby de Broke, and his Family*, ca 1766. Olja på duk, 100,3 x 125,7 cm. The J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 96.PA.312.

FÖREMÅL

- Märkduk, okänd skapare, 1731, NM.0005133. Nordiska museet, Stockholm.
- Märkduk, Elsa Maria Löwenhjelm, 1755, NM.01292405. Nordiska museet, Stockholm.
- Märkduk, okänd skapare, 1762, NM.0060684. Nordiska museet, Stockholm.
- Märkduk, okänd skapare, 1770-tal, NM.011694. Nordiska museet, Stockholm.
- Märkduk, Ebba Helena Boije af Gennäs, 1780, H4860:1. Finlands Nationalmuseum, Helsingfors.
- Märkduk, Märta Cristina Salenius, 1806, H2291:2. Finlands Nationalmuseum, Helsingfors.
- Märkduk, Mathilda Charlotta Mattheiszen, 1815, XL-1325. Helsingfors stadsmuseum.
- Band, 1625–1675, T.44-1962. Victoria and Albert Museum, London.
- Armband, 1785–1786, 976-1888. Victoria and Albert Museum, London.
- Armband, 1830–1850, M.64-1951. Victoria and Albert Museum, London.
- Brosch, ca 1800, 958-1888. Victoria and Albert Museum, London.
- Svarvstol, 1760-tal, NM.0082084A-C. Nordiska museet.

LITTERATUR

- Ahlund, Mikael, »Att se och bli sedd på 1700-talets svenska konstscen. Nedslag i konstabetraktandets kulturhistoria«. *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (2015), 377–419.

- Ahlund, Mikael, *Landskapets röster. Studier i Elias Martins bildvärld*. Atlantis, Stockholm 2011.
- von Ajkay, Anna, *Fersenska palatset. Tradition och förnyelse på Blasieholmen*. P.A. Norstedt & söners förlag, Stockholm 1977.
- Alm, Göran, *Carl Hårleman och den svenska rokokon*. Signum, Lund 1993.
- Alm, Mikael, *Kungsord i elfte timmen. Språk & självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809*. Atlantis, Stockholm 2002.
- Andersson, Gudrun, *Stadens dignitärer. Den lokala elitens statuskonsumtion & maktmanifestation i Arboga 1650–1770*. Atlantis, Stockholm 2009.
- Ariès, Philippe, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Librairie Plon, Paris 1960.
- Arnold, Dana, *Reading Architectural History*. Routledge, New York & Abingdon 2002.
- Aurelius, Eva Haettner, »Självbiografier och dagböcker«. I Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. Signum, Stockholm 2007, 279–303.
- Avery-Quash, Susanna & Retford, Kate (red.), *The Georgian London Town House. Building, Collecting and Display*. Bloomsbury Visual Arts, New York 2019.
- Bailey, Colin B. (red.), *The Age of Watteau, Chardin and Fragonard. Masterpieces of French genre painting*. Yale University Press, New Haven & London 2003.
- Bailey, Colin B., »'Details that Surreptitiously Explain.' Boucher as a Genre Painter.« I Melissa Hyde & Mark Ledbury (red.), *Rethinking Boucher*. Getty Publications, Los Angeles 2006.
- Bailey, Colin B., *Patriotic Taste. Collecting Modern Art in Pre-Revolutionary Paris*. Yale University Press, New Haven & London 2002.
- Bailey, Joanne, *Parenting in England 1760–1830. Emotion, Identity, and Generation*. Oxford University Press, Oxford 2012.
- Bailey, Joanne, »Stitchers in Time and Space. Women in the Long Eighteenth Century«. I Sue Prichard (red.), *Quilts 1700–2010, Hidden Histories, Untold Stories*. Victoria & Albert Museum, London 2010, 57–59.
- Barnard, Toby, *Making the Grand Figure. Lives and Possessions in Ireland, 1641–1770*. Yale University Press, New Haven & London 2004.
- Baxter, Denise Amy & Martin, Meredith (red.), *Architectural Space in Eighteenth-Century Europe. Constructing Identities and Interiors*. Ashgate, Burlington 2010.
- Baxter, Denise Amy, »Introduction. Constructing Space and Identity in the Eighteenth-Century Interior«. I Denise Amy Baxter & Meredith Martin (red.), *Architectural Space in Eighteenth-Century Europe. Constructing Identities and Interiors*. Ashgate, Burlington 2010.
- Beaudry, Mary C., *Findings. The Material Culture of Needlework and Sewing*. Yale University Press, New Haven & London 2007.
- Bellamy, Charlotte, »L'art culinaire français dans la Suède gustavienne«. Working paper, June 2015, European University Institute.
- Bellamy, Charlotte, *Les professionnels de bouche français dans la Suède gustavienne (1750–1820)*. European University Institute, Florence 2020.
- Bengtsson, Eva-Lena & Karlsson, Eva-Lena, »Kungliga damer, Konstakademien och de Höga ämnena«. I Eva-Lena Karlsson, Ingrid Lindell & Magnus Olausson (red.), *Stolthet & fördom. Kvinna och konstnär i Frankrike och Sverige 1750–1860*. Nationalmuseum, Stockholm 2012, 247–251.
- Bennich-Björkman, Bo, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*. Svenska Bokförlaget, Uppsala 1970.
- Berg, Maxine, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*. Oxford University Press, Oxford 2005.
- Berg, Maxine & Eger, Elisabeth (red.), *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*. Palgrave MacMillan, Basingstoke & New York 2003.

- Bergström, Carin, *Själoständig prinsessa. Sofia Albertina 1753–1829*. Atlantis, Stockholm 2011.
- Bergström, Carin, *Stina Piper. Grevinna i 1700-talets Sverige*. Atlantis, Stockholm 2007.
- Berry, Christopher J., *The Idea of Luxury. A Conceptual and Historical Investigation*. Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- Björkman, Margareta, *Catharina Ahlgren. Ett skrivande fruntimmer i 1700-talets Sverige*. Atlantis, Stockholm 2006.
- Bluche, François, *La noblesse française au XVIIIe siècle*. Hachette, Paris 1995.
- Bonnet, Jean-Claude, *La Gourmandise et la faim. Histoire et symbolique de l'aliment (1730–1830)*. Librairie Générale Française, Paris 2015.
- Brant, Clare, *Eighteenth-Century Letters and British Culture*. Palgrave Macmillan, Basingstoke 2006.
- Braudel, Fernand, *Civilisation matérielle et capitalisme (XV–XVIIIe siècle)*. Librairie Armand Collin, Paris 1967.
- Bringéus, Nils-Arvid (red.), *Mat och miljö. En bok om svenska kostvanor*. Gleerups, Lund 1970.
- Broomhall, Susan, »Emotions in the Household«. I Susan Broomhall (red.), *Emotion in the Household 1200–1900*. Palgrave Macmillan, Basingstoke 2007, 1–37.
- Broomhall, Susan (red.), *Spaces for Feeling. Emotions and Sociabilities in Britain, 1650–1850*. Routledge, London 2015.
- Brown, Carolina, »Annonsering och försäljning av mode- och skönhetsvaror, 1770–1850«. I My Hellsing & Johanna Ilmakunnas (red.), *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå, 1700–1850*. Stockholmia, Stockholm 2023, 121–151.
- Brown, Carolina, *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*. Carlssons, Stockholm 2020.
- Brown, Carolina, »Den vita lyxen. Spetsar i 1700-talets visuella och materiella kultur». I Paula von Wachenfeldt & Klas Nyberg (red.), *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion*. Carlssons, Stockholm 2015, 74–105.
- Brown, Carolina, *Liksom en herdinna. Litterära teman i svenska kvinnoporträtt under 1700-talet*. Carlssons, Stockholm 2012.
- Bruegel, Martin, »A Bourgeois Good? Sugar, Norms of Consumption and the Labouring Classes in Nineteenth-Century France«. I Peter Scholliers (red.), *Food, Drink and Identity. Cooking, Eating and Drinking in Europe Since the Middle Ages*. Berg, Oxford & New York 2001, 99–118.
- Böhn-Jullander, Ingrid, *Johan Pasch och rokokons dekorativa måleri i Sverige*. Vitterhets-, historio- och antikvitetsakademien, Stockholm 1987.
- Campagnol, Isabella, »Invisible Seamstresses. Feminine Works in Venetian Convents from the Fifteenth to the Eighteenth Century«. I Maureen Daly Goggin & Beth Fowkes Tobin (red.), *Women and the Material Culture of Needlework and Textiles, 1750–1950*. Ashgate, Farnham 2009, 167–182.
- Campbell Orr, Clarissa, »Mrs. Delany & the Court«. I Mark Laird & Alicia Weisberg-Roberts (red.), *Mrs. Delany & Her Circle*. Yale University Press, New Haven 2010, 40–65.
- Cantau, Alina, Manfrin, Frédéric & Wibault, Dominique, *Palais Royal. À la table des rois*. Bibliothèque nationale de France, Paris 2015.
- Castelluccio, Stéphane (red.), *Vivre noblement en son hôtel. Résidences aristocratiques et vie sociale dans les capitales européennes au XVIIIe siècle*. CNRS éditions, Paris 2021.
- Cavallin, Marie, *I kungens och folkets tjänst. Synen på den svenske ämbetsmannen 1750–1780*. Göteborgs universitet, Göteborg 2003.
- Cederlund, Johan, »Byggnadernas historia«. I Göran Alm (red.), *Kina Slott*. Byggförlaget, Stockholm 2002, 50–117.
- Chalus, Elaine, *Elite Women in English Political Life, c. 1754–1790*. Oxford University Press, Oxford 2005.
- Chamayou, Anne, *L'esprit de la lettre (XVIIIe siècle)*. Presses universitaires de France, Paris 1999.

- de la Chapelle, Gun, *Bord – duka dig! Herrgårdsmat i Finland*. Schildt, Esbo 1993.
- Chatenet-Calyste, Aurélie, »A Feminine Luxury in Paris. Marie-Fortunée d'Este, Princesse de Conti (1731–1803)«. I Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (red.), *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. Routledge, New York & Abingdon 2014, 171–189.
- Chatenet-Calyste, Aurélie, *Une consommation aristocratique, fin de siècle. Marie-Fortunée d'Este, princesse de Conti (1731–1803)*. Pulim, Limoges 2013.
- Christie, Christopher, *The British Country House in the Eighteenth Century*. Manchester University Press, Manchester 2000.
- Coquery, Natacha, *L'Hôtel aristocratique. Le marché du luxe à Paris au XVIIIe siècle*. Publications de la Sorbonne, Paris 1998.
- Coquery, Natacha, »The Language of Success. Marketing and Distributing Semi-luxury Goods in Eighteenth-Century Paris«. *Journal of Design History* 17 (2004), 71–89.
- Coquery, Natacha, *Ténir boutique à Paris au XVIIIe siècle. Luxe et demi-luxe*. Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques, Paris 2011.
- Cowan, Brian, *The Social Life of Coffee. The Emergence of the British Coffeehouse*. Yale University Press, New Haven 2005.
- Crowston, Clare Haru, *Fabricating Women. Seamstresses of Old Regime France, 1675–1791*. Duke University Press, Durham 2001.
- Crowston, Clare Haru, *Credit, Fashion, Sex. Economies of Regard in Old Regime France*. Duke University Press, Durham & London 2013.
- Cuvillier, Jacques, *Famille et patrimoine de la haute noblesse française au XVIIIe siècle. Le cas des Phélypeaux, Gouffier, Choiseul*. L'Harmattan, Paris 2006.
- Daly Goggin, Maureen, »Stitching (in) Death. Eighteenth- and Nineteenth-Century American and English Mourning Samplers«. I Maureen Daly Goggin & Beth Fowkes Tobin (red.), *Women and the Material Culture of Death*. Ashgate, Farnham 2013, 63–90.
- Danielsson, Ing-Mari, *Den bildade smaken. Målade dekorationer hos borgerskapet i frihetstidens Stockholm*. Stockholmia, Stockholm 1998.
- Davidoff, Leonore, *Thicker Than Water. Siblings and their Relations 1780–1920*. Oxford University Press, Oxford 2012.
- DeJean, Joan, *The Age of Comfort. When Paris Discovered Casual – and the Modern Home Began*. Bloomsbury, New York 2009.
- DeJean, Joan, »A New Interiority. The Architecture of Privacy in Eighteenth-Century Paris«. I Charissa Bremer-David (red.), *Paris. Life and Luxury in the Eighteenth Century*. Getty Publications, Los Angeles 2011, 40–41.
- Delon, Michel, *Le savoir-vivre libertin*. Hachette, Paris 2000.
- DiMeo, Michelle & Pennell, Sara (red.), *Reading and Writing Recipe Books, 1550–1800*. Manchester University Press, Manchester 2013.
- Dolan, Brian, *The Ladies of the Grand Tour*. Flamingo, London 2002.
- Dosse, François, *L'histoire en miettes. Des Annales à la »nouvelle histoire«*. Éditions la Découverte, Paris 2010.
- Dyer, Serena, *Material Lives. Women Makers and Consumer Culture in the 18th Century*. Bloomsbury Visual Arts, London & New York 2021.
- Edström, Josef, »En adlig uppfostran. Hans von Fersen, hans söner Carl och Axel och deras informator Niclas Oelreich«. I *Individ och historia. Studier tillägnade Hans Gillingstam 22 februari 1990*. Stockholm 1989.
- Engelby, Eva & Nyberg, Klas, »Stad i Stagnation 1720–1850«. I Lars Nilsson (red.), *Staden på vattnet, del I: 1252–1850*. Stockholmia, Stockholm 2002, 185–276.
- Elias, Norbert, *La civilisation des mœurs*. Trad. Pierre Kamnitzer. Titre original *Über den Prozess der Zivilisation I*. Calmann-Lévy, Paris 1976.

- Ellis, Markman, *The Coffee House. A Cultural History*. Weidenfeld & Nicolson, London 2005.
- Ellis, Markman, Richard Coulton & Matthew Mauger, *Empire of Tea. The Asian Leaf that Conquered the World*. Reaktion Books, London 2015.
- Elmroth, Ingvar, *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900*. CWK Kleerup, Lund 1981.
- Felus, Kate, »Eating al fresco. The Use of Garden Buildings for Dining in the Eighteenth-Century English Pleasure Ground«. I Maureen Carroll, D.M. Hadley & Hugh Willmott (red.), *Consuming Passions. Dining from Antiquity to the Eighteenth Century*. Tempus, Stroud 2005, 163–181.
- Figeac, Michel, *Châteaux et la vie quotidienne. De la Renaissance à la douceur des Lumières*. Armand Collin, Paris 2006.
- Figeac, Michel, *La douceur des Lumières. Noblesse et art de vivre en Guyenne au XVIIIe siècle*. Mollat, Bordeaux 2001.
- Finn, Margot, »Men's Things. Masculine Possessions in the Consumer Revolution«. *Social History* 25 (2000), 133–155.
- Flandrin, Jean-Louis & Montanari, Massimo (red.), *Histoire de l'alimentation*. Fayard, Paris 1996.
- Flandrin, Jean-Louis, »La distinction par le goût«. Philippe Ariès, Georges Duby & Roger Chartier (red.), *Histoire de la vie privée III. De la Renaissance aux Lumières*. Seuil, Paris 1986, 267–309.
- Flandrin, Jean-Louis, *Pour une histoire du goût*. Liège 1982.
- Fletcher, Anthony, *Growing up in England. The Experience of Childhood, 1600–1914*. Yale University Press, New Haven & London 2008.
- Foisil, Madeleine, »L'écriture du for privé«. I Philippe Ariès, Georges Duby & Roger Chartier (red.), *Histoire de la vie privée III. De la Renaissance aux Lumières*. Seuil, Paris 1986, 331–369.
- Forsstrand, Carl, *Storborgare och stadsmajorer. Minnen och anteckningar från Gustaf III:s Stockholm*. Hugo Gebers förlag, Stockholm 1918.
- Fowkes Tobin, Beth, »Introduction. Consumption as a Gendered Social Practise«. I Maureen Daly Goggin & Beth Fowkes Tobin (red.), *Material Women, 1750–1950. Consuming Desires and Collecting Practises*. Ashgate, Farnham & Burlington 2009.
- French, Henry & Rothery, Mark, *Man's Estate. Landed Gentry Masculinities, 1660–1900*. Oxford University Press, Oxford 2012.
- Frevert, Ute et al., *Emotional Lexicons. Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling 1700–2000*. Oxford University Press, Oxford 2014.
- Furnée, Jan Hein & Lesger, Clé (red.), *The Landscape of Consumption. Shopping Streets and Cultures in Western Europe, 1600–1900*. Palgrave Macmillan, London 2014.
- Gady, Alexandre, *Les hôtels particuliers de Paris du Moyen Âge à la Belle Époque*. Parisgramme, Paris 2011.
- Girouard, Mark, *Life in the English Country House. A Social and Architectural History*. Yale University Press, New Haven & London 1978.
- Glorieux, Guillaume, *À l'Enseigne de Ger-saint. Edme-François Gersaint, marchand d'art sur le pont Notre-Dame (1694–1750)*. Champ Vallon, Seyssel 2002.
- Goodman, Dena, *Becoming a Woman in the Age of Letters*. Cornell University Press, Ithaca & London 2009.
- Goodman, Dena & Norberg, Kathryn (red.), *Furnishing the Eighteenth Century. What Furniture Can Tell Us about the European and American Past*. Routledge, New York & Abingdon 2011.
- Goodman, Dena, »The Secrétaire and the Integration of the Eighteenth-Century Self«. I Dena Goodman & Kathryn Norberg (red.), *Furnishing the Eighteenth Century. What Furniture Can Tell Us about the European and American Past*. Routledge, New York & Abingdon 2011, 183–203.
- Greig, Hannah, *The Beau Monde. Fashionable*

- Society in Georgian London*. Oxford University Press, Oxford 2013.
- Haedcke, Hanns-Ulrich, *Die Geschichte der Schere*. Rheinland-Verlag, Köln 1998.
- Hakala, Petra, *Att minnas eller glömma. Tillkomsten av Svenska litteratursällskapets arkiv och dess roll i skapandet av identitet 1885–1920*. Finska Vetenskaps-Societeten, Helsingfors 2023.
- Hansson, Stina, *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*. Göteborgs universitet, Göteborg 1988.
- Harvey, Karen, *The Little Republic. Masculinity and Domestic Authority in Eighteenth-Century Britain*. Oxford University Press, Oxford 2012.
- von Haslingen, Birgitta, *300 Years of the Tessin Palace. A House in Accordance with All the Orders of Architecture*. Stockholmia, Stockholm 2003.
- Hassan Jansson, Karin, »When Sweden Harboured Idlers. Gender and Luxury in Public Debates, c. 1760–1830«. I Göran Rydén (red.), *Sweden in the Eighteenth-Century World. Provincial Cosmopolitans*. Ashgate, Farnham 2013, 249–272.
- Helsing, My, *Hedvig Elisabeth Charlotte. Hertiginna vid det gustavianska hovet*. Atlantis, Stockholm 2015.
- Helsing, My, »Stockholm aristocratique à la fin du XVIIIe siècle. Hôtels et sociabilité entre cour et ville«. I Anne Motta & Éric Hassler (red.), *Noblesses et villes de cour en Europe (XVIIe–XVIIIe). La ville de résidence princière, observatoire des identités nobiliaires à l'époque moderne*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2022, 147–164.
- Helsing, My & Ilmakunnas, Johanna (red.), *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå, 1700–1850*. Stockholmia, Stockholm 2023.
- Helsing, My & Ilmakunnas, Johanna, »Shopping, vardagslivets prisma«. I My Helsing & Johanna Ilmakunnas (red.), *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå, 1700–1850*. Stockholmia, Stockholm 2023, 5–29.
- Herbert, Amanda, *Female Alliances. Gender, Identity, and Friendship in Early Modern Britain*. Yale University Press, New Haven 2014.
- Hodacs, Hanna, »Substituting Coffee and Tea in the Eighteenth Century: A Rural and Material History with Global Implications«. *Journal of Global History* 18 (2023), 461–480.
- Hofmeister, Heather, »Christmas as Kin Work – and its Opposite«. 24/12 2011. Prof. Heather Hofmeister, Ph.D. <http://www.heather-hofmeister.de/?p=1833&lang=en> (läst 6/10 2015).
- Holloway, Sally, *The Game of Love in Georgian England. Courtship, Emotions, and Material Culture*. Oxford University Press, Oxford 2019.
- Houbre, Gabrielle, *Histoire des mères et filles*. Éditions de La Martinière, Paris 2006.
- Hours, Bernard, *Louis XV et sa Cour. Le roi, l'étiquette et le courtisan*. Presses Universitaires de France, Paris 2002.
- Hussey, David, »Guns, Horses and Stylish Waistcoats? Male Consumer Activity and Domestic Shopping in Late-Eighteenth- and Early-Nineteenth-Century England«. I David Hussey & Margaret Ponsoyby (red.), *Buying for the Home. Shopping for the Domestic from the Seventeenth Century to the Present*. Ashgate, Aldershot 2008, 47–69.
- Häggman, Kai, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1994.
- Ijäs, Ulla, »Favourites of Fortune: The Hackmans. The Luxury Consumption of Johan Friedrich and Marie Hackman (1790–1825)«. I Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (red.), *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. Routledge, New York & Abingdon 2014, 190–205.
- Ijäs, Ulla, *Talo, kartano, puutarha. Kauppa-huoneen omistaja Marie Hackman ja hänen kulutusvalintansa varhaismodernissa Viipurissa*. Turun yliopisto, Turku 2015.
- Ilmakunnas, Johanna, »Adelsdam som kon-

- sument på 1700-talet». *Historisk Tidskrift för Finland* 89 (2004), 116–134.
- Ilmakunnas, Johanna, »Adelns arbete och vardag på 1700-talets svenska herrgårdar. Johan Gabriel Oxenstiernas och Jacobina Charlotta Munsterhjelmns dagböcker». *Historisk Tidskrift för Finland* 98 (2013), 156–184.
- Ilmakunnas, Johanna, »Embroidering Women & Turning Men. Handiwork, Gender and Emotions in Sweden and Finland, c. 1720–1820». *Scandinavian Journal of History* 41 (2016), 306–331.
- Ilmakunnas, Johanna, *Ett ståndsmissigt liv. Släkten von Fersens livsstil på 1700-talet*. Övers. Camilla Frostell. Originaltitel *Kartanot, kapiot, rykmentit. Erään aatelisuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa*. Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis, Helsingfors & Stockholm 2012.
- Ilmakunnas, Johanna, »Kotiopetusta, yliopisto-opintoja ja suuri opintomatka. Aristokraattinuurukaisten kasvatus, koulutus ja kielipinnot Ruotsissa 1690-luvulta 1780-luvulle». John Strömberg (red.), *Kleion pauloissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2014, 93–98.
- Ilmakunnas, Johanna, »Life-Stage, Work and Daily Routines of the Eighteenth-Century Swedish Elite: Johan Gabriel Oxenstierna's Diaries». I Gudrun Andersson & Jon Stobart (red.), *Daily Lives and Daily Routines in the Long Eighteenth Century*. Routledge, New York & Abingdon 2022, 62–81.
- Ilmakunnas, Johanna, »The Luxury Shopping Experience of the Swedish Aristocracy in Eighteenth-Century Paris». I Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (red.), *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. Routledge, New York & Abingdon 2014, 115–131.
- Ilmakunnas, Johanna, »Ompelupöytä – naisten arkinen ylellisyyssine 1700- ja 1800-luvun Euroopassa». *Historiallinen Aikakauskirja* 114 (2016), 17–30.
- Ilmakunnas, Johanna, Overkamp, Anne Sophie & Stobart, Jon, »To Their Credit: The Aristocracy and Commercial Credit in Europe, c. 1750–1820». *Journal of Modern European History* 22 (2024).
- Ilmakunnas, Johanna & Stobart, Jon, »Display, Acquisition and Boundaries of Luxury and Taste». I Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (red.), *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. Bloomsbury Academic, London 2017, 1–17.
- Jandot, Olivier, *Les délices du feu. L'homme, le chaud et le froid à l'époque moderne*. Champ Vallon, Ceyzérieu 2017.
- Jones, Jennifer M., *Sexing La Mode. Gender, Fashion and Commercial Culture in Old Regime France*. Berg, Oxford & New York, 2004.
- Joutsivu, Timo, »Papeiksi ja virkamiehiksi». I Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (red.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010, 136–155.
- Joyce, Patrick, »The Historical Meanings of Work». I Patrick Joyce (red.), *The Historical Meanings of Work*. Cambridge University Press, Cambridge 1987, 1–14.
- Kaartinen, Marjo, Montenach, Anne & Simonton, Deborah, »Luxury, Gender and the Urban Experience». I Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (red.), *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. Routledge, New York & Abingdon 2014, 1–15.
- Karppinen-Kummumäki, Henna & Kaartinen, Marjo, »Pilatul lapset ja kurjat kasvattajat. Perheushteiden säröjä 1700-luvun Englannissa». *Kasvatus & Aika* 10 (2016), 8–22.
- Kekäläinen, Markku, »Upplevelser av teatraliskhet och autenticitet i 1700-talets London». *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (2015), 539–548.
- Kewenter, Ewa & Trolle-Bonde, Gustaf, ... *hava äran inhjuda. Om bordets konsthantverk från flera sekel*. Signum, Stockholm 2009.

- Karlsson, Jessica, »God! Let me not waste a moment of This year«. *An Intersectional Perspective on the Practices of Time-use in Gentry Women's Households in Sweden 1793 to 1839*. Masteruppsats. Uppsala universitet, Uppsala 2013.
- Kietäväinen-Sirén, Hanna, *Erityinen ystävyyks. Miehen ja naisen välinen rakkaus uuden ajan alun Suomessa (n. 1650–1700)*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 2015.
- Klinge, Matti, *Furstendömet Idensalmi. Modernitetens projekt hos släktnätverk i periferi*. Övers. Jon Ivars & Rainer Knapas. Originaltitel *Isalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa*. Finska Vetenskaps-Societeten, Helsingfors 2016.
- Knapas, Rainer, »Den nya trädgårdskonsten«. I Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. Signum, Stockholm 2007, 363–387.
- Knif, Henrik, *Leva och låta leva i gamla Europa. Saint-Évremond, Metastasio, Fredenheim och Oxenstierna*. Atlantis, Stockholm 2010.
- Knutsson, Anna, »Försäljning av utländska modevaror under 1700-talets sista decennier«. I My Helsing & Johanna Ilmakunnas (red.), *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå, 1700–1850*. Stockholmia, Stockholm 2023, 153–185.
- Knutsson, Anna & Hodacs, Hanna, »When Coffee was Banned. Strategies of Labour and Leisure among Stockholm's Poor Women, 1794–1796 and 1799–1802«. *Scandinavian Economic History Review* 71 (2023), 176–198.
- Koskinen, Riitta, *Kartanot ja virkatalot Turun kaupunginarkkitehti Christian Friedrich Schröderin tuotannossa*. Turun yliopisto, Turku 2012.
- Krikorian, Sandrine, *À la table des élites. Les repas privés en France de la Régence à la Révolution*. Presses Universitaires de Provence, Aix-en-Provence 2013.
- Kümin, Beat (red.), *A Cultural History of Food (IV) in the Early Modern Age*. Berg, London & New York 2012.
- Kümin, Beat, »Introduction«. I Beat Kümin (red.), *A Cultural History of Food (IV) in the Early Modern Age*, Bloomsbury Academic, London & New York, 2012, 1–12.
- Kümin, Beat, »Eating Out in Early Modern Europe«. I Beat Kümin (red.), *A Cultural History of Food (IV) in the Early Modern Age*. Bloomsbury Academic, London & New York, 2012, 87–101.
- Kuurne, Jouni (övers. & red.), *Louhisaaren linnan talousreseptit (n. 1770–1850)*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2008.
- Lagerstam, Liisa & Parland-von Essen, Jessica, »Aatelin kasvatus«. I Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (red.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatuksen ja koulutuksen historia Suomessa keskialjalta 1860-luvulle*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010, 184–220.
- Lahtinen, Anu, *Anpassning, förhandling, motstånd. Kvinnliga aktörer i släkten Fleming 1470–1620*. Övers. Camilla Frostell. Originaltitel *Sopeutuivat, neuvottelevat, kapinalliset. Naiset toimijoina Flemingin sukupiirissä 1470–1620*. Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis, Helsingfors & Stockholm 2009.
- Laing, Alastair, »Catalogue des peintures«. I Alastair Laing, J. Patrice Marandel & Pierre Rosenberg (red.), *François Boucher 1703–1770*. Harry N. Abrams, Paris 1986.
- Laine, Merit, »En Minerva för vår Nord«. *Lovisa Ulrika som samlare, uppdragsgivare och byggherre*. Stockholm 1998.
- Laine, Merit, »1720–1809«. I Lena Johansson (red.), *Konst och visuell kultur i Sverige före 1809*. Signum, Stockholm 2007.
- Lamm, Martin, *Johan Gabriel Oxenstierna. En gustaviansk natursvärmars lif och dikt*. Hugo Gebers Förlag, Stockholm 1911.
- Lehto, Marja-Liisa, »Handarbeten från 1700- och 1800-talet«. I Marja-Liisa Lampinen (red.), *Rosenknopp och yllestopp*. Helsingfors stadsmuseum, Helsingfors 1985, 16–37.
- di Leonardo, Micaela, »The Female World of Cards and Holidays. Women, Families, and the Work of Kinship«. *Signs* 12 (1987), 440–453.

- Leskelä-Kärki, Marjo & Lahtinen, Anu & Vainio-Korhonen, Kirsii (red.), *Kirjeet ja historiantutkimus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.
- Lilti, Antoine, *Le monde des salons. Sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle*. Fayard, Paris 2005.
- Lindberg, Anna Lena, »Through the Needle's Eye. Embroidered Pictures on the Threshold of Modernity«. *Eighteenth-Century Studies* 31 (1998), 503–510.
- Lindberg, Gunnar W., »La Charmante Rose. Carl Gustaf Tessins nièce«. *Vision och gestalt. Studier tillägnade Ragnar Josephson*. Natur och kultur, Stockholm 1958.
- Long, »'Regular Progressive Work Occupies my Mind Best.' Needlework as a Source of Consolation and Reflection«. Föredrag i konferensen *Emotional Objects. Touching Emotions in Europe 1600–1900*, London, 11–13/10 2013.
- Lounatuuri, Irma (red.), *Fagervik. Trädgårdskonst i bruksmiljö*. Övers. Nina Edgren-Henrichson. Originaltitel *Fagervikin puutarhojen vuosisadat*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2004.
- Lounatuuri, Irma, »Där citronerna dofta«. I Irma Lounatuuri (red.), *Fagervik. Trädgårdskonst i bruksmiljö*. Övers. Nina Edgren-Henrichson. Originaltitel *Fagervikin puutarhojen vuosisadat*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2004, 102–122.
- Lundström, Gösta, »Johan Gabriel Oxenstierna«. I *Svenskt biografiskt lexikon* (SBL) 28, <https://sok.riksarkivet.se/SBL/Start.aspx>
- Lönnqvist, Bo, »Barnet«. I Jakob Christenson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden*. Signum, Stockholm 2007, 197–225.
- Lönnqvist, Bo, *Bakelser. En studie i lyxens kulturella formspråk*. Schildt, Esbo 1997.
- Lönnqvist, Bo, »Märkduken som släkt-tavla«. I Marja-Liisa Lampinen (red.), *Rosknopp och yllestopp*. Helsingfors stadsmuseum, Helsingfors 1985, 11–15.
- Lönnqvist, Bo, »Måltid och minne«. I Gun de la Chapelle, *Bord – duka dig! Herrgårdsmat i Finland*. Schildt, Esbo 1993.
- Lönnqvist, Bo, *Ting, rum och barn. Historisk-antropologiska studier i kulturella gränser och gränsöverskridande*. Finska Fornminnesföreningen, Helsingfors 1992.
- Mansén, Elisabeth, *Sveriges historia 1721–1830*. Norstedt, Stockholm 2011.
- Marraud, Mathieu, *La noblesse de Paris au XVIIIe siècle*. Seuil, Paris 2000.
- Martin, Meredith, »The Ascendancy of the Interior in Eighteenth-Century French Architectural Theory«. I Denise Amy Baxter and Meredith Martin (red.), *Architectural Space in Eighteenth-Century Europe. Constructing Identities and Interiors*. Ashgate, Burlington 2010.
- Mathis, Rémi, Selbach, Vanessa, Marchesano, Louis & Fuhring, Peter (red.), *Images du Grand Siècle. L'estampe française au temps de Louis XIV (1660–1715)*. Bibliothèque nationale de France, Paris 2015.
- McCants, Anne E.C., »Exotic Goods, Popular Consumption, and the Standard of Living. Thinking about Globalization in the Early Modern World«. *Journal of World History* 18 (2007), 433–462.
- Mebius, Eva-Charlotta K.R., »Clara Catharina Olbers (1776–1842). En brodd i Nationalmuseums samling av miniatyrmåleri«. *RIG. Kulturhistorisk tidskrift* 4 (2022), 193–209.
- Meyzie, Philippe, *L'alimentation en Europe à l'époque moderne*. Armand Collin, Paris 2010.
- Michel, Anne-Sophie, »Une communauté d'artistes et d'artisans français à l'étranger. Le cas des sculpteurs au château royal de Stockholm au XVIIIe siècle«. *Sutton-hundredal. Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* 2015, 117–131.
- Murhem, Sofia & Ulväng, Göran, »To Buy a Plate. Retail and Shopping of Porcelain and Faience in Stockholm during the Eighteenth Century«. I Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (red.), *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. Bloomsbury Academic, London 2017, 197–215.

- Müller, Leos, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800. A Comparative Study of Early Modern Entrepreneurial Behaviour*. Uppsala universitet, Uppsala 1998.
- Mäkeläinen, Eva-Christina, *Säätyläisten seuralämä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella*. Suomen historiallinen seura, Helsinki 1972.
- Norrby, Göran, *Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle*. Uppsala universitet, Uppsala 2005.
- Norrby, Göran, *Huset von Fersens uppgång och fall 1561–1879*. Atlantis, Stockholm 2014.
- North, Michael, *Genuss und Glück des Lebens. Kulturkonsum im Zeitalter der Aufklärung*. Böhlau verlag, Köln 2003.
- Nyberg, Klas (red.), *Kopparkungen. Handelshuset Björkman i Stockholm 1782–1824*. Stockholmia, Stockholm 2006.
- Nyberg, Klas (red.), *Till salu. Stockholms textila handel och manufaktur 1722–1846*. Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholm 2010.
- Olausson, Magnus, 2001, *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*. Byggförlaget, Stockholm 2001.
- Olausson, Magnus & Millhagen, Rebecka (red.), *Carl Hårleman. Människan och verket*. Byggförlaget, Stockholm 2000.
- Ollila, Anne, *Jalo velvollisuus. Virkanaisena 1800-luvun lopun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1998.
- Parker, Roszika, *The Subversive Stitch. Embroidery and the Making of the Feminine*. I.B. Tauris, London 2010 [1986].
- Parland-von Essen, Jessica, *Behagets betydelse. Dötrarnas edukation i det sena 1700-talets adelskultur*. Gidlund, Möklinta 2005.
- Peltonen, Markku, »Ledtrådar, marginaler och monader. Förhållandet mellan mikro- och makronivå i historieforskningen«. *Historisk Tidskrift för Finland* 85 (2000), 251–264.
- Pennell, Sara, »Family and Domesticity. Cooking, Eating, and Making Homes«. I Beat Kümin (red.), *A Cultural History of Food (IV) in the Early Modern Age*. Bloomsbury Academic, London & New York 2012, 123–142.
- Perrin Khelissa, Anne, *Gènes au XVIIIe siècle. Le décor d'un palais*. Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques, Paris 2013.
- Perrot, Philippe, *Le luxe. Une richesse entre faste et confort XVIIIe et XIXe siècle*. Seuil, Paris 1995.
- Petersson, Sonya, *Konst i omlopp. Mening, medier och marknad i Stockholm under 1700-talets senare hälft*. Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2014.
- Pickering Antonova, Katherine, *An Ordinary Marriage. The World of a Gentry Family in Provincial Russia*. Oxford University Press, Oxford 2012.
- Pilcher, Jeffrey M., »Cultural Histories of Food«. I Jeffrey M. Pilcher (red.), *The Oxford Handbook of Food History*. Oxford University Press, Oxford 2012, 41–60.
- Pinkard, Susan, *A Revolution in Taste. The Rise of French Cuisine*. Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Planck, Brita, *Kärlekens språk. Adel, kärlek och äktenskap 1750–1900*. Göteborgs universitet, Göteborg 2014.
- Pollock, Linda, *Forgotten Children. Parent – Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- Pulma, Panu (red.), *Den problematiska familjen*. Finska Historiska Samfundet, Helsingfors 1991.
- Pylkkänen, Riitta, *Säätyläisnaisten pukeutuminen Suomessa 1700-luvulla*. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki 1982.
- Rahikainen, Marjatta, »Ariès lapsen ja perhe-elämän historiassa«. I Matti Peltonen (red.) *Ariès ja historian salaisuus*. Turun Historiallinen Yhdistys, Turku 2013, 44–113.
- Rahikainen, Marjatta & Vainio-Korhonen, Kirsi, »Manlig och kvinnlig lyx. Överflödsförfordningar och modeartiklar«. I Paula von Wachenfeldt & Klas Nyberg (red.), *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion*. Carlssons, Stockholm 2015, 24–46.
- Rangström, Lena, *Kläder för tid och evighet*.

- Gustaf III sedd genom sina dräkter*. Livrustkammaren, Stockholm 1997.
- Rasmussen, Pernilla, »Shoppingturer och shoppingupplevelser med Märta Helena Reenstierna vid sekelskiftet 1800«. I My Helsing & Johanna Ilmakunnas (red.), *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå, 1700–1850*. Stockholmia, Stockholm 2023, 31–65.
- Rasmussen, Pernilla, *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverknigen av kvinnlig dräkt 1770–1830*. Nordiska museets förlag, Stockholm 2010.
- Rasmussen, Pernilla, »Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830«. *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (2015), 485–516.
- Raux, Sophie, »Virtual Explorations of an 18th-Century Art Market Space: Gersaint, Watteau, and the Pont Notre-Dame«. *Journals* 18, 5 (2018).
- Rendell, Jane, *The Pursuit of Pleasure. Gender, Space and Architecture in Regency London*. Continuum, London 2002.
- Retford, Kate, *The Art of Domestic Life. Family Portraiture in Eighteenth-Century England*. Yale University Press, New Haven & London 2006.
- Retford, Kate, *The Conversation Piece. Making Modern Art in Eighteenth-Century Britain*. Yale University Press, New Haven & London 2017.
- Retford, Kate, »Patrilinear Portraiture? Gender and Genealogy in the Eighteenth-Century English Country House«. I John Styles & Amanda Vickery (red.), *Gender, Taste, and Material Culture in Britain and North America, 1700–1830*. Yale University Press, New Haven & London 2006, 315–344.
- Riley, Noël, *The Accomplished Lady. A History of Genteel Pursuits, c. 1660–1860*. Oblong, Plymouth 2017.
- Rittner, Leona, Haine, W. Scott & Jackson, Jeffrey H. (red.), *The Thinking Space. The café as a Cultural Institution in Paris, Italy and Vienna*. Ashgate, Farnham 2013.
- Roche, Daniel, *La culture des apparences. Une histoire du vêtement XVIIe–XVIIIe siècle*. Fayard, Paris 1989.
- Roche, Daniel, *Histoire des choses banales*. *Naissance de la consommation XVIIe–XIXe siècle*. Fayard, Paris 1997.
- Rowley, Anthony, *Une histoire mondiale de la table. Stratégies de bouche*. Odile Jacob, Paris 2006.
- Ruberg, Willemijn, *Conventional Correspondence. Epistolary culture of the Dutch elite, 1770–1850*. Brill, Leiden 2011.
- Rundquist, Angela, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900*. Carlssons, Stockholm 1989.
- Runefelt, Leif, *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, föreställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*. Nordic Academic Press, Lund 2015.
- Runefelt, Leif, *En idyll försvarad. Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen 1800–1860*. Nordic Academic Press, Lund 2011.
- Runefelt, Leif, *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egen nytta i frihetstidens ekonomiska tänkande*. Stockholms universitet, Stockholm 2005.
- Samuelsson, Kurt, *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815. En studie i den svenska handelskapitalismens historia*. Ekonomisk-historiska institutet, Stockholm 1951.
- Schivelbusch, Wolfgang, *Das Paradies der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genussmittel*. Hanser Verlag, München 1980.
- Scott, Katie, *The Rococo Interior. Decoration and Social Spaces in Early Eighteenth-Century Paris*. Yale University Press, New Haven & London 1995.
- Schück, Henrik, *Elis Schröderheim. En levnadssaga från Gustav III:s tid*. Bonniers, Stockholm 1942.
- Selling, Gösta, *Svenska herrgårdshem under 1700-talet. Arkitektur och inredning 1700–1780*. Faksimilupplaga. Rekolid, Stockholm 1991 [1937].
- Sennefelt, Karin, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*. Stockholmia, Stockholm s.a. [2011].
- Simonton, Deborah, »Milliners and Marchandes de Modes. Gender, Creativity

- and Skill in the Workplace». I Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (red.), *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. Routledge, New York & Abingdon 2014, 19–28.
- Sinardet, Dave & Mortelmans, Dimitri, »The Feminine Side to Santa Claus. Women's Work of Kinship in Contemporary Gift-Giving Relations«. *The Social Science Journal* 46 (2009), 124–142.
- Sjöblad, Christina, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*. Carlssons, Stockholm 1997.
- Smith, Woodruff D., *Consumption and the Making of Respectability 1600–1800*. Routledge, New York & London 2002.
- Sombart, Werner, *Luxus und Kapitalismus*. Verlag von Duncker & Humblot, München & Leipzig 1912.
- Stavenow, Åke, *Carl Hårleman. En studie i frihetstidens arkitekturhistoria*. Uppsala 1927.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet. »Ett nytt sätt att bo«. I Jakob Christensson (red.), *Frihetstiden. Signums svenska kulturhistoria*. Signum, Lund 2006, 375–411.
- Steinrud, Marie, *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets svenska högre ståndskultur*. Carlssons, Stockholm 2008.
- Stobart, Jon, *Comfort in the Eighteenth-Century Country House*. Routledge, New York & Abingdon 2022.
- Stobart, Jon, *Sugar and Spice. Grocers and Groceries in Provincial England, 1650–1830*. Oxford University Press, Oxford 2013.
- Stobart, Jon, Hann, Andrew & Morgan, Victoria, *Spaces of Consumption. Leisure and Shopping in the English Town, c. 1680–1830*. Routledge, Abingdon 2006.
- Stobart, Jon & Prytz, Cristina, »Comfort in English and Swedish Country Houses, c. 1670–1820«. *Social History* 43 (2018), 234–258.
- Stobart, Jon & Rothery, Mark, »Men, Women and the Supply of Luxury Goods in Eighteenth-Century England. The Purchasing Patterns of Edward and Mary Leigh«. I Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (red.), *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. Routledge, New York & Abingdon 2014, 97–114.
- Swahn, Jan-Öjvind, *Boken om kryddor. Historien om kryddornas ursprung, bruk & egenskaper*. Rabén & Sjögren, Göteborg 1991.
- Swahn, Jan-Öjvind, *Fil, fläsk och falukorv. Svenska mattraditioner genom tiderna*. Historiska media, Lund 2000.
- Swahn, Jan-Öjvind, *Mathistorisk uppslagsbok*. 2 uppl. Ordalaget, Bromma 2003.
- Söderberg, Johan, Jonsson, Ulf & Persson, Christer, *A Stagnating Metropolis. The Economy and Demography of Stockholm, 1750–1850*. Cambridge University Press, Cambridge 1991.
- Söderström, Rose-Marie, *Bostadskultur, informationsflöden och hantverkare 1740–1820 med utgångspunkt i Bålby (Närke) och Skottsbergsgården (Blekinge)*. Sekel, Lund 2009.
- Tadmor, Naomi, *Family and Friends in Eighteenth-Century England. Household, Kinship, and Patronage*. Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Tandefelt, Henrika, *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2008.
- Tandefelt, Henrika, »Kvinnoliv under trehundra år sedda genom Sarvfax arkiv«. I Henrika Tandefelt (red.) *Sarvfax. Herrgårdshistoria under 600 år*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2010, 63–84.
- Tandefelt, Henrika (red.), *Sarvfax. Herrgårdshistoria under 600 år*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2010.
- Tandefelt, Henrika & Vainio-Kurtakko, Maria, »Aatelismiehen valinnat porvarilistuvassa yhteiskunnassa: taitelijä Albert Edelfelt ja vapaaherra Viktor Magnus von Born n. 1870–1900«. *Historiallinen Aikakauskirja* 111 (2013), 185–199.
- Tanskanen, Antti O. & Danielsbacka, Mirka, *Intergenerational Family Relations. An Evolutionary Social Science Approach*. Routledge, Abingdon & New York 2019.
- Théré, Christine, »Women and Birth Con-

- trol in Eighteenth-Century France». *Eighteenth-Century Studies* 32 (1999), 552–564.
- Thirsk, Joan, *Food in Early Modern England. Phases, Fads, Fashions, 1500–1760*. Hambleton Continuum, London 2007.
- Thisner, Fredrik, *Militärstatens arvsgods. Officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800*. Uppsala universitet, Uppsala 2007.
- Ulväng, Göran, *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar*. Hallgren & Björklund Förlag, Uppsala 2008.
- Vahlne, Bo, *Frihetstidens inredningar på Stockholms Slott. Om bekvämlighetens och skönhetens nivåer*. Balkong förlag, Stockholm 2012.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, »Handicrafts as Professions and Sources of Income in late Eighteenth and Early Nineteenth-Century Turku (Åbo)«. *Scandinavian Economic History Review* 48 (2000), 40–63.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, »Kadonneet ja unohtetut. Ruotsin ajalla eläneiden naisten kirjeet ja päiväkirjat julkisissa arkistoissa«. I Outi Hupaniitti & Ulla-Maija Peltonen (red.), *Arkistot ja kulttuuriperintö*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2021, 146–165.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, *Käsin tehty – miehelä ammatti, naiselle ansioiden lähde. Käsiyötuotannon rakenteet ja strategiat esiteollisessa Turussa Ruotsin ajan lopulla*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki 1998.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, »Oklanderlig franska och skrivsvårigheter. Adelsdöttrars edukation i det tidigmoderna Finland«. I Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan. Kring människa, makt och rum i nordisk historia*. Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo XII. Åbo 2012, 267–278.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, »Piikojen arkea ja juhlaa Hämeenkylässä kartanossa noin 1800«. I Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (red.), *Työteläs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2006.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, *Ruokaa, vaatteita, hoivaa. Naiset ja yrittäjyys paikallisena ja yleisenä ilmiönä 1700-luvulta nykypäivään*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2002.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, »Sisaruksia ja sukulaisia. Suomalaisen aatelin naisten kirjeenvaihtoa 1600- ja 1700-luvulla«. I Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (red.), *Kirjeet ja historiantutkimus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, *Sofie Munsterhjelm in aika. Aatelin naisia ja upseereita 1800-luvun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2012.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, *Sophie Creutz och hennes tid. Adelsliv i 1700-talets Finland*. Övers. Camilla Frostell. Originaltitel *Sophie Creutzin aika. Aatelin elämää 1700-luvun Suomessa*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2011.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, *Suomen herttuat-taren arvoitus. Suomalaisia naiskohtaloita 1700-luvulta*. Editat, Helsinki 2009.
- Vainio-Korhonen, Kirsi & Lahtinen, Anu, *Lemmen ilot ja sydämen salat. Suomalaisen rakkauden historiaa*. WSOY, Helsinki 2015.
- Venborg Pedersen, Mikkel, *Hertuger. At synes og at være i Augustenborg, 1700–1850*. Museum Tusculanum Forlag, København Universitet 2005.
- Verdier, Yvonne, *Façons de dire, façons de faire. La laveuse, la couturière, la cuisinière*. Gallimard, Paris 1979.
- Vickery, Amanda, *Behind Closed Doors. At Home in Georgian England*. Yale University Press, New Haven & London 2009.
- Vickery, Amanda, »Fashioning Difference in Georgian England. Furniture for Him and Her«. I Paula Findlen (red.), *Early Modern Things. Objects and their Histories, 1500–1800*. Routledge, New York & Abingdon 2013, 342–359.
- Vickery, Amanda, »Female Accomplishment«. I Mark Laird & Alicia Weisberg-Roberts (red.), *Mrs. Delany & Her*

- Circle. Yale University Press, New Haven 2010, 94–109.
- Vickery, Amanda, *Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*. Yale University Press, New Haven & London 1998.
- Vickery, Amanda, »His and Hers. Gender, Consumption and Household Accounting in Eighteenth-Century England«. *Past and Present*, Suppl. 1 (2006), 12–38.
- Vilkuna, Kustaa H.J., *Juomareiden valtakunta 1500–1850. Suomalaisten känni ja kulttuuri*. Teos, Helsinki 2015.
- Voipio, Timo, *Tropiikin lahjat. Kahvin, teen ja kaakaon talous- ja sosiaalhistoria*. Gaudeamus, Helsinki 1993.
- de Vooght, Daniëlle (red.), *Royal Taste. Food, Power and Status at the European Courts after 1789*. Ashgate, Farnham 2011.
- de Vries, Jan, *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- von Wachenfeldt, Paula & Nyberg, Klas (red.), *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion*. Carlssons, Stockholm 2015.
- Wall, Cynthia, »Gendering Rooms. Domestic Architecture and Literary Acts«. *Eighteenth-Century Fiction* 5 (1993), 349–372.
- Walsh, Claire, »Shops, Shopping, and the Art of Decision Making in Eighteenth-Century England«. I John Styles & Amanda Vickery (red.), *Gender, Taste, and Material Culture in Britain and North America, 1700–1830*. Yale University Press, New Haven & London 2006, 151–177.
- Wassholm, Johanna & Östman, Ann-Catrin (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2021.
- Wigston Smith, Chloe, *Women, Work, and Clothes in the Eighteenth-Century Novel*. Cambridge University Press, Cambridge 2013.
- Wilson, Richard & Mackley, Alan, *The Building of the English Country House, 1660–1880. Creating Paradise*. Hambledon Continuum, London & New York 2007.
- Wirilander, Kaarlo, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*. Övers. Eva Stenius, Originaltitel *Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1721–1870*. Nordiska museet, Stockholm 1982.
- Wolff, Charlotta, »Carl Fredrik Scheffers brevväxling med franska fysiokrater«. *Historisk Tidskrift för Finland* 89 (2003), 185–201.
- Wolff, Charlotta, »Musikkultur och musiksmak i 1700-talets Sverige. Ett bidrag till lyssnandets historia«. *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (2015), 420–452.
- Wolff, Charlotta, »Sveriges representation i Paris. Sändebuden och beskickningen under frihetstiden och den gustavianska tiden«. *Historisk Tidskrift för Finland* 86 (2001), 169–184.
- Wolff, Charlotta, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2005.
- Wolff, Charlotta & Ilmakunnas, Johanna, »Den sinnliga kulturhistorien. En inledning«. *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (2015), 369–376.
- Wottle, Martin, *Det lilla ägandet. Korporativ formering och sociala relationer inom Stockholms minuthandel 1720–1810*. Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholm 2000.
- Yavneh, Naomi & Miller, Naomi J. (red.), *Sibling Relations and Gender in the Early Modern World. Sisters, Brothers and Others*. Ashgate, Aldershot 2006.
- Ylivuori, Soile, *Women and Politeness in Eighteenth-Century England. Bodies, Identities, and Power*. Routledge, New York & Abingdon 2019.
- Ågren, Karin, *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlars ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*. Uppsala universitet, Uppsala 2007.
- Ågren, Maria (red.), *Making a Living, Making a Difference. Gender and Work in Early Modern European Society*. Oxford University Press, Oxford 2016.

- Åström, Anna-Maria, »Från ideal till verklighet. Mentalitetshistoriska aspekter på en kvinnas liv 1794–1838«. *Finskt museum* (1989), 88–107.
- Åström, Anna-Maria, »Kolonialvaror och vardagsting i den europeiska marginalen. Konsumtionsvägar, levnadssätt och varor på en herrgård i östra Finland under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet«. *Finskt Museum* (2010–2011), 6–28.
- Åström, Anna-Maria, »Work and Working in the Savolax Manorial Society in the Early Nineteenth Century«. *Ethnologia Fennica* 30 (2003), 52–62.
- Åström, Anna-Maria, »Sockenboarne.« *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 1993.
- Åström, Anna-Maria, »Die Symbolsprache in zwei alten Stickmunstertüchern«. *Ethnologia Fennica – Finnish Studies in Ethnology* 20 (1992), 40–45.

DATABASER

- Digitalt Museum, <https://digitaltmuseum.se/>
 Finna, www.finna.fi
 The J. Paul Getty Museum, <https://www.getty.edu/art/collection/>
 Nationalmuseum, <https://www.nationalmuseum.se>
 Nordiska museets digitala arkiv, <https://dokument.nordiskamuseet.se/>
 The Metropolitan Museum of Art (MET), www.metmuseum.org/art/collection
 Oxford English Dictionary (OED), www.oed.com
 Rijksmuseum, <https://www.rijksmuseum.nl/nl>
 Stockholmskällan, <https://stockholmskallan.stockholm.se/>
 Svenska Akademiens ordböcker, <https://svenska.se>
 Svenskt biografiskt lexikon (SBL), <https://sok.riksarkivet.se/SBL/Start.aspx>
 Victoria and Albert Museum, <https://www.vam.ac.uk/collections>

P E R S O N R E G I S T E R

I registret upptas kvinnor under sitt flicknamn, eftersom högreståndskvinnor i det svenska riket först runt sekelskiftet 1800 började ta sin makes efternamn vid vigseln. Ofta använde kvinnor parallellt både sitt eget och makens efternamn.

A

Adelcrantz, Carl Fredrik (1716–1796)
friherre, arkitekt 62, 67
Adlercreutz, Ottiliana Sofia (1785–1829)
49–50
Adolf Fredrik (1710–1770) kung av Sverige
1751–1770 111, 174, 227 not 27
Alibert, köpman i Paris 122
Aminoff, släkten 23
Aminoff, Adolf (1733–1800) officer 264
Aminoff, Carl Johan (1733–1809) officer
150, 193, 200, 217, 219
Aminoff, Ulrika Margareta (Ulla)
(1784–1870) 38, 50
Anna Maja, hushållerska 206
Arendt, Amalia, hushållerska 206
d'Argenson, Marc Pierre de Voyer de Paulmy
(1696–1764) greve, fransk krigsminister
1743–1757 119
Armfelt, Maria Magdalena Catharina
Augusta (1786–1845) grevinna 252
Armfelt, Gustaf Mauritz (1757–1814) greve,
överkammarjunkare, direktör Kungliga
teatern, generallöjtnant 197–198,
214–215, 252
Armfelt, Ulrika Charlotta (1771–1835)
grevinna 201, 203
Aveline, Pierre-Alexandre (1702–1760)
fransk gravör, illustratör 110, 113
Avisse, Jean (1723–ca 1796) fransk snickar-
mästare 87
von Axelson, Albertine (Albertina)
(1771–1832) friherrinna 212–213

B

van Beeftingh, Aernout (1759–1831)
holländsk konstkännare, samlare
235–236
von Beijer, Margareta Eleonora (1692–1772)
grevinna 261, 263–264
Berg, brännvinsbrännare 78
Bergklint, Olof (1733–1805) poet, informator,
präst, kritiker, docent 22, 34, 44, 46, 213
Bergman, Maria, smedänka 78
Berndes, Anton Ulrik (1757–1844) svensk
miniaturmålare 240
Bielke, Nils Adam (1724–1792) greve 204
Björcklund, Sven, läkare 263
Blom, skepparänka 78
Blondel, Jacques-François (1705–1774)
fransk arkitekt 69
Boije af Gennäs, Ebba (1764–1835) 144
Bonsdorff, Jakob (1763–1831) professor 233
Boon, Jacoba Maria (1760–1800) 235
Borgström, lakejänka 78
Bouchardon, Edmé (1698–1762) fransk
bildhuggare 108
Boucher, François (1703–1770) fransk
konstnär 108–110, 191, 193
de Broglie, Theodora Elisabeth de Besenval
(1718–1777) markisinna 121–122
de Bruce, Anders (1723–1787) officer,
landshövding 206
Buys, Jacobus (1724–1801) holländsk
konstnär, gravör 221

C

Carlberg, Johan Eberhard (1683–1773)
fortifikationsofficer, arkitekt 77, 80
de Carmontelle, Louis Carrogis (1717–1806)
fransk konstnär, tecknare, gravör,
skådespelsförfattare 44
Chardin, Jean-Baptiste-Siméon (1699–1779)
fransk konstnär 11, 13, 38, 108, 196
Chevillet, Juste (1729–1802) tysk gravör
141–142

de Choiseul-Chevigny, César Gabriel
(1712–1785) markis, hertig de Praslin,
fransk officer, diplomat, statsman 52, 134
Courtois, Pierre François (1736–1763)
fransk gravör 118
Cosway, Richard (1742–1821) engelsk
porträttmålare 2
Creutz, Gustav Philip (1731–1785) greve,
poet, diplomat, riksråd, kanslipresident
130–132, 134, 210, 214

D

Debucourt, Philibert-Louis (1755–1782)
fransk konstnär, grafiker 260, 262
De la Gardie, Brita Sofia (1713–1797)
grevinna 111, 114
De la Gardie, Hedvig Catharina (1732–1800)
grevinna, statsfru 60, 71, 81–82, 85–86,
88–89, 114–115, 125, 128–129, 164, 247,
249, 258–260
Desrais, Claude-Louis (1746–1816) fransk
tecknare 102
Dubb, Jon (1739–1823) informator 44, 46
von Düben, Fredrika Eleonora (1738–1808)
grevinna, överhovmästarinna,
konstnär 176

E

Eberts, Johann Heinrich (1726–1793)
bankir Strasbourg, konsthandlare,
gravör 150–151, 153
Ehrensward, Gustaf Johan (1746–1783)
friherre, kammarherre, diplomat 175,
193, 220–222
Ehrström, Eric Gustaf (1792–1835) student,
informator, docent, författare, präst 241
Ekeblad, Clas d.y. (1708–1771) greve,
diplomat, riksråd 86, 114, 116, 121–124,
215–216
Ekeblad, Clas Julius (1742–1808) greve,
officer 116–117, 168, 203, 205
Ekhoff, skomakare 78
von Essen, Hans Henric (1755–1824) greve,
fältmarskalk, riksmarskalk 198
von Essen, Otto Magnus (1775–1858)
löjtnant 158

F

Fernmarch, skräddare 78
von Fersen, Carl Reinhold (1716–1786)
greve, kammarherre, överhovjägmästare
62, 200, 206, 244–246, 255
von Fersen, (Eva) Sophie (1757–1816)
grevinna, hovmästarinna 158, 160, 164,
248–250, 252, 258–260
von Fersen, Fabian Reinhold (1762–1818)
greve, officer, kammarherre 247–250,
252, 260
von Fersen, (Fredrik) Axel d.ä. (1719–1794)
greve, riksråd, fältmarskalk, lantmar-
skalk 58–60, 62–66, 71–72, 75–78, 81–82,
86–88, 93, 95, 116–117, 125, 200, 210,
244–250, 252, 255, 258, 260
von Fersen, Hans (1683–1736) greve, officer,
president Svea hovrätt 244–246
von Fersen, (Hans) Axel d.y. (1755–1810)
greve, officer, kansler Uppsala universitet,
riksmarskalk 116–117, 125, 162, 214–215,
247–250
von Fersen, Hedvig Eleonora (1753–1792)
grevinna 89, 252, 258–260
von Fersen, Ulrika Eleonora (Ulla)
(1749–1810) grevinna, hovfröken,
statsfru 223
Fischerström, Johan (1735–1796) lantbruks-
teoretiker 213, 220
Fleetwood, Gustaf Erik (1707–1762)
friherre, officer 225
Fortelin, Charlotta (f. 1762) 40
Fragonard, Jean-Honoré (1732–1806) fransk
konstnär 246
Franck, Gottfriedt 77, 80
Franzén, Frans Michael (1772–1847)
författare, biskop, professor 242
Fredrik Adolf (1751–1803) hertig av Öster-
götland 157, 168, 173
Freudenberger, Sigmund (1745–1801)
schweizisk konstnär 151, 153
Fridsberg, Olof (1728/1729–1795)
konstnär 50
Fryer, Ann (f. 1768) 2

G

Gersaint, Edme-François (1694–1750) konst-
handlare Paris 109–110, 113

Goodriche, engelsk minister 78
 Gripenberg, Odert Johan (1722–1803)
 överstelöjtnant 233
 Gruell, hovmästare 224
 Guereaut, handelsman eller skomakare
 i Paris 123
 Gustaf, kronprins, se Gustav III
 Gustav III (1746–1794) kung av Sverige
 1771–1794 54, 130–132, 134, 157, 194, 197,
 215, 220–224, 250, 285 not 81, 285
 not 86
 Gyllenborg, släkten 21
 Gyllenborg, Carl (1679–1746) greve, riksråd,
 kansler Lunds universitet, kanslipresident
 244–245
 Gyllenborg, Gustaf Fredrik (1698–1759)
 greve, politiker, kammарherre, poet 22,
 31, 34, 41, 147–148
 Gyllenborg, Johan (Jan) Henning (1756–
 1830) greve, ämbetsman 44, 158, 213, 263
 Gyllenborg, Sara (1726–1824) grevinna 21,
 41, 156, 194, 211, 213, 254–255, 261, 263

H

Hackman, Marie, se Laube, Marie
 Hagman, Sophie (1758–1826) operadansös
 157–158
 Haupt, Georg (1741–1784) snickarmästare
 172
 Hedvig Elisabeth Charlotte (1759–1818)
 hertiginna av Södermanland, drottning
 Charlotta av Sverige 1809–1818 158
 Heim, skomakare 78
 Hilleström, Pehr d.ä. (1732–1816) konstnär
 162, 166, 168, 175, 177, 208, 222–223
 Hisinger, Mikael (1758–1829) friherre,
 brukspatron 200
 Horn, Brita (1745–1791) grevinna 203, 205
 Huet, parfymhandlare i Paris 123
 Härleman, Carl (1700–1753) friherre,
 arkitekt, överintendent 62–65, 67–68,
 71, 81, 93, 108, 130
 von Höpken, Ulla, se von Fersen, Ulla
 Hörberg, Pehr (1746–1816) konstnär, musi-
 ker 253

J

Jaquin, Pierre, pärlfabrikör i Paris 123

K

Kihlstedt, änka efter sockerbruksgesäll 78
 Klinckowström, Ture Leonard (1735–1821)
 friherre, hovmarskalk, ämbetsman 258
 Kristian VII (1749–1808) kung av Danmark
 1766–1808 132
 Krogius, Fredrik Wilhelm, adlad 1819 Edel-
 heim (1770–1833) lagman 241

L

Lafrensen, Niclas d.y. (1737–1807) miniatyr-
 målare 256
 de La Marck, Louis Pierre Engilbert
 (1674–1740) greve, franskt sändebud i
 Sverige, franskt sändebud i Spanien 208
 Lancret, Nicolas (1690–1743) fransk
 konstnär 108
 von Lantingshausen, Jacob Albrect
 (1699–1769) friherre, officer, lands-
 hövding 66, 88
 Laube, Marie Elisabeth (1776–1865)
 handelshusägare 251–252
 Le Clou, kock, frisör 210
 Le Cœur, Louis, fransk konsttryckare,
 verksam 1780–1806 102
 Leszczyńska, Marie (1703–1768) drottning
 av Frankrike 1726–1768 122
 von Liewen, Hans Henrik (1704–1781) greve,
 riksråd, riksmarskalk 220
 Lillie, Maria Benedikta (1717–1796)
 friherrinna 225
 Lillie, Metta Magdalena (1709–1788)
 friherrinna 225
 Lindgren, Eric, kock 210
 von Linné, Carl (1707–1778) naturforskare,
 botanist, taxonom 43
 Liotard, Jean-Étienne (1702–1789)
 schweizisk konstnär 212
 Lisa, piga 29, 201
 Louis Ferdinand (1729–1765) fransk kron-
 prins, Dauphin 130, 132
 Lovisa Ulrika (1720–1782) preussisk
 prinsessa, svensk kronprinsessa, drott-
 ning av Sverige 1751–1771 11, 111, 174–176,
 227 not 27
 Ludvig XIV (1638–1715) kung av Frankrike
 1643–1715 7, 110, 220
 Lundberg, vagnmakarmästare 78

de Luynes, Marie-Paule-Angélique d'Albert
(1744–1781) hertiginnan Chaulnes 44
Löwenhielm, Elsa Maria (1743–1829)
144–145

M

Malmberg, handelsman 78
Martin, Elias (1739–1818) konstnär, grafiker
74, 253–254, 257, 266
Massé, Jean-Baptiste (1687–1767) fransk
miniaturmålare 107
Mattheiszen, Matilda Charlotta
(1807–1882) 144
Melin, Ulrica (1767–1834) konstnär,
friherrinna 176
van Meytens, Martin (1695–1770)
svensk-holländsk konstnär 237
Moreau, Jean Michel (1741–1814) fransk
konstnär 166, 171, 216, 219
Munsterhjelm, Anders Gustaf (1731–1801)
officer, godsägare 23, 46, 200–201, 263
Munsterhjelm, Anders Johan (1764–1824)
kapten 37, 41, 158
Munsterhjelm, Anna Sidonia (Annette)
(1773–1850) 46
Munsterhjelm, Beata Christina (1790–1863)
37, 40, 46, 200–201, 203
Munsterhjelm, Jacobina Charlotta
(1786–1842) 17, 20–21, 23–26, 28–31,
34–38, 40–42, 49–50, 53–54, 146–147, 155,
158, 160, 172–173, 195, 200–201, 203, 256,
263–264
Munsterhjelm, Otto Berndt (1784–1848)
major 50
Munsterhjelm, Ulla (Ulrika Sofia)
(1778–1863) 37, 40, 49, 146–147
Muys, Nicolaes (1740–1808) holländsk
konstnär 235

N

Napoleon (Bonaparte) (1769–1821) kejsare
av Frankrike 1804–1814 7
Nohrström, Ester Sofia (1748–1817) 23,
49, 146, 207, 256, 263
Nordenskiöld, Hedvig Juliana (1734–1811)
206
Nordin, Lorentz (1708–1786)
snickarmästare 92

O

von Oelreich, Niclas (1699–1770) professor
Lunds universitet, censor librorum 245
Oudry, Jean-Baptiste (1686–1755) fransk
konstnär, gravör 107
Ovidius (43 f.v.t.–17/18 e.v.t.) romersk poet
151
Oxenstierna, Axel (1583–1654) greve,
rikskansler 21
Oxenstierna Gustaf, Göran Gabriel
(1793–1860) greve, officer, överkammar-
herre 149–150, 211, 261
Oxenstierna, Göran Gabrielsson
(1699–1788) greve, generalmajor 21,
28, 261
Oxenstierna, Johan Gabriel (1750–1818)
greve, poet, ämbetsman, diplomat 17,
19–22, 24–26, 28–31, 34–35, 37, 41–44,
46, 49–50, 53–54, 137, 147–150, 156–158,
165, 168, 171, 189, 194, 203, 211–213, 241,
254–255, 263–264

P

Pasch, Johan (1706–1769) målarmästare
68, 71, 75, 91
Pasch, Lorens d.y. (1733–1805) porträt-
tmålare 89
Peyto-Verney, John (1738–1816) lord
Willoughby de Broke 243–244
Pihlberg, handskmakare 78
Piper, Adolf Ludvig (1750–1795) greve,
kammarherre 158, 160
Piper, Carl Fredrik (1700–1770) greve,
president Kammarkollegium 199
Polheimer, Maria Catharina (1741–1818)
textilkonstnär 176
de Praslin, hertig, se de Choiseul-Chevigny,
César Gabriel
Le Prince, Jean-Baptiste (1734–1781) fransk
konstnär 33

R

von Raschau, Ester Sidonia (1720–1800)
146, 263–264
Raguenet, Jean-Baptiste (1715–1793) fransk
konstnär 127
Ramel, Hans (1724–1799) friherre, officer 67

Reenstierna, Märta Helena (1753–1841)
 godsägarinna 149, 153, 157–158, 173–174,
 201, 224–225
 Rehbinder, släkt 23
 Rehbinder, Ulrika Margareta (Ulla)
 (1774–1848) 158, 203
 Rehn, Jean Eric (1717–1793) arkitekt, gravör
 27, 62–65, 71, 81, 84, 93
 Reinius, Johanna Christina (moster
 Jeannette) (f. 1770) 241
 Richard de Saint-Non, Jean-Claude
 (1727–1791) fransk kyrkoman, mecenat,
 konstsamlare 246
 Ristell, Adolf Fredrik (1744–1829) författare,
 bibliotekarie, teaterdirektör, kritiker,
 skådespelsförfattare, kompositör,
 översättare 78
 Roslin, Alexander (1718–1793) konstnär 52
 Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778)
 filosof, författare 148
 Le Roux, G. & La Salle, M., silkeshandlare
 i Paris 131
 Råke, kopparslagare 78

S

Salenius, Märta Cristina 144
 Schagerström, Johanna Maria (1783–1827)
 159
 Scheffer, Carl Fredrik (1715–1786) friherre,
 diplomat, riksråd 114–115, 249
 Scheffer, Ulric (1716–1799) friherre,
 diplomat, greve, kanslipresident 119
 Schillmark, Nils (1745–1804) konstnär 201,
 203
 von Schnell, Christian Henrik (1733–1811)
 ryttmästare 157
 von Schnell, Hans Abraham (1780–1812)
 149, 157–158, 224
 Sevenbom, Johan (1721–1784) konstnär 57,
 75–76, 79
 von Siegroth, Gustaf Adolf (1725–1802)
 friherre, överste, generallöjtnant,
 general 117–119
 Sofia Albertina (1753–1829) svensk prinsessa
 174
 Sofia Magdalena (1746–1813) dansk prinses-
 sa, drottning av Sverige 1771–1792 130,
 132, 223–224

Soop, Anna Maria (1660–1735) grevinna 77
 Sparre, Brita Stina (1720–1776) grevinna,
 överhovmästarinna 237
 Sparre, Carl (1723–1791) friherre, officer,
 landshövding, riksråd 119, 233
 Sparre, Charlotta Fredrika (1719–1795)
 friherrinna, hovfröken, hovmästarinna,
 överhovmästarinna 107, 119–125, 128–129,
 175, 206, 223, 233
 Sparre, Ulla (1711–1768) grevinna 11, 50, 119,
 122–123, 208, 233, 237
 Sparre, Wendela Gustafva (1772–1855)
 grevinna, konstnär 176
 Sparre af Söfdeborg, Erik Arvid (1707–1775)
 greve, amiral 210
 Sparrgren, Lorentz Svensson (1763–1828)
 konstnär 203, 205
 von Stedingk, Curt Bogislaus Ludvig
 Christoffer (1746–1837) officer, diplomat,
 kammarherre 117
 Stina, piga 40
 Strömfelt, Ulrica Eleonora (1724–1780)
 grevinna, hovfröken, hovdam, överhov-
 mästarinna 66
 Sundström, Johan, kusk 78
 de Surugue de Surgis, Louis (1686–1762)
 fransk grafiker 13
 Swan, tenngjutare 78

T

Tersmeden, Carl (1715–1797) amiral 189, 193,
 197, 210, 224
 Tessin, Carl Gustaf (1695–1770) greve,
 riksråd, överhovmarskalk, diplomat,
 kanslipresident 11, 63, 67, 107–111, 119–121,
 124, 129–130, 204, 208, 228, 233, 237
 Troost, Cornelis (1696–1750) holländsk
 konstnär 189
 de Troy, Jean-François (1679–1752) fransk
 konstnär 95

V

Vallayer-Coster, Anne (1744–1818)
 fransk konstnär 199
 Van Loo, Carle (1705–1765) fransk
 konstnär 108
 Victoria (1819–1901) drottning av

Storbritannien och Irland 1837–1901 7
 van der Vinne, Laurens Jacobsz (1712–1742)
 holländsk konstnär 47

W

Wachschlager, Lovisa Christina
 (1767–1809) 241
 Wachtmeister, Eleonor Margaretha
 (1684–1748) grevinna 62, 255
 Wacklin, Sara (1790–1846) författare,
 flickskollärlarinna 189, 194–195, 225
 Watteau, Jean-Antoine (1684–1721)
 fransk konstnär 110, 113
 Wedberg, livläkare 240

Wellings, William, brittisk konstnär,
 verksam 1778–1796 259
 Willoughby de Broke, se Peyto-Verney,
 John
 Wirlander, kammartjänare 78
 Wrangel, adelsfröken 157–158

Z

Zoffany, Johann (1733–1810)
 tysk konstnär 243

Ö

Örman, guldsmed 78

Omslagsbild: Jean-Baptiste-Siméon Chardin,
Les amusements de la vie privée (Vardagslivets förströelser), 1746.
FOTO: ERIK CORNELIUS, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

Bild s. 1: Richard Cosway, *Ögonminiatyr (Ann Fryer)*, 1787.
FOTO: BODIL KARLSSON, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

Bild s. 4: Okänd fransk konstnär, hamnvy, miniatyr, ca 1750.
FOTO: THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK.

Bild s. 312: Dosa i brevform, ca 1750–1790.
FOTO: PER-ÅKE PERSSON, NATIONALMUSEUM, STOCKHOLM.

Marmoreringsmönster efter Jacob Bryant,
A new system, or, An analysis of ancient mythology, 1774.

Typografi: Baskerville Pro, Baskerville 1785 GLC
Repro: JK Morris, Värnamo

A Mademoiselle
Mademoiselle Belle bru-
nette au yeux vifs. à
Paris.